

VLADIMIR DVORNIKOVIĆ

STUDIJE ZA

PSIHOLOGIJU
PESIMIZMA

I. SHAKESPEARE

HAMLET

II. KRANJČEVIĆ

ZAGREB 1923.

IZDANJE HRVATSKOG ŠTAMPARSKOG ZAVODA D. D.

VLADIMIR DVORNIKOVIĆ

STUDIJE ZA

PSIHOLOGIJU
PESIMIZMA

I. SHAKESPEARE

HAMLET

II. KRANJČEVIĆ

ZAGREB 1923.

HRVATSKI ŠTAMPARSKI ZAVOD D. D.

AUTORSKA PRAVA PRIDRŽANA.

Ovo djelo, zamišljeno i započeto samo kao »Psihologija Hamleta«, razraslo se u toku izradivanja u opsežniju komparativnu studiju. Trag te prve spontanosti hotimice sam ostavio i tako ove studije počinju s Hamletom, dok je programno poglavlje za cjelinu ovih fragmenta »Ideja komparativne psihologije velikog pesimizma« došlo tek na trećem mjestu.

Htijući dati knjigu u prvom redu za čitanje (a ovo se mora u nas posebno kazati kad se izlazi pod imenom neke »logije«, ovdje »psihologije«), pribrao sam »aparati« napose i izvan teksta i smjestio ga u posebnom Dodatku na kraju sveske. Tu će ga na okupu lakše naći oni koji ga trebaju, a lakše će ga obići oni koji ga, tražeći »glatku lektiru«, ne trebaju.

Vlad. Dvorniković.

PREGLED SADRŽAJA.

	Str.
PREDGOVOR	III.
I. HAMLET	1
1. Put do shvatanja Hamleta: kroz sebe sama	3
2. Prvi uspon Hamletova doživljaja	6
3. Ludi o Hamletovo	10
4. Hamlet-Ofelija	14
5. Pogled na cijelu »historiju duše« Hamletove. Hamlet-Shakespeareov genij	17
6. Rast i dinamika ličnosti Hamletove: od najšire ljudskosti do »hamletizma«	21
7. Hamletova gadenja nad čovjekom: puzavost, himba, dvoranstvo	24
8. Psihološko proziranje i ironija Hamletova	27
9. Put do zadnjeg »velikog gadenja«. Apsolutni pesimizam	33
10. Hamletovo gadenje i ženstvo	38
11. »Kozmički cinizam«. — Tragički pad Hamletov	42
12. Hamlet — jedna tipična duševna konstitucija	44
13. »Bezvolja« Hamletova. — Hamlet ništa »ne će« jer previše hoće; genij najviših »hlijenja«, ali ne »volje«	48
14. Hamlet neurastenični duhodubac? — Relatio- nost »normalnog« i »patološkog«	56

	Str.
15. Jedan osnovni uživljaj odlučuje u shvatanju čitavog duševnog stava Hamletova	58
16. Patološko tumačenje — najpromašenije od sviđu	61
17. Čitav profil Hamletove duševnosti. — Psihološko određenje tipičnog »hamletizma«	64
18. Sva živost i sva tipičnost u jednom licu	69
19. Muškost hamletskog tipa. — Psihološka nemogućnost žene-Hamleta	72
20. U kojoj dobi života shvaćamo Hamleta?	75
21. Život Shakespearea — ključ »Hamleta«?	78
22. Subjektivnost svih »tumačenja« »Hamleta«	82
23. Tip pseudo-Hamleta. — Kopija prema originalu	84
24. »Živi Hamleti«	87
II. KRANJČEVIĆ	89
1. Kranjčević, naš »živi Hamlet«	91
2. Što isporučujemo u Shakespearea i Kranjčevića?	93
3. Prvi utisak od cijele pojave Kranjčevićeve: preosjetnost i preosjetajnost	97
4. Pogled na prve psihološke uvjete i prvi korijen pestitizma	99
5. Kranjčević preosjetljivo odgovara na sve podatke života	101
6. Čitav čovjek — jedan organ duševnog bola. Sudar »Velikog htijenja« i »Velikog minusa života«	105

-
7. Tragična žrtva svakog nosioca svečovječijeg bola. Svijest i osjećaj svoje »ludosti« 112
8. »Prosinatko sunce« — za uvod i prvi primjer cjeľovite hamletske psihe 115
9. Cjelini Hamletove ličnosti, s prelomom u pesimizam, odgovora cjelina Kranjčevićeve 119
10. Prvi, otporni i dinamički Kranjčević. — Konstruisani predtragedijski Hamlet 125
11. Slom otpora i pad u bezizlazni pesimizam. — Tragični doživljaj Hamletov — u Kranjčevića supstituiran cjelinom života 131
12. Prezir životne aktivnosti. »Veliko gadenje« na pomolu 136
13. Gadenje na ropsku gramzljivost i himba. Hamletski smijeh »gorkoga srca« 138
14. Ironija i mržnja na glumu i glupu laž života 141
15. Zgroženje nad čovjekom. Mizantropija posljednjeg Kranjčevića 146
16. Zgroženje nad faktom života 149
17. obračun s maskom Prirode. — Svesvjetska »gluma« 150
18. Kranjčević s lubanjom u ruci 152
19. »Veliko gadenje« ispinje se na vrhunac. — Kozmički pesimizam, »posljednja šutnja« i pad u Prazninu 154
20. Hamletski govor i »način« u Kranjčevića 159
21. Oprečnosti pored analognosti 162
22. Psihološka analognost, ne literarna ovisnost 165
23. Život Kranjčevićev 168
24. Ličnost Kranjčevićeva 178

III. IDEJA »KOMPARATIVNE PSIHOL
GIJE VELIKOG PESIMIZMA« 193

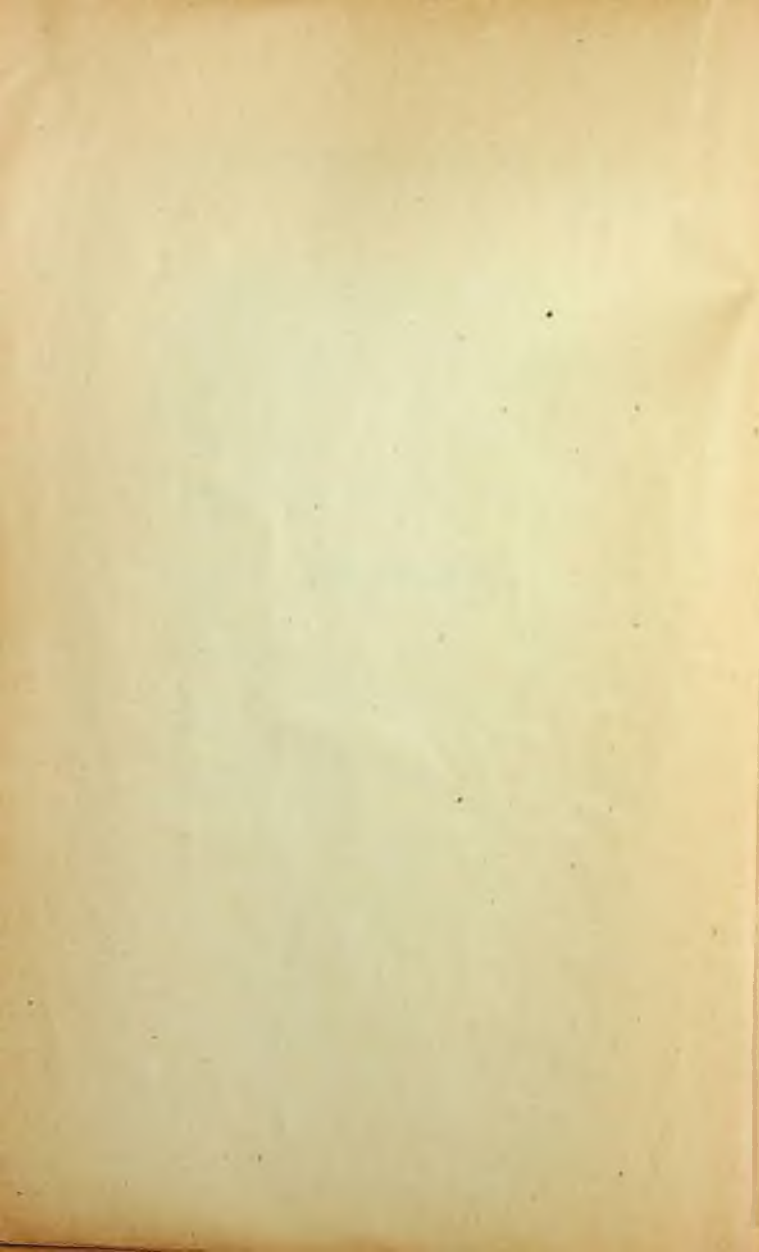
1. Bol kao prapodatak života. — Sve kulture sviju vremena, od individualnog do najobjektivnijeg oblika reagiraju analogno na taj prapodatak: sveljudski pesimizam 195
2. Nacrt za izradu jedne Poredbene psihologije velikog pesimizma 199
3. Filozofska namisao Poredbene psihologije velikog pesimizma 205

DODATAK. informativni i bibliografski . . . 219

1. Za Hamleta 221
2. Za Kranjčevića 226
3. Za opću psihologiju pesimizma 232
4. Za psihologiju genija 242
5. Za psihologiju osjećaja 244
6. Za psihologiju volje 246

I.

HAMLET

1. *Put do shvatanja Hamleta: kroz sebe sama.*

Nije mi ovdje na pameti da u nekom naročitom »uvodu« opravdavam, što iza tolikih drugih i ja pišem o Hamletu. Onome tko ušćita do kraja daće ova cijela stvar sama u sebi to opravdanje, a nadam se, povrh toga podsigurno još i to opravdanje, zašto sam ovdje baš Kranjčevića povezao s hamletizmom.

Vječnost hamletskog čovječijeg tipa utvrđena je. Demonski neodoljiv, kao možda nijedan drugi u svjetskoj književnosti, do vrtoglave visine osvojeni lik, Hamlet je, na svoj način, do neiscrpivosti za svu budućnost *obuhvatio Čovjeka*. Pljuska što ju je Shakespeare svojim »Hamletom« dao čovječanstvu jedinstvena je, ona još uvijek odjekuje i odjekivaće sigurno kroz stoljeća.

Počevši od Shakespeareova kolege-genija Goethea koji je dugo vremena upravo bolovao omamljen podno lika Hamletova pa sve do najsavremenijih i najpovršnijih fraza o »neurasteniku,« »psihopatu,« »abuličaru.« »genijalnom luđaku,« »princu onanisti« itd. — sve to s kraja na kraj kazuje samo jedno; što nas ovdje odmah na početku zanima: da je svak, kako je umio, znao i dospio, uzeo stava prema Hamletu. Nema toga imalo duševnijeg čovjeka koji se je oteo hamletskoj ćuški Shakespeareovoj!

Otkriće Shakespeareova genija, to je značilo uistinu otkriće Hamleta. Malenu biblio-

teku napisashe o Hamletu oni koji su gradom duše bili neizbježno osudeni da se s njime nose. Golemu i nepreglednu napisali su oni koji se s njime dočepashe »zgodnog objekta stručnjačkog studija,« sretnici koji osjetiše tek potrebu da progriskaju koji filološki, literarno-historijski, biografski, dramski, scensko-estetski itd. problem tragedije »Hamleta.« Mnogi od tih poslova, već svojim metodom, ostadoše pusti i jalovi, jer sa živim čovjekom-Hamletom — koji se samo iz sopstvene duše može potpuno konstruirati — ne imadoše ama baš ništa zajedničko. Kao da miš koji glode oko hrpta i korica. može ikad da nasluti ideju jedne knjige; ni najoštriji zubi »analize« ne će mu pri tom pomoći!

Oni prvi, malobrojniji, počimlju zapravo s Taineom, i izuzevši sve razne Paulsene,*) otvaraju niz »razumitelja« (ne ću da kažem: »tumača«) Hamletovih. To su oni (sretnici, nesretnici?) koji se Hamleta ne mogoše riješiti. Kroz najsuhlju im analizu, uvijek i uvijek se vidi da su patili i razdirali se nad njim. Bilo ih je pjesnika, filozofa, psihologa, historika i državnika; o njima svima pisati.

*) Friedrich Paulsen (1846.—1908.), poznati berlinski profesor pedagogije i etike pisao je tipično-učeno o Hamletu. U svojim tehnički temeljitim radnjama: Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles, Drei Aufsätze zur Naturgeschichte des Pessimismus, Berlin, 1900. pokazuje se Paulsen kao primjer naučenjaka koji bez ikakva sazvučnog hamletskog organa u sebi, toliko vješto i temeljito analizira i sjecka da je pod tim nožem sam cjelokupni i živi Shakespearčov Hamlet naprosto nestao. O stručno-psihotričkim hamletožderima nemam kad ni da govorim na ovome mjestu. (Vidi поближе u posljednjem poglavlju s informativnim podacima!).

bila bi i opet posebna studija. Nama treba ovdje samo da ovo konstatujemo: Mnogi je temeljni i duboki nalaz izrečen u tim najboljim i najduševnijim knjigama o Hamletu. Svak ko bude odsluje i jednu jaču riječ progovorio o Hamletu, moraće, u bilo kojem obliku, u bilo kojoj tački, da se s njima saglasi. Ima tu jedan golem obavljen posao. A ipak, neiscrpnost Hamleta ostaje jednaka kolika je i neiscrpnost duševne doživljajnosti i posebne individuacije svih mogućih raznih »Hamleta,« široko u sadašnjost i daleko u budućnost! Svak ima pravo, i dužnost, da Hamleta proživi na svoj poseban način.

U divljoj raštrkanosti onih posebnih tumačenja Hamleta, gdje ne izbiše velike ljudske saglasnosti, teško se je danas uopće snaći. Držim da nema smisla, ako se baš ide na izgradnju onog neodoljivo »svog« Hamleta, da se bilo kakova orijentacija traži u razračunavanju s onim što su već drugi, pa i najjači, o Hamletu izrekli. Do tog sam došao čitajući hamletološku literaturu. Osjetio sam da me buni i rastavlja od Shakespearea i samoga mene. Tako sam došao na to da treba uzeti Shakespearea preda se, i sebe u sebi. Najtjesnije suočenje i splinuće u jedno. to je u stvari sve.

2. Prvi uspon Hamletova doživljaja.

Hamlet je pred nama. Pozornica ili knjiga, to je ovdje svejedno. Mi gledamo u toj tragediji »Hamletu« kako se jedan lik izdvaja i raste, lik kraljevića Hamleta. Rast trza u divske dimenzije; odmah iza prve dvorske slike. Mi gledamo zamalo (dakako, ako imamo oči gradene za to) jedan silan duševni lik među nakaznim patuljcima. Kralj-zločinac koji se upravo vjenčao s kraljicom, majkom Hamletovom, drži nad pognutim glavama savjetnika, dvorana i ostalih pripuzna svoj himbeni sladunjavi »exposé.« Umorivši podmuklo predašnjeg kralja, oca Hamletova, oženio je kraljicu udovu, majku Hamletovu.

Ali Hamlet sluti zločinstvo proročkom svojom dušom,« kako je kasnije sam uskliknuo kad se je o tom uvjerio. Medutim, čin majke i suviše je očit. Ne prodoše ni dva mjeseca iza smrti oca koji je »Spram ovog ko Apolon spram satira«*) i ona se eto udaje za tog »satira,« brata kraljeva. Hamlet gleda oko sebe licemjerne dvorjane koji uskočiše brzo i ponizno u službu novome kralju: sam samcat stoji sad on u toj gadnoj sredini. I sad prva provala njegove nutrašnjosti iza te sjajne dvorske scene: »Što jadan površan, bljutav, beskoristan — Izgleda meni sav rad ovog sveta.« Tu pade i spram majke ona pr-

*) Citiram ovdje kao i svuda dalje iz prijevoda »Hamleta« od Svetislava Stefanovića, Beograd 1921.

va teška riječ: »Slabosti, tvoje je ime žena!« Majčina nevjera zgadila mu se; zgadio mu se taj sumnjivi »satir« na prijestolju i sva ona okolica što mu se tako spremno ropski poklonila. Tu je počelo jedno gadenje da više ne nade kraja. Raskopane duše stoji kraljević Hamlet. On je pogođen i ojađen, čovjek među drugim ljudima, rodak među rodacima.

Tu prvu čovječiju crtu ne smijemo ni čaška zaboraviti! Štaviše, ni to da je Hamlet i izigrani nasljednik prijestolja. Sve je to potrebno da se na tom najširem običnom, slabom čovještvu osovi kasniji grdni lik Hamletov. Tu je prva osnovica one piramide s kojom sad Hamlet počinje da raste. Od sina, ojađenog i uvrijedenog zbog prevarenog i od majke zaboravljenog oca, popinje se Hamlet, genije s probujalom dušom, do nosioca sviju bolova i sviju gadenja čovječjih. Pad s te visine, za gledaoce sviju kategorija, na sceni naročitom tragičnom radnjom pokićen, dao je velebnu dramu »Hamlet«; takovu dramu da joj ni svi pozorišni režiseri ovoga svijeta ne mogu oduzeti dušu.

No još uvijek čeka Hamleta onaj udarac koji će ga učiniti Hamletom: potvrda očeva umorstva. Tu će tek da stigne strmome usponu na vrh!

Ukazuje mu se duh očev i otkriva mu najpodmuklije umorstvo od ruke brata, sada kralja i sretnog posjednika Hamletove slabe, nevjerne majke. Strašna, ogoljena istina izdigla se pred njegove oči. Sva nutrašnjost njegova zarida u jednom potresu. Divljim slapom, i samom Hamletu dotad neslućenim, razlila se groza čitavom dušom da je više nikad ne ostavi. I u tom samom trenutku tek

ona jedna riječ očeva: »osveta« daje kičmu smlavljenoj duši Hamletovoj. Nema tu još filozofa, raskapača duše, Hamleta; tu je go i strašan doživljaj, i Hamlet grea, hvata daha. U prepasti tog prvog grča on bjesni, plače, grdi, smije se grohotom sarkazma i podbada svoju osvetničku žudnju. Doživljuje *onaj* doživljaj koji će da nam dade kasnijeg vječitog Hamleta. Koliko zgrušanog bola, da svojoj majci klikne: »O najpaklenija ženo!« Pa onda one obične nemoćne ljudske psovke: »O nitkove, proklet, nasmejan nitkove!« da ih onda odmah, baš hamletski, za sve vijekove uokviri: »Tablice moje, da to zapišem: — Da neko se može smejati i smejati, — i biti nitkov!«

Međutim, još uvijek, ovo nije ono »veliko gađenje,« riječ koju je Nietzsche toliko spretno dao za ono što će sada da dođe. Od nemoćne psovke raskrvarenog sina-Hamleta do posljednje »šutnje« dalek je još razmak. Teški čovječanski krst nije još zabridio plećiju genija-Hamleta. Ali i to će da dode na skoro. O, i te kako to predosjeća Hamlet, kad se iza razgovora sa prikazom oca rastaje od vjernog svog Horacija riječima: »Vreme je — Izašlo iz zgloba. Prokleta šegata — Što sam se rodio da ga nameštam ja!«

Doživljaj Hamletova bola raste dalje; odraz je toga u drami: rast »radnje.« lica i događaji koji Hamletu zadavaju i uvećavaju taj doživljaj bola. Graduiranje tog psihičkog doživljaja Hamletova prava je, nutarnja kičma cijele drame.

Hamlet, *oštar mislilac*, i iza svjedočanstva duha, još uvijek sumnja. On traži još jači dokaz! Taj dokaz mora on da odčita na

samom kralju-ubojici. Uzimlje masku ludila; *dvostrukom* nuždom svoje nutrašnjosti. Prvo kao taktiku k jedinom svom cilju odmazde, a drugo i nuždom da u formi ludačkog sarkazma, barem na mahove, dade oduška svojoj uskipjeloj nutrašnjosti. U onom prvom poklapa se Shakespeareov Hamlet sa starom danskom pričom o Hamletu. U toj priči koja je prvom podlogom Shakespeareovu »Hamletu« te se radnjom i licima uglavnom s njime podudara, Hamlet, pritajivši se kao ludak, razapinje silnom oštroumnošću i spretnošću mrežu, u koju na kraju pohvata čitavu svoju zločinačku okolicu. U priči ostaje Hamlet apsolutni pobjednik, i ludilo mu je bilo samo sredstvo na tom putu. Posve drugačije u Shakespearea. On je trebao Hamleta koji ne će pobijediti, već će da utone u »hamletizmu«, čisto šekspirskom, najličnijem dodatku Shakespeareovu na tradicionalni lik Hamletov. Hamlet Shakespeareov »lud« je od »genijalnog bola.« da najkraće kažemo, od prebujalosti svega onoga što će da se izlije u jedno »veliko gadenje.« I tu se je definitivno raskrstio Shakespeareov od sviju predašnjih Hamleta. Tu je Shakespeare potpuno i cjelovito umetnuo *sebe*, upravo od tog »ludila« pa sve do posljednje »šutnje.« Shakespeare je tom »taktičnom« ludilu dodao toliko *gorde genijalnosti*, izlio u nj možda *najteži, najiskreniji* dio svoje duševnosti, da sličnog primjera više nigdje ne nalazimo. Zato je to »ludilo« i bilo oduvijek najtvrdi orah i »kamen kušac« za sve tumače Shakespeareove. Tu su izvjesni mali pedagozi, psihijatri i dramski estetici polomili zube.

3. »Ludilo« Hamletovo.

Hamletsko »ludilo« središnji je psihološki čvor čitave drame. Ali — da se povratimo samom onom »rastu« Hamletovog doživljaja, za koji rekosmo da je još uvijek u toku. Tu ćemo da vidimo i rast »ludila,« a vidjećemo i to kako se ono rastom mijenjalo, da se na kraju razraste u čitavu jednu mrežu »polimorfnog« ludila koja na jedan jedinstven način prožimlje cijelu dramu i duplicira, — gledajući sa strane! — čitav lik Hamletov. Ne ima samo jedno Hamletovo »ludilo,« po vrsti i »metodu,« i po »stepenu« svome, već ih ima više! Ima ih mnoštvo! Ima tu cijeli neiscrpivi »kaleidoskop,« da ga stoljeća okreću, uvijek drugačije vide, i do beskrajnosti tumače.

Već u početku, prije susreta s prikazom oca, Hamlet se »ludilom« sam sebe oslobađa. Nema tu određenog momenta, gdje počimlje »taktika.« Od proste ironije, ruga i sarkazma pa do »ludila« nema oštrijih prijelaza. To valja dobro zapaziti. Hamlet doduše sam naviješta svoju taktiku drugu Horaciju (iza prikaze duha): »Pošto ću, možda, docnije, naći za shodno, — Da uzmem na sebe obličje luđaka.« ali mi vidimo da se gest »ludila« znade dobrano preliti i preko granica svake »taktike.« Ne znam da li i drugi, čitajući »Hamleta,« imaju taj osjećaj (ne: primjećaj!) jedinstvenosti da između »pravog« i iskrenutog »ludog« Hamleta nema nigdje oštra prijelaza. Toliko nas Shakespeare po-

vlači, da ga u jednom gledanju iznutra gledamo, da ni ne primjećujemo, kako je — scenski, dramatski — Hamlet sav dupliciran! Čak i govor njegov spram druga Horacija, kojemu ako ikome govori bez maske i taktike, iskreno i razgaljeno, pa i taj govor u prizvuku svome katkad nam je sumnjiv.

Oštro je istaknuš prvi razgovor s Polonijem, gdje Hamlet nastupa svoju glumu, nazvavši Polonija »ribarom.« Čitav je govor Hamletov jedno sarkastično izrugivanje, pa napokon i Poloniju (koji nije »budala,« makar ga Hamlet tako naziva) sviće: »I ako je ovo ludilo, ipak ima u njemu metode« i odmah zatim: »Kako su mu ponekad odgovori zgodni.« Polonij je ipak uvjeren o njegovu ludilu, i to ljubavnom, jer je upravo pred tim razgovarao sa svojom kćerkom Ofelijom koja mu je Hamleta opisala u jednom užasnom, rastrojenom liku!

Odmah iza Polonijeva susreta Hamlet odbacuje masku u razgovoru s Rosenkrantzom i Guildensternom, negdašnjim svojim prijateljima. Njih su bili poslali kralj i kraljica da uhode dušu Hamletovu: što je uzrok njegovu čudnom vladanju? Hamlet ih progleda na dno, i zakopča se još jače. Bol osamljenosti još se povećava.

Slučajni dolazak glumaca u dvor daje Hamletu priliku da stekne svoj konačni »dokaz,« na licu samoga kralja. Tu se pokazuje dobrim »eksperimentatorom« duše ljudske: udešava s glumcima pred kraljem Klaudijem predstavu »Umorstva Gonzage« s improviziranim umetkom od samoga Hamleta. Tu će da se odglumi scena posve slična umorstvu Hamletova oca, i Hamlet sad pozivlje druga

Horacija, da udruženo motre kralja Klaudija u onom momentu kad se, u sceni, bude lijevao otrov u uho. »Pazi na nj — Oštro, a i ja ću oči zakvačiti — Za njegov lik, pa ćemo posle skupa — Udružiti naša mišljenja za sud — O njegovom izgledu.« Hamlet hoće da kraljev grijeh izvuče »iz jazbine« njegove duše. Rafinovani psihološki eksperimentator, dočekiva Hamlet prije predstave svoju opažачku žrtvu s poklonom »ludaka«: »Dolaze da igraju. Ja moram da budem lud.« Eksperimentat sjajno uspijeva. Kralju se smuču; bježi, jer ne može da izdrži scenu trovanja. Hamlet klikuje, bijesno triumfira — dobio je potvrdu za najgrozniju stvar! »Ovamo muzike! Ovamo te flaute!« Hamletova gluma »ludila« taktički je okrunjena.

Medutim, Hamletovo »ludilo« cijeloj je okolici već prije toga malo sumnjivo. Jedino Ofelija — i s njom naši moderni psihijatri-tumači — vjeruju da je Hamlet doista lud. Kralj, prisluškujući onom najmarkantnijem grčevitom razgovoru Hamletovu s Ofelijom, gdje je šalje u manastir (»Ne veruj ni jednom od nas. Idi pravo u manastir!«) veli zabrinuto: »Ljubav! Njegova strast ne ide na to. — I što je pričo, ma da malo bez forme, — Ne liči na ludilo. Ima nešto tu, — U njegovoj duši nad čim njegova seta sedi i leže.« A »prijatelj« Hamletov Guildenstern, iza neuspjelog uhodenja: »Nit nam se daje da ga ispitamo. — Već ludilom se većtim ograđuje.«

Hamletovo »ludilo« nije dakle bilo posve vješto! Bio je to *tek jače iskreni način* koji u Hamleta, u cjelini, svuda vidimo. U izražaju sakrivenog bola, gadenja i prezira, u vrebanju na čitavu okolicu koja opet na nje-

ga vreba — ispao je taj način tek nešto gra-
duiran, razvučen, isceren. Samo iz *nizine*
njegove okoline, iz te perspektive izgledao je
taj način kao ludilo, i to naivnoj djevojci Ofe-
liji kao pravo pravcato ludilo. »O nebeske
sile, izlećite ga« kliče Ofelija. »O kakav ple-
mentit duh je oboren tu . . .« »Sad gledam div-
ni taj i carski um — ko mila zvona razde-
šena, pukla. — Taj nesravnjeni oblik mlado-
sti cvetne — Zaražen ludilom.«

4. Hamlet — Ofelija.

Ofelija — tu je vrhunac bola Hamletova. Lijepa dvorska gospodica u kojoj je Hamlet silom htio da vidi utjelovljenu, spašenu i uzdignutu svu onu ljepotu i plemenštinu koju nigdje drugdje nije nalazio, — i ona je *s njima!*

Ofelija kojoj je Hamlet davao svom dušom ono što samo jedan genij može ženi da daje, ta Ofelija, kćerka Polonijeva, vjerna službenica kralja i kraljice. stoji među svima ostalima, ravna svima ostalima — jedna »korektna« dvorska gospodica. Led samoće dodirnuo je dušu Hamletovu, kad je i tu opet dobio »dokaz!«

Već iz onog opisa Ofelijinog, kad ona ocu Poloniju pripovijeda o svom susretu sa Hamletom, razbiramo kako Hamlet jasno vidi i predosjeća kolika duševna daljina dijeli Ofeliju od njega. On je već vidi daleko, gdje stoji među svima onima ostalima, nasuprot njemu samom. Naslućuje onaj najstrašnji osjećaj, što ga muškarac proživljuje, kad osjeti da mu je ipak napokon tuda i neprivržena ona žena — koju bi baš, ako ikoga na svijetu, htio uza se imati. Hamlet predosjeća jedno razočarenje i gubitak onog posljednjeg i jedinog. *Baš Ofelija će da bude ona koja će i zadnji komadić njegove duše da razdere!* Ista Ofelija kojoj će nakon svega toga još jednoč Hamlet, najdivnijom iskrenošću da klikne »Lepa Ofelija! — Nimfa, u moli-

tvama tvojim spomeni moje grehove!« i na
čijem grobu hoće u smrt da srne!

Nije tu bilo nikakovog »silogizma«: Svi su ovdje podlači, svi su ljudi ogavni. I Ofelija je među njima, i ona je žena, čovjek — dakle i Ofelija . . . Smiješna su ovakova tumačenja, i stoga jer tuku u glavu samu bit Shakespeareove umjetnosti. Hamlet se nije zgrozio nad Ofelijom, jer se je zgrozio nad čovjekom. Hamlet ljubi Ofeliju i svojom ranjenom osjetljivom dušom, on osjeća kao čovjek muškarac tudost i daljinu njenu. *Zar drug mu Horacije nije također čovjek? Zašto nije i k njemu došao s onako groznim licem (kako to Ofelija opisuje), jer mu se čuvstvo gadenja prelilo na sve ljude, na svakog ko je uopće — čovjek? »Dobri Horacio« veli svom drugu, jer izravno zna, doživljuje njegovu dobrotu i odanost u ovoj borbi. Posve je drugo s Ofelijom! Kad čujemo ono pripovijedanje Ofelijino, o Hamletu, onda tek vidimo da je čovjek Hamlet ravno u srce novim bolom pogoden, kao što je već prije bio u njemu pogoden ljubeći sin. Svejedno, što se je i tu, kao i za umorstvo očevo, tek naknadno »uvjerio.« Već prije tog dokaza on se rastaje s Ofelijom, na način da ga bolnijeg nema: »Uhvatio me — Za ruku, pa me je čvrsto držao. — Pa onda pode, uduž za celu ruku, — A drugom rukom ovako preko čela, — I tako mi se udubi u lice — Ko da ga crta. Dugo je ostao tako. — Najzad zatrese malo moju ruku, — Uzdahnu tako tužno i duboko, — Ko da mu uzdah celu gradu ruši — I prekida sav život, posle tog — Reče mi da ga ostavim . . .«*

Ovaj puta — Hamlet nije tražio dokaza. ali mu se sam pružio. Kralj i Polonije šalju

Ofeliju da s Hamletom razgovara, a oni će, »uhode zakonite,« iza zastora prisluškovati. Ofelija vraća Hamletu ljubavne darove. Hamlet joj veli da ju je ljubio, i odmah zatim — da je nije ljubio. Na ovo gigantsko trzanje Hamletovo odgovara građanska (makar i dvorska) djevojčica: »Tim više sam bila prevarena.« U tom času provrije iz Hamleta gadenje nad ženom, nad čovjekom uopće — pa nad samim sobom. Sirota Ofelija mora da čuje, što nije ni bilo za njeno uho. Što će njoj riječi Hamletove, kao što su ove: »Što će ova-ki lupeži kao što sam ja da puze između zemlje i neba?« ali, kad u to zapazi oca joj Polonija u zasjedi iza zastora, reći će sad opet pravo njoj, Ofeliji, i svim Ofelijama ovoga svijeta: »Idi u manastir, idi! Zbogom! Ili ako baš hoćeš da se udaš pošto poto, udaj se za budalu. Jer pametni ljudi znaju dosta dobro kakva čudovišta vi od njih pravite!« I onda dalje u toj provali (koju glumac-Hamlet običava najjače podvući): »Bog vam je dao jedno lice, a vi pravite sebi drugo . . . Idite. Dosta mi je. To me je načinilo ludim!«

5. Pogled na cijelu »historiju*duše« Hamletove. Hamlet — Shakespeareov genij.

Podmuklo umorstvo oca, preljub majke, puzanje dvora pred novim kraljem zločin-
cem, lažni prijatelji, i napokon Ofelija među
njima — to je ljestvica do duševnog raspeća
Hamletova. A Hamlet je volio i cijenio umo-
renog oca, volio majku, bio odan prijateljima
iz djetinjstva, i ljubio Ofeliju. Uz jedinog još
odanog druga Horacija stoji sad Hamlet sam
samcat, sa jekom očeva glasa u duhu: »Ako
si ikada voleo tvoga dragog oca, osveti nje-
govo podlo, neprirodno ubistvo.«

Ovo je niz *doživljaja* Hamletovih. U nji-
ma se vidi pun, krvav čovjek, kako ga samo
Shakespeare, ravno iz sebe, može da daje.
Po tome stoji Hamlet živ pred nama, i po
tome je moguća »psihologija« toga cjelokup-
nog živog Hamleta. Sav onaj »hamletizam«,
sve ono što sada, u posebnom načinu reagi-
ranja na sve te, uostalom najljudskije doživ-
ljaje Hamleta čini baš Hamletom, sve je to
prožeto jednom krvlju lično pogođenog, ra-
njenog čovjeka Hamleta. To treba da uzmu
na um svi oni rojevi i nizovi tumača koji u
Hamleta nalaze samo bolesnu, preosjetljivu
fantaziju. Neka omjere grozu *doživljaja*, i
neka vagnu čovječiji krst što ga je Hamlet
ponio, pa će već lakše razumjeti i onaj cijeli
jedinstveni lik što ga je Shakespeare osovio
na toj osnovici, živ i jednako uvjerljiv do na-
vrh vrha. Razumjeće i to zašto je Shakespea-
re toliko zastranio od tradicionalne priče, i

od brzog izvoditelja osvete načinio krzmalčkog Hamleta, zaustavljenog u »radu« od jedne duboke sveljudske i kozmičke boli. Vidjećete da je Shakespeare na cijeli taj sujet nakalamio, nesravnjivo i majstorski, svoj lični način izživljaja i udahnuo mu tako živu psihu, *o kojoj se jedinoj* ovdje i radi. Da je Shakespeare vjerno po fabuli izradio Hamleta, stvorio bi možda »dobru« scensku figuru, i danas se mi nad njom ne bi raskidali. I Shakespeareov Hamlet doživljuje uglavnom sve što i tradicionalni Hamlet iz priče; napokon, svaki čovjek može, u oblicima svoje izvjesne sredine, da doživi sve ono što je Hamleta snašlo. Ali dok tradicionalni Hamlet brzo »radi«, što se zbiva sa Shakespeareovim Hamletom? Zašto i on ne izvodi brzo vidljivo djelo, osvetu? Zašto nije i on postupio onako, kako nam sjajno u drami sam Shakespeare pokazuje da se može postupiti: u primjeru Laertovu? Zašto se tumači »Hamleta« ne će nikako pravo da zakače za taj lik, što pod rukom samog Shakespearea tako plastički odskaače kao suprotan tip spram lika Hamletova?! I Laertu, bratu Ofelijinu, bio je ubijen otac Polonije. Ali on smjesta diže bunu, nahrupi s mačem u ruci pred kralja i traži odmazdu. Laert, pravi gospodin karijerista, šuplji konvencionalni »vitez« grčevito, pod svaku cijenu hoće da spasi tlo pod nogama, upravo »dvorsko tlo,« na kome je po ocu Poloniju imao dosada odličnog mjesta. Eto, tu je sam Shakespeare, da baš nikud dalje ne idemo, oštro označio razlaz tipova! Tu vidimo i zašto je Shakespeare *umetnuo* lik Laertov kojeg *priča ne pozna*. Baš tu opreku Hamlet — Laert htio je Shakespeare da izdigne! Jer da je i Hamlet tako uradio, ne bi bio Hamlet. Ali

Hamlet nije Laert, on je nešto posve drugo, i odvaja za sve vijekove daleko od sviju takovih i sličnih Laerta. Hamlet je posve odvojena jedinka nad svom tom sredinom, čovjek *genijalnih srazmjera čitave svoje nutrašnjosti*. Čak i djevojčica Ofelija to sluti kad kuka nad njegovim »ludilom.« Hamlet je Shakespeareov *genij* sam. Zato je Shakespeare tako daleko zaokrenuo sa svojim Hamletom, i postavio je sebi divski zadatak, čijem se rješenju ne možemo još uvijek da nadivimo: da baš tom Hamletu, i baš u takovoj sredini, natovari zadatak osвете za najstrašnija ljudska djela. Ne onom Hamletu iz priče, već ovom drugom, Shakespeareu — Hamletu! Bio je to zadatak u tako vrtoglavo visokim spratovima ljudske psihe, kuda više ne može da dopuzi saživljaj ni Shakespeareovih, ni ikojih drugih Polonija, Laerta i Ofelija — kojih je i prepun ovaj svijet. Shakespeare nam sad razvija golemu sliku, kako se jedna genijalno razrasla duša u svojim divskim nutarnjim srazmjerima sama u sebe slama — kad stane pred jedan brutalni zadatak života. Psihofiziološka shema: utisak iz vana — nutarnja preradba — učinak. djelo prema vani. — ta animalno-duševna formula koja tako lijepo služi svakoj prosječnoj pokornoj jedinki svoje vrste, razvaljena je u osnovnim polugama. Silnom hipertrofijom i težinom pojedinih tramoza i greda, a slabošću potpornih stupova, cijela se građa duševna sunovratce ruši. »Hamlet« — kao tragedija — jedino je tragedija duševne veličine. Zato u njoj nema aristoteljske dramske »radnje,« zato je »glavni junak« pasivan. Ako je pomaknuće zdrave normalne linije: doživljaj — *proživljaj* — izživljaj, visinom i hipertrofijom onog sred-

njeg, samo po sebi bolesno abnormalno, t. j. ako je taj nutarnji nesrazmjer ovakovog genija abnormalan, onda — i to samo onda! — neka bude i Hamlet »patološki lik.«

6. *Rast i dinamika ličnosti Hamletove: od najšire ljudskosti do »hamletizma.«*

Od *doživljaja* Hamleta čovjeka vodi nas dalje *historija njegove duše* — jer mi je još i ovdje gledamo samo »historijski« — do onog okreta u nutarnji *proživljaj* koji će da nam dade ono što je najhamletiskije u Hamletu.

Već prvo reagiranje, bol sina-Hamleta, trza daleko u njegovu nutrašnjost. Boli ga, gdje vidi, kako svi, pa i majka, tako brzo zaboravljaju pokojnog kralja. Već ta prva gorčina zapluskuje u njega tako daleko, da preplavljuje i preko svih tih ljudi — do *čovjeka*. Od njegova života do života uopće. Hamlet proživljuje bol i jad, puno i do kraja, i ne pravi od tog šale. Psihopatolozi mogu već ovdje da pričaju o njegovoj »hipersenzibilnosti.« »Sav rad ovog sveta« jadan mu je, bljutav i beskoristan. U slaboj majci vidi sve žene i slabosti daje ime »žena.«

Nutarnji »*odživljaj*« Hamletov, širinom i zamahom, refleksijom i osjećajem već tu silno premahuje onaj konkretni pojedini »*doživljaj*«, što Hamleta udara u lice. Taj zamah prema unutra, sad će da raste stalno. Stapaće se u jedno, privirući naglo odasvud, iz svih tih daljih *doživljaja*, da preklopi jednim teškim pokrovom svu nutrašnjost Hamletovu. Refleksija, ili jezikom stroge psihologije rečeno: nutarnja preradba spoljašnjeg utiska, trgla je — mjesto u djelo — u

svoju beskrajnost, da se više ne zaustavi. Hamlet *poslaja* Hamletom . . .

I iza potvrde o ubistvu oca, i iza odluke da oca osveti, da sa plohe svog pamćenja izbriše »sve sitne i lude priče, sve izreke knjiške, sve oblike, sve uspomene prošle, što mladost i posmatranje upisa,« dakle da preklopi sav stroj svoje duše na jednu struju, na »djelo osvete« — i nakon toga Hamlet nepovrativo dalje postaje Hamletom.

U istom monologu, odmah zatim, bilježi svoje posmatračko »divljenje« nad *čovjekom*: da se netko može smijati i smijati i biti nitkov.«

Misaoni, refleksivni, *veliki Hamlet* prekriva, nadvisuje, nadživljuje kraljevića-osvetnika Hamleta. Jer osjećaj je njegov da bi osovину svijeta trebalo poravnati! »Brisanje« svega »ostalog« iz duše (osim čina osvete) *nije* dakle uspelo — i sve će manje uspijevati.

Dvor na kome Hamlet živi, čitav je jedan svijet; slika društva u određenim, ali općenito tipskim oblicima. Po ukusu tadanjeg doba Shakespeare uzimlje za visoku tragediju dvorsku sredinu, a sam Hamlet je kraljević, zakonski nasljednik prijestolja. I u tim usko određenim socijalnim oblicima, i u samim tim baš dvorskim odnosima uspelo je Shakespeareu da dade vječite *opće ljudske odnose*. Staviše, mnoge crte ljudske odskaču tu još oštrije!

Puzavost, himba, prevrtljivost, pohlepa i sve druge nakaznosti ljudske psihe upravo se nudaju posmatraču, strasnom misliocu i melankoliku Hamletu, da se nad njima zgađi. Ali i na Hamletu treba ovdje da uočimo

jednu pravu pravcatu ljudsku crtu: sva ta prevrtljiva puzavost dvorana služi njegovu dušmanu, nezakonitom kralju zločincu — i zato je Hamlet toliko gorko bilježi. Zato je tako oštro i vidi, i zato mu se toliko duri. Istina, Hamlet duboko osjeća da je velika *pravda* na strani njegovoj i njegova oca, a eto, sav dvor se upravo automatski priljubio jačemu zločincu. Istina je i to da Hamlet, iako kraljević, ono malo svojih vjernih hoće da pridigne iz dubokog dvoranskog poklona do ravnih drugova. Pa ipak osjeća se, a to je baš tako istinito i ljudsko, da su mu svi ti pripuzi i najzad čovjek-pripuz uopće. mrski, jer ih je gledao mahom kao *pripuze Klaudijeve*. Kroz svu tu sredinu, kao kroz stijene od stakla vidi Hamlet uvijek i cijeli ostali svijet, cijelu tu nesretnu čovječju vrstu. Uistinu, to vide svjetske, iskusne oči Shakespeareove na oko Hamletovo. *Čovjek*, to je jedna jedina velika i široka pozadina, pred kojom stoji usamljen, zaprepašćen Hamlet. *Sav je svijet u pozadu Hamletove tragedije*. Gledajući i slušajući najbliže oko sebe, Hamlet vidi sve do nakraj toga ruba čovječjeg, i kozmičkog.

7. *Hamletova gadenja nad čovjekom: puza-
vost, himba, dvoranstvo.*

Nikad ne čusmo gorče ironije na dvorske ulizice, nego baš iz usta *kraljevića* Hamleta. Niko se nije toliko zgadio nad puzavom neiskrenošću i svim visoko-društvenim nakaznostima koliko dvorski čovjek Hamlet.

Sjetimo se n. pr. onog njegovog titranja s Polonijem, gdje s jednom posebnom genijalnom voljicom, u jednom momentu hoće malo da opipa i razmijesi pred sobom malu »službouljudnu« dušicu prvog najvećeg dvoranina. Polonije dolazi da pozove Hamleta kraljici, a Hamlet će da mu pristupi: »Vidite li vi onaj oblak što je, gotovo, u obliku kamilice?« Polonije: »Neba mi, on je nalik na kamilu, zaista.« Hamlet: »Čini mi se da je nalik na lasicu.« Polonije: »Ima leđa kao lasica.« Hamlet: »Ili kao kit.« Polonije: »Sasvim kao kit.« Reći će netko u jeziku školske psihologije: Pa tu se radi o sugeriranoj promjenljivosti raznih projiciranih slika-predočaba u jedan zamjećaj! To može da bude, ali i ovo stoji na ovom mjestu, svakako: Hamlet se upravo i titra time da po volji umeće te slike u pokorni okvir Polonijeve male duše!

Još je bolji drugi primjer gdje Hamlet eksperimentiše i svoj rug razgaljuje sugerišući jednom drugom dvorskom čovjeku vrućinu i zimu naizmjenice. Mlad dvoranin Osrik (Horac za nj primjećuje: »Ovaj vivak uteče s ljuskom na glavi«) ulazi Hamletu

kao kraljev glasnik. Ima da saopćí jednu stvar. Hamlet: »Primiću je, gospodine, sa svom revnošću duha. Metnite šešir na njegovo pravo mjesto. On je za glavu.« Osrik: »Zahvaljujem vašem gospodstvu, vrlo je toplo.« Hamlet: »Ne, vjerujte mi, vrlo je hladno, duva vetar od severa.« Osrik: »Jeste pomalo hladno, zaista, kneže.« Hamlet: »Ali ipak čini mi se da je zaparno, i toplo za moju gradu.« Osrik: »Preterano, moj kneže, vrlo je zaparno, kao da je — ne znam da kažem kako . . . « Kad je Osrik otišao, Hamlet će: »On se udvarao bradavici svoje matere pre no što bi je uzeo da sisa.«

S bivšim prijateljem Rosenkrantzom, koji ga po kraljevom nalogu ispipava, ne ima volje ni da eksperimentiše, već mu ironički kreše u lice. Hamlet: »Sem toga, biti ispiti- van od jednog sundera? Kakav bi odgovor trebao da da sin jednog kralja?« (sic!) Rosenkrantz: »Smatrate li vi mene za sunder, kneže?« Hamlet: »Da, gospodine, onaj što usisava kraljev lik, njegove nagrade, njegove naloge. Al take sluge najzad najbolje služe kralju. On ih drži kao majmun jabuku u čošku svoje vilice: prvo uzeto u usta, da bude poslednje progutano. Kad mu treba što ste vi napabirčili, on vas samo pritisne, i moj sunderu, vi ste opet suvi.«

Duhovitost ironije Hamletove silno je tu nabrekla od prezira prema neiskrenom »prijatelju« i kraljevu služniku. I onda još ove riječi, također na Rosenkrantza: »Jer moj stric je kralj Danske, pa oni što bi se kreveljili na nj dok je moj otac bio živ, daju sad dvadeset, trideset, četrdeset, pedeset, sto dukata po komadu za njegovu sliku u minia-

turi. Trista mu muka, ima u tom nešto više
no prirodno, ako bi filozofija mogla da iz-
nade šta.«

I u patos je naposljetku izbilo to gađenje:
»Nek lažljiv jezik liže glupi sjaj, — I svi
kolena spremne zglobove, — Gdje korist mo-
že pratit udvaranje.«

8. Psihološko proziranje i ironija Hamletova.

Čitavo šekspirsko poznavanje ljudi navire na usta Hamletova; Hamlet je silan i pronican, upravo minuciozan *psiholog*.

Tako ga gledamo u svim susretima, jednako s himbenim dušmanom kao i s najvjernijim drugom. Usred najvećeg patosa i uzbuđenja Hamlet ne zaboravlja na sitna iskustva i najsitnije mogućnosti čovječje! Svuda mu je čovjek labav, nepouzdan, u najboljem slučaju meka glina u kojoj može svaki palac da ostavi svoj trag. Silno je oprezan pred jednom doista najljudskijom slaboćom: indiskrecijom i nepouzdanom brbljavošću.

Iako *vjeruje* u druga Horacija, iza prizora s očevom prikazom, usred one duševne rastrojenosti, i očaja, i patosa, i sarkazma, i muške odlučnosti, Hamlet ni časka ne zaboravlja na nesretnu ljudsku indiskretnost, i tri puta iznova, sve jačim riječima, pozivlje prisutne na zakletvu apsolutne šutnje. I prema samom prijatelju Horaciju Hamlet se pokazuje uvredljivo nepovjerljiv u tome času. Za oca veli samo da je »pošten duh«. »A šta se tiče želje da saznate šta je međ nama, savladajte je kako već znate.« U času svojih najgroznijih sarkastičkih izljeva — gdje za samog oca veli: »Čujete li tog lupeža u podrumu?«, zove ga »starom krticom« i »odličnim rovcem« — i u tom času Hamlet ne zaboravlja infamnih ljudskih slabosti, u rođenih svojih prijatelja!

I zatim, kad im navješćuje da će možda kasnije uzeti na se »obličje ludaka«, predviđajući njihovu indiskretnu ljudsku nestrip-ljivost, već unaprijed im tačno namješta glave, i traži od njih i *na to* zakletvu: »Da vi u tako doba videći me — Nećete nikad s rukama ovako — Skrštenim, il glave ovakim držanjem, — Ni rekavši neku podozrivu frazu — Ko »dobro, dobro znamo«; il mi bi mogli — Ako bi hteli«; il: »Kad bi hteli pričat« — Il ima ih koji bi... kad bi hteli«; il takim — Tumačenjima dvosmislenim pokazat — Da vi o meni znate makar što —«.

I prizor s Rosenkrantzom i Guildensternom, gdje samo nepovjerljivošću svojom (i prema starim prijateljima!) napipa zamku Klaudijevu iza njihovih leda, i svi drugi susreti s ljudima kazuju, kako Hamlet do dna poznaje građu čovječiju.

Svi poznavaoi čovjeka, oni koji umiju da ga »predusretnu«, da ga pravo »dočekaju« odavaju to često svojom posebnom sklonošću k *ironiji*. Silna hamletska ironija koja sad poput najbritkijeg noža presijeca u pola, a sad opet maljem mrvči i drobi sve oko sebe — obično se tumači samo kao neki »odušak«, »ventil« bespomoćne njegove boli i otrovanog mrzovoljnog pogleda na svijet. Ondje, gdje ta ironija raste do sarkazma. biće i to tumačenje sretno; ali nemojmo zaboraviti ni toga da ono virtuožno titranje Hamletovo s njemu odvratnim ljudima često nije ništa drugo no odušak oštrog opažača i silnog poznavaoa ljudskih slabosti na drugima i na — sebi. Hamlet »preskakuje«

duhom svoje protivnike kad ih već djelom ne može da svlada.

Davajući maha svome preziru, pada ipak katkad i u prosto mladačko rujanje. Nije Shakespeare uzalud Hamletu dodijelio tridesetu godinu, doba kad se razbujala mladost rukuje s muževnošću. Mladost Hamletova proviruje osobito iz gordog mu ruga »staroj budali« Poloniju. Hamlet je najviši napon, najkrepči zamah, pravi čovjek na vrhuncu svoje cijele psiho-fiziologije; tog je htio da dade Shakespeare, a ne tip koji će svoju aktivnost da »rasfilozofira« zbog staračke oronulosti. Hamlet je i mlad i zreo; sve je drugo odstranio Shakespeare: da se čisti genij hamletski u svom naponu sudari krutb s čovjekom i s kozmosom, i kao takav padne, genij na vrhu svoje čovječije snage.

Mladost, napose i mladost, a ne mladu muževnost. podertao je Shakespeare gdje-gdje i preoštro. Kanda mu je to baš trebalo da lik Hamletov ne ispane senilan. (Pa ipak ni prigovor senilnosti nije Hamleta, u nekih tumača, minuo). Njegovo prosto podrugivanje Poloniju zanosi kadgod gotovo na nešto dječaćko, iako jednako ostaje duhovito Polonije, hoteći da ispipa Hamletovo »luđilo«, susreće ga gdje čita. Pita ga što čita. »Klevete, gospodine«, odgovara Hamlet. »Jer ovaj podrugljivi lupež kaže ovde da stari ljudi imaju sede brade; da im je lice smežurano, da im oči luče gustu smolu i pekmez od šljiva, da imaju obilan nedostatak razuma zajedno s vrlo slabim slabinama. A sve to, gospodine, i ako ja najjače i najubedljivije verujem, ipak smatram da nije pošteno napisati to tako u knjige. Jer vi

sami, gospodine, bili bi stari kao što sam ja, kada bi mogli kao rak ići unatraske.« Kasnije će, u jednoj sličnoj intonaciji da nazove Polonija »kapitalnu teletom« kad se ovaj, pred predstavom na dvoru, hvališe da je jednoć igrao Cezara na Kapitolu.

Sve u takovom »ludilu« istresa Hamlet svoju mladačku ironiju i na samom kralju Klaudiju. Kralj: »Kako je naš sinovac Hamlet?« Hamlet: »Izvršno, vere mi: na kameleonovoj hrani. Jedem vazduh napunjen obećanjima. Tako ne biste mogli hraniti ćurana«. Pred polaskom u Englesku, pozdravlja Hamlet kralja: »Ali hajdemo! Za Englesku! Zbogom draga mati«. Kralj: »Tvoj otac koji te voli, Hamlete«. Hamlet: »Moja mati. Otac i mati su čovek i žena, čovek i žena su jedno meso; i tako dakle: moja mati.«

Način »ludila« Hamletova, ton cijele njegove ironije najbolje brani Hamleta od »prigovora« da pasivnost njegova uvire u pravu staračku klonulost. Pritajeni nokti čekaju nestripljivo ispod fine ironije.

Pred predstavom, koja će da oda Klaudija, veli njemu Hamlet na pitanje, kako se zove komad: »Vi ćete odmah videti, zlikovacka posla. Ali šta je s tim? Vaše veličanstvo i nas, čije su duše slobodne od greha, to se ne tiče. Nek se češe koga svrbi. Naša je šija čitava«. Još je jači sarkazam, upravljen na sam zločin kraljev: »Ne, ne! Oni se samo šale; truju se od šale. Nema nikakve na svetu uvrede ili zločina«. Kad mu iza te predstave poručuje mati da ju je njegovo vladanje »iznenadilo i zadivilo« kliče Hamlet, okrećući i na se: O divnog sina koji može tako

da zadivi mater!« a na poziv majčin da k njoj dode, odgovara: »Poslušaćemo, ma bila deset puta naša mati«. Kada iza toga odmah čujemo iz usta Hamletovih, Rosenkrantzu: »Gospodine, meni fali unapredenje« — onda već više ne znamo kuda tu smjera ironija njegova. Kanda se je već razlila i raspršila svuda i preko svega, bijesna i divlja, bez granica.

Sve od početka, od nagle i sumnjive udaje materine za kralja-satira, izljeva se bol Hamletova sad kroz ironiju, sad kroz najteži patos monologa. Jedna i ista psiha prodiere kroz sve te oblike, naizmjenice i bez reda, da se, što dalje, to jače ispolji. Ironija postaje sve krvavija, aluzije njegova ludila sve otvorenije, patos monologa sve teži. »Veliko gadenje« u njegovoj duši diže se do najviše plime. Smrad raskopane gaddosti ljudske guši ga. Spoznaja da napokon i on, među ostalima, po tom smetištu puza i »bori se«, otruje ga do kraja.

Hamlet počinje da se sladostrasno razgalljuje, ne više nad upoznatim konkretnim zločinom, nego *nad krivim osovinama* svemirskim. Ne samo oštri brid već i svu težinu krsta čovječjeg mora da osjeti Hamlet; takova je bila grada njegova. Golemi minus čovječiji i manjak svega onoga što jedna velika i plemenita duša kao što je Hamletova, može da traži od čovjeka, taj minus je, blizu i lično osjećan, na jedan iznadnormalan (ne abnormalan) način apsorbovao svu najbolju misaonu i čuvstvenu snagu Hamletovu. To je prava tragedija Hamleta, a pred zadatakom teško izvedive osvete, gdje bi trebalo razmahati jednu životinjsku bor-

beni elastičnost. Hamlet se doduše ne odriče djela, on ga sprema i »taktičkim ludilom«, namješta vješto stupicu kralju, izbjegava još vještije protivnoj kraljevoj stupici, bodri i podžiže sam sebe, i napokon, u momentu svog pada, ipak u dvanaesti čas osvetničkim mačem probada kralja. Ali sve se to odigrava tek u dubokom ponoru njegovog velikog gađenja. Hamlet mu vidi visoke stijene i zna da mu izlaska nema. Tu još izživljuje ostatak svoje duše, izriče svoju cijelu rezignaciju, da na kraju — zašuti.

9. Put do zadnjeg »velikog gadenja«.
Apsolutni pesimizam.

Počevši od prve resignacije: »Što jadan površan, bljutav, beskoristan — Izgleda meni sav rad ovog sveta« pa do onog posljednjeg — »Ostalo je ćutanje« sve u sve slaže se u jednoj velikoj *negaciji*. Ne biti — bolje je nego biti.

Toliko isticani monolog »Biti ili ne biti« prava je konfesija apsolutnog pesimizma. Taj je pesimizam tako nirvanski apsolutan, da Hamleta strah podilazi, da se u »spavanju smrti« s onu stranu ne bi opet odmotalo kakovo »klupče života!« »Ko bi toware vuko, — Da ropće, znoji se pod životom mučnim, — Da nema straha od nečeg posle smrti —« i onda još jasnije: »Umreti, — Spavati, spavati, možda sanjati! — Da, tu je čvor! Jer u tom spavanju smrti — Kakvi bi snovi mogli doći, kada — Života ovo klupče odmotamo — Tu moramo stati!« Hamlet sumnjiči kozmos, šta li nam se sprema u njegovu krilu iza smrti; muči ga prava metafizika smrti. »Tako svest pravi strašljivce od svih nas. — I tako prirodnu boju odluke — Prevuče boljkom misli bleđa krv, — Te preduzeća velika i smela — Tim obzirom okrenu krivo svoj tok, — I gube ime dela.«

Ali ta analiza »svijesti« koja svojom »blijedom krvi« ometa »djela«, u času nestrpljivosti Hamleta osvetnika previre u

srdžbu i gadenje na sama sebe. Hamlet osjeća prokletstvo svoje refleksije — po svoje djelo. »O kakav podlac, niski rob sam ja! — ... Glup, slabodušan nitkov čamujem, — Ko sanjalo, za svoju neplodan stvar; i ne znam ništ' da kažem; ništa za kralja, — Na čije blago i život dragocen — Pakleno se izvrši razbojništvo. — Jesam li ja strašljivac? Ko me zove — Nitkovom? Ko me po temenu bije? Čupa mi bradu, baca mi u lice? — Za nos me štipa? U grlo mi laž — Do pluća gura? Ko mi čini to?« Ovakovih provala protiv svoje rodene »kukavštine«, psovki na »blijede« misli i oštrog bodrenja »krvavih« zamisli nalazimo u Hamleta diljem čitave drame. »Od sad mi budite krvave, misli, ili ništa ne vredite!« i onda još jače: »Sad, da l' je to životinjska zaboravnost, — Il bedni neki obzir što na ishod — Odviše tačno misli — miso je to — Što, razdeljena, ima tek jedan deo mudrosti, a tri uvek kukavištva. —«

Ali ta »abulija«, bezvolja Hamletova, gdje nikako na djelo ne može, tek je povodom za jedno posebno gadenje na sama sebe, radi slabosti i »misaone« kukavštine. Samoprezir njegov prelijeva se i dalje, pogada i cijelog čovjeka u Hamletu. Jedno se prelijeva u drugo, i kroz »ludilo« i kroz ironiju, i kroz najdublji patos. U momentima Hamlet briše svaku granicu između svoga »ja« i drugih ljudi oko sebe. Posmatračka udaljenost produžuje se u bescilj. Ta udaljenost, ili ta visina Hamletova nad samim sobom, čini ga još nesposobnijim za djelo. »Ja sam sâm prilično pošten. A ipak mogao bih sebe optužiti za take stvari, da bi bolje-

bilo da me mati moja nije nikad rodila. Ja sam vrlo ohol, osvetljiv, častoljubiv, sa više prestupa što čekaju na moj mig no što imam misli da ih njima odevam, ni mašte da im dam oblik, ni vremena da ih izvedem. Što će ovaki lupeži kao što sam ja da puze između zemlje i neba.«

Mi čujemo da tu Hamlet ne govori o sebi, nego o *čovjeku*. Isto tako možemo kazati, da ne govori samo o čovjeku, nego da govori jednako i o sebi, kada izgovara ove svoje možda najmonumentalnije riječi o čovjeku — jer odaju i ljubav Hamletovu spram čovjeka kao »ideje«: »— Ovo sjajno nebo. vazduh, pogledajte, taj lepi, plemeniti, nad nama raskriveni svod, taj veličanstveni krov ukrašen zlatnim vatrama, ah! sve to ne izgleda meni drugo do jedno trulo, smrdljivo smetlište isparenja! Kako je divan stvor čovjek! Kako plemenit umom! Kako neograničen u sposobnostima! U telu i pokretima kako izrazit i za divljenje! U držanju kako sličan anđelu! U poimanju kako sličan bogu! Ukraša sveta, uzor svega života! A ipak, meni, šta je ta kvitesencija prašine? Čovek mi se ne mili.«

Gdje je u svim tim mislima Hamletovim i kralj sa svojim zločinstvom, i Polonije svojom prevejanom udvornošću i majka i Ofelija, te dvije utjelovljene ženske slabosti?! Kraljević Hamlet ustupa ogorčenom misliocu Hamletu. Sva »familijarna« ozadina Hamletove tragedije gubi se u daljinu.

Hamlet sad razračunava s čovjekom u svojoj duši, da se tek opet, *od zgrade do zgrade trgne* natrag, onamo odakle se prva bujica sudbine lično na njega survala. Sve

više osjećamo kozmičku atmosferu u koju se Hamlet diže; ni Laertov otrovni mač, ni zamka, u koju je jadno upao, nije ga više iz te sfere (vječnosti) povratila.

Sva težina Shakespearova duha pada u te, po cijeloj drami rasute izreke Hamletove na čovjeka. Mi osjećamo da su baš to, u cijelom odmatanju drame, one direktne, naj-intimnije izreke koje nam se ravno u srce i mozak zagrizaju. Hamlet je u tim izrekama u pravom smislu vječit; u vidu našeg dana on je savršeno »savremen«. Konture njegovih poteza u koje nas uklapa, tako su obuhvatne, da i mi danas osjećamo kliješta u koja nas hvata. Uzmite samo njegove aluzije na »poštenje«, na političare, advokate, karijeriste, čitavu njegovu »kritiku društva i kulture«, — pa ćete osjetiti koliko su strašno široka i sigurna ta sarkastična kliješta Hamletova!

»Postupaj sa svakim po njegovoj zaslugi, pa ko će izbeći šibe?« »Biti pošten, kakav je sada svet, znači biti jedan, iščeprkan između deset hiljada«. I napokon. čuješ li, dane naš današnji, što i tebi veli Hamlet (na groblju gdje grobar izbacuje lubanju): »To je možda ćupa nekog političara koju ovaj magarac sada nadmudruje; jednoga što je hteo da prevari boga!« i onda dalje: »Evo druge. Zašto ovo ne bi mogla biti lubanja nekog advokata? Gde su sada njegove podvale, i dosetljivosti, njegovi sudski slučajevi, njegove vrste poseda, njegova lukavstva? Zašto trpi da ga ovaj neotesani klip anđeoski po glavi prljavom motikom, i ne će da preduzme protiv njega tužbu zbog zlostave?« A kako je tek bezobrazno savremen Hamlet kad nam i

ovaj lik slika: »Tako i on (dvoranin Osrik) i mnogi od istog vaspitanja za kojima znam da ovo tričavo doba luduje — zadobio je samo modu vremena i spoljašnju nošnju društvenog opštenja, neku vrstu naduvenog znanja, koje ih pronosi kroz i kroz najdublja i najzamršenija mišljenja. Ali duhni samo na njih ogleda radi, i mehurići će se rasprsnuti«. Ako se još prisjetimo da je za tog istog čovjeka ranije bilo rečeno da se je »udvarao i bradavici svoje matere pre no što bi je uzeo da sisa« onda nam lik postaje tako poznat, plastičan, živ, da ga upravo gledamo gdje hoda i sada pred našim očima! Hamlet je doista predobro vidio, a da ne bi na koncu od toga i zaglavio.

10. Hamletsko gadenje i ženstvo.

Hamlet i žena! Tu se otvorilo posebno, uistinu blagodarno poglavlje. Pored samog Hamletova stava prema materi i Ofeliji u drami, imalo bi svog čara i pitanje: općeg »hamletskog« stava prema ženi i onda nasuprot: žene prema hamletskom tipu muškarca.

Prvo i prvo: Hamlet je ljubio. Ubiti i ženu u svojoj duši, *ženu u čovjeku* nova je i dvostruka bol. Majka sa zločincem Klaudijem, to je bila prva stepenica, s koje će napokon da razračuna i s Ofelijom. Sama riječ »Slabosti, tvoje je ime žena« mogla je još da bude i riječ teško ogorčenog časa. Hamlet je tada tek naslućivao zločinstvo iza zavjese materine nagle udaje.

Ali dodoše i dokazi. Hamlet baca pred materom masku ludila, i »govori joj bodeže«. Govor je njegov tu najgrozniji u cijeloj drami, *iznakažen* od bola. Mnogi estete nikako ga ne mogu da oprostite Hamletu. Izrazi, grdnje, groteskne aluzije, i do cinizma bizarne slike ruše se kao slap iz usta Hamletovih. »Jedan nitkov, — Jedan ubica, lupež, ni dvaesti deo desetka vašeg prvog muža! — Lakrdijaš od kralja! Kesaroš — Te država i carstva što je ukro — S police skupu dijademu pa je — Metnuo u svoj džep«... »Šta, nego živeti u smrdljivoj slasti —... U pokvarenosti, ljubiti se, pariti — U jednom prljavom svinjcu —« Kraljica već klone jer joj Hamlet »u samu dušu oči okreće«:

»Hamlete, o ne govori više. Ove reči — Ko noževi mi idu u uši! — Hamlete slatki, dosta!« Ali Hamlet je ne pušta: »Dobru noć! Ali ne id'te mom stricu — U postelju; prisvojte sebi vrlinu — Ako je nemate.« Na koncu joj baca u lice ovo tvrdo klupče od sarkazma i cinizma: »Pustite ga (kralja) — Neka za par smrdećih poljubaca. — Il' gladeći vas prstima prokletim, — Po vratu da mu otkrijete tajnu — Da ja i nisam u istini lud, — Već lud sam iz lukavstva! Dobro bi bilo — Da ga o tom vi izvestite. Ko bi. — Do kraljica umna, lepa, trezvena — Ovakve važne stvari sakrila — Od jednog žapca, mačka, cepanice! — Ko bi to mogo? Ne, u prkos svesti — I tajni, otvorte kavez navrh kuće, — Pustite tice, pa ko majmun slavni — Radi ogleda u kavez upuz'te, — I padom dole, skrhajte svoj vrat.«

Odnos Hamleta i majke, do nakraj drame, ipak je prikazan posve ljudski. Kraljica voli Hamleta. Kad u posljednjoj sceni sveopćeg trovanja i ubijanja kraljica pada od ispijenog otrova, javlja se Hamlet »Kako je — kraljica?«, a ona se od njega opršta riječima »O dragi moj Hamlete! Piće! Piće! Ja sam otrovana.« I kralj jednom veli za kraljicu: »Njegova mati kraljica skoro od pogleda njegova (Hamletova) živi.«

Posve je druga stvar s Ofelijom! Ozlojeđeni Hamlet iskrece svoju ljubav u bolnu ironiju i resignaciju i cinizam spram Ofelije. U njegovoj razgaženoj duši nema više ni Ofeliji mjesta. Istu onu djevojku kojoj još s posljednjim ostatkom svoje predašnje duše kliče »Lepa Ofelijo! Nimfo, u molitvama tvojim pomeni moje grehe«, tu djevojku pita,

odmah zatim ironički: »Jeste li vi poštteni?«, »Jeste li lepi?« Šalje je u manastir da ne postane »roditeljka grešnika«. Kad mu na to Ofelija, na pitanje »Gde je vaš otac?« slaže i veli da je otac »kod kuće« — dok ga Hamlet baš u taj čas spazi gdje prisluškuje iza zastora — onda će Hamlet ne samo njoj već svim Evinim kćerima: »Bog vam je dao jedno lice, a vi pravite sebi drugo: vi igrate, vi se vrcate, vi šapućete i izdevate imena božjim stvorovima iz lakomislenosti, a pravite se kao da je iz neznanja. Idite! Dosta mi je. To me je načinilo ludim!«

Ranu pregažene, preironizirane ljubavi spram Ofelije Hamlet i dalje kida. Kao da već uživa u sladostrasnom gaženju svog sopstvenog bola; tome nepovrativom zamahu nema više kraja. Pred predstavom, gdje je prisutna i Ofelija, sjeda Hamlet do njenih koljena, nazivajući je »privlačnijim metalom«. Veli joj da je »lepa stvar ležati među nogama devojačkim« — dok naslanja glavu na njena koljena.

Pa ipak, ni tim hotimičnim, prelivenim, forsiranim cinizmom nije mogao do na dno svoje duše da ubije Ofeliju! Ma čudilo se i hiljade teoretskih etičara Paulsena tome, kako se je iz cinika Hamleta na pogrebu Ofelijinu opet iskukuljio strastveni patetički ljubavnik, nama se ovdje baš to čini tako uvjerljivo i živo, gdje vidimo kako iz garišta Hamletovog pesimizma još jednom probija čisti ljudski plamen. Hamletov žar je iskren kao što je prije bila iskrena i njegova volja da ga uz pomoć cinizma uguši. Veliko njihalo Hamletove duše poljuljalo se još jednom u cijeloj svojoj amplitudi. Kad Ofelijin brat

Laert, skačući u njen grob, deklamuje o svojoj ljubavi prema njoj, provali elementarnom snagom iz Hamleta ljubeći čovjek. »Braće četrdeset hiljada — Sa svom množinom njine ljubavi — Ne bi dostigli moju. Šta bi ti učinio za nju?« »Bi l' plako, postio, bi l' se tukao, — Bi l' sebe kido, bi li sirće pio, — Bi l' krokodila jeo? Ja bih sve to. — Jesi l' došao ovamo da sliniš, — Da mi prkosiš. skačući u njen grob? — Da budeš s njom sahranjen živ? I ja ću.«

I tako Hamlet, iza cijele svoje kozmike i odvrnuća od čovjeka, ostaje sam i te kako čovjekom, jedući i krokodila — za ljubljenu ženu, doduše već mrtvu. Genij Hamlet ostaje do kraja živ živcati čovjek pred našim očima.

11. »Kozmički cinizam.« — Tragični pad
Hamletov.

Još jedan momenat ne bih ovdje da ispuštim, da se vidi, kud je daleko, do u »kozmički cinizam« zabrazdio Hamlet. Poznata scena na groblju, prije no što će susresti posljednju pratnju Ofelijinu. Hamlet: »Zašto uobraženje ne bi moglo da prati trag plemenitom prahu Aleksandrovu dokle ga ne nađe da zapušava rupu za čep?« Horacio: »Posmatrati tako. značilo bi posmatrati stvari odviše radoznalo«. Hamlet: »Ne, vere mi, ni za jotu. Nego ići za njim dotle sa dovoljno osećanja mere i verovatnoće koja bi nas vodila. Na primer ovako: Aleksandar je umro, Aleksandar je sahranjen, Aleksandar se vraća u prašinu; prašina je zemlja, od zemlje pravimo blato. Pa zašto od tog blata u koje je on pretvoren, ne bismo mogli začepiti jedno bure piva? — Carski je Cezar umro, postao prah, — Te neku rupu od vetra zatrpa. — Oh, što ta zemlja što svetu zadade strah — Da zidu bude od vetra zakrpa?« »Normalni« čovjek Horacio veli, da to znači stvari posmatrati »odviše radoznalo.«

Tu nam eto i Horacio veli indirektno tko je Hamlet. Prekonormalna »radoznalost«, već po starohelenskom znanju, donijela je čovjeku muku dubenja i refleksije. To je ona Kranjčevićeva »tortura«: »prva kad miso ljudsko pod čelo se skresa.« Beskrajne refleksije, rodene u bolu jedne plemenite,

osjetljive duše. povratnom snagom podbadale su opet tu samu bol sve jače. Sve do pada kraljeve krinke Hamlet se još »drži«. I prati-
oce svoje u Englesku (da po Klaudijevom nalogu bude smaknut) još je nadvladao, ali dalje vidimo samo još bespomoćno njegovo glavinjanje. I sama oštrina njegova opažanja ostavlja ga. Okasnivši na djelo, pada napokon jadno u zamku. Cijela ta »radnja« s Hamletom tim brže ide kraju, čim se više i dalje razmahuje njegov »hamletizam«.

Toliko oprezni i nepovjerljivi poznavalac ljudi. Hamlet, u provali svoje primarne plemenitosti, povjeruje u iskrenost Laertova pomirenja — iza sukoba nad Ofelijinim grobom. Prihvaća lingiranu okladu dvo-bojem, da napokon dobije podli otrovni ubod. Istinskim, plemenitim viteštvom žali se Horaciju što je uvrijedio Laerta »No žalim veoma, dobri Horacio. — Što sam se prema Laertu zaboravio . . . Tražiću mu ljubav.« Pa i iza molenja za oprostjenje, i otrovne rane od Laerta, Hamlet mu na samrti dovikuje: »Nebo neka ti oprost. Eto me za tobom.« No prije, no će Hamlet da izdahne, Shakespeare, da udovolji pravdi u očima gledaoca, uzimlje već polumrtvu ruku Hamletovu i probada kralja-zločinca. A Horaciju još stavlja u usta riječi za umirućeg Hamleta: »Sad puca jedno plemenito srce«, — odziv je to na posljednju Hamletovu riječ: »Ostalo je ćutanje.«

Posljednja riječ Hamletova simbolična je. Njom je izrečen u jednom dahu čitav stav Hamletov, završna riječ cijele njegove filozofije: negacija, uviranje u ništa, za uvijek,

12. Hamlet — jedna tipična duševna konstitucija.

Iz gore razastrte slike Hamletove duševnosti, kroz čitavu dramu, iz evolucije, dinamike te psihe, istom sada se odižu pred nama jake crte *jednog cjelovitog psihičkog lika* Hamletova. Pokušajmo sada da induciramo taj lik što nam se dosad dao na osjećanje i gledanje direktno, konkretno, u pojedinim svojim stranama. Po svojoj živoj čovječjoj cjelovitosti Hamlet je bezuvjetno jedna tipična psihička konstitucija. Hamlet je, to se već iz svega dosadanjeg vidi, živom krvlju života prožeti cjeloviti stav, u svojoj velikotipičnosti nahuknut daškom vječnosti. Koja je to konstitucija, i koji je to stav?

Što je upravo »hamletsko« u Hamletu? — i, dalje, što je »hamletizam«, jednoć za uvijek?

Na ovom tek mjestu počinje psihološki zadatak, u svomu užem, formalnom smislu: *Psihološka konstrukcija i tumačenje tipu hamletskog uopće — na primjeru Hamleta.*

»The tragicall History of Hamlet« daje nam gotovu ličnost, ali uočimo i ovo dobro: tragedija nam daje samo drugu veliku »negativnu« polu, sudar, reagiranje i rasap te ličnosti. Prvu, »pozitivnu«, o koju će tek da udari cijeli onaj dramski doživljaj Hamletov, mi u samog Shakespeara ne vidimo. Mi ga moramo iz ove druge, nama date pole

iskonstruirati, zaključiti. Sad ćemo tek vidjeti, kako cijela ona doživljajna linija što smo je naprijed izvukli kroz čitavu radnju tragedije, za naš konačni zadatak i te kako — nije izgubljena.

Hamlet je kraljevski sin, i što je glavnije za nas, čovjek sa svim najvišim *kulturnim* oznakama svoga. t. j. Shakespearovog doba. Za našu indukciju »hamletizma« ovo je prevažan momenat. Njegov cijeli duševni lik visok je i moćan, ispet na vršak duševne kulture svog doba. Čovjek genijalnih dispozicija, obilježen svim utančanim najsuptilnijim duševnim pokretljivostima, silno osjetljiv i prijemljiv u najširem smislu te riječi, Hamlet je *ličnim svojim* proživljenim stavom daleko iznad prosjeka svog doba. Zamahom, potencijalnošću svojom on strši daleko u budućnost. Snagom svog ličnog reagiranja daleko previsuje plohu ljudskog biološkog »ovdje « i »sada«. Nerazmjerno nadvisuje one dimenzije u kojima se izživljuje i mišljenje i htijenje i osjećanje čitave njegove sredine. Silno pronicav promatrač; rodeni psiholog, jednako za najveće daljine psihičkih mogućnosti, kao i za svaku najsitniju razlikost »mikrometričkih« duševnih pokreta. Obrat u sebe, oslušivanje svog duševnog bila, kao u svakog pravog psihologa, gotovo do bolesne hipertrofije razvijeno, brzo i do virtuoznosti pokretljivo. Hamlet je pravi anatom, više: histolog duše ljudske. On je, -kako vidjesmo, i »eksperimentator« psihološki, predviđač i namjerni izazivač duševnih pokreta. Prvi oštri zamjećaj svakog nutarnjeg pokreta, prava preosjetnost u promatranju sama sebe, čitava ta uporna re-

fleksija *na sebe* odvodi ga glatko i strjelimično na sve strane, u najveće daljine kuda uopće može da pođe najšira refleksija na čovjeka. Gotovo cijelo njegovo filozofiranje polazi ravno iz tog lično psihološkog korijena. Sjetimo se kako Hamlet prvo u sebi, na živom djelu, napipa »više prestupa što čekaju na moj mig no što imam misli da ih njima odenem, ni mašte da im dam oblik, ni vremena da ih izvedem« pa da se tek onda »zgrozi nad čovjekom«.

S druge strane, iznadnormalna pokretljivost *fantazije*, pružila je ruku toj istančanoj refleksivnoj suptilnosti. Sve njegove aluzije, paralele, slike, paradoksi i »skokovi na sedam milja«, napose u ironijama i sarkazmima jasno nam to kazuju. Vječito imamo osjećaj da moramo silno da skačemo kako bi ga stigli u tim vratolomnim skokovima njegove fantazije. Pa ipak, nikada ne bih pristao na to da se Hamlet, po uzoru nekih tumača, nazove »genijem fantazije«. Ta bi oznaka bila suviše uska. Ona ne označuje srž i bit ličnosti Hamletove, iako izražava jak i integralan dio te ličnosti.

I *misao*, najapstraktnija, filozofska, nošena je i isprepletена slikama fantazije. Ta je misao pretežno negativna i analitična; nikada hladna, teoretska već stalno u zamahu jednog intenzivnog *čuvstva*. Refleksija, čuvstvo i misao međusobno se dižu i potenciraju; na najvišim vršcima Hamletove psihe uvijek ih vidimo u jednom zagrljaju. Zato je teško odgovoriti: da li Hamlet više *osjeća* ili više *misli*. Možda bi bilo najbolje ako kažemo da je u njega misao tek oblik, posuda za osjećaj, ali još tjesnije, nego u ovoj slici

s posudom — više: sve u jednom! Pa ni tu ne znamo bi li Hamleta gledali prije »spolja« kao mislioca, ili »iznutra« kao genija čuvstva. Njegov »melanholički temperamenat« mnogi su već isticali. Za izrazitog melanholika, u konvencionalnom smislu, Hamlet je duševno *prebrz*. Samo upornost toga proživljavanja, širina i intenzivnost melanholične su značajke u njega.

Silna prijemljivost za utiske i doživljaje, i još silnije prorađivanje njihovo u nutrašnjosti, brzom mišlju i jakim osjećajem koje dvoje se međusobno ubrzava i pojačava — da prosto *svu duševnost apsorbuje*, to je naročita strana Hamletove duševne konstitucije. Time je već bilo suđeno i *voljnoj, aktivnoj* snazi Hamletovoj: njegova je volja rasuta.

13. »Bezvolja« Hamletova. Ništa »ne će«, jer
previše hoće; genij najviših htijenja, ali ne
»volje«.

Problem Hamletove volje drugi je »čvor«
sviju problema Hamletove psihologije. Ne
samo psihopatolozi, etičari i pedagozi, već i
literarni estetiци zapinjali su stalno za nj.
Zašto je Hamlet napokon zatajio — na
djelu? Zašto je zaostao u pasivnosti, zašto
ne »radi«? Ta Shakespeare je baš s te strane
najplastičnije demonstrirao lik Hamletov!

Medutim, sam »čvor« skroz je iluzoran,
zapleten samom krivnjom tumača Hamle-
tovih. Srazmjeri u čitavoj građi Hamletovoj,
kako smo je dosad ogledali, jasno nam ka-
zuju, koliko je Hamletu, već po zakonu
»ekonomije psihičke energije« moglo da pre-
ostane za aktivnu volju. Dramska situacija
traži težište u volji — Hamlet to težište pro-
življuje na čuvstveno-misaonoj strani. Tu
je unakršćavanje, i tu je pravi čvor.

Omjerimo samo lik Hamletov o shemu
prosječne ljudske duševne ravnoteže!

Ta stoji u ovom psiho-fiziološki odrede-
nom odnosu: primanje utiska (elemenat
spoznanja) — nutarnja obradba utiska —
aktivno izdavanje, reagiranje na utisak. U
ovom posljednjem rezultira »volja«; kroz
sve predašnje stepene nošena čuvstvom,
oblikovana mišlju. Ona nije nešto posebno,
treće, iza spoznanja i osjećanja — ona je
već i u spoznanju i u osjećanju, po nekim

najboljim psiholozima i praelemenat svijesti uopće. U konvencionalnom, dakle, ovdje u užem smislu, volja je tek onaj krajnji izdanak cijelog psihofiziološkog niza, koji svojim izbijanjem postaje vidljiv u djelu, a koji, psihološki govoreno, i *ne mora* tako da izbije. On se može posve izživiti i u onom nutarnjem krugu prorađivanja — bez ikakvog vidnog djela, upravljenog na »spoljašnji svijet«. Poznata je nutarnja, često baš zaustavna, kočna snaga volje, a poznato je i to da ta snaga može biti apsorbirana, upijena u sam *čin* one nutarnje prorađbe. Volja u tom slučaju, upravljana čuvstvom i mišljenjem, umjesto da poteče preko njih, zaostaje upijena u njih, kao voda u dugom pješčanom koritu. Ali kao ta voda, tako ni volja u ovom slučaju nije »izgubljena«. Ona je izgubljena za spoljašnju »akciju«, ali ona je dinamički u unutrašnjost izživljena, realizovana.

Težište Hamletova izživljavanja duševne energije (koja je i u najvećeg genija omeđena) palo je svom snagom u onaj *središnji* krug. To je pusta činjenica njegove konstitucije, i tu više nikakovog tumačenja nema.

Hamlet je tip nutarnjeg proživljavanja: vanjski utisak tu je samo električno dugme da razasalje struju svom širinom i dubinom Hamletove duše.

Cijeli onaj čuvstveni i misaoni sastav koji se i rodio u prvotnoj dinamici jednog velikog »hoću«, — jer ličnost i ne znači u *osnovu* drugo, nego jedno primarno »hoću« — taj cijeli sklop u svim svojim dijelovima, sad kao »misao«, sad kao »osjećaj« tolikim je zamahom izrasao te se je sam u toj hipertrofiji i međusobnoj prorašćenosti ukočio.

Jednostavnost čovječije psihofizičke sprave, za glavnu svoju biološku svrhu, za djelo čini se da je pokvarena. Ili ona i ne mora da bude »pokvarena«. Za daljinu komplikovanog »premisaoonog« htijenja nema više uopće mogućnosti za djelo! Čuvstvo i misao pre-rasle su svaki mogući doseg volje; psihički aktivitet ruši se sam u se natrag.

Sam Hamlet najbolje nam osvjetljuje upravo takovo svoje stanje; pustimo ga i ovdje da nam on sam to kaže. Tuži se na svoju »kukavštinu«, što ostaje »sanjalo, za svoju neplodan stvar«, i dolazi na to da »odviše tačno misli« i da na jedan dio mudrosti dolaze tri dijela kukavštine: »Miso je to — Što, razdeljena, ima tek jedan deo — Mudrosti, a tri uvek kukavištva« — Odbijmo pjesničku hiperbolu, i dobivamo suštu introspekciju.

Hamlet gleda i misli u najširim ljudskim i kozmičkim relacijama; htijenje njegovo tražilo bi svoje stjecište, da kresne u djelo, u dalekoj nedogledivoj neizmjernosti. Ono, zajedno s tim mislima, u tim samim mislima i osjećajima postaje hipertrofično, neadekvatno ikakvom mogućem djelu. I sada Hamlet, koji zapravo previše hoće, koji imade preobuhvatnu i »predaleku« volju mora dočekati to da mu se kaže da nema nikakove volje. U stvari, Hamletovo je htijenje tako nadaleko upravljeno, da onaj mali, motorni »hoću« ostaje »bespredmetan«, u najboljem slučaju fragmentaran. Iza svih reagiranja i negacija Hamletovih, iza svih »gubljenja« u neplodnoj refleksiji, i široko razlivenom gadenju, koči se jedan veliki *positivum* njegove prave i najistinskije duševnosti: *veliko*

humano etičko htijenje, ideja Istinitosti, Ljepote, Pravde i Sklada. Hamlet boluje za božanskom harmonijom — prema kojoj ljudska realnost stoji kao jedno ruglo. Zato je i svima Hamletima nemoguće, a da se bilo u kojoj formi tome svijetu ne *narugaju*. I kroz škriput zuba i kroz suze, kao i kroz suhi smijeh on jednako mora da se ruga. Ali nijedan Hamlet, pa ni kad se smije, u tome rugu ne uživa. Taj rug kida i izgriza jedino njega sama.

U negativnoj iskrenosti hamletskog sarkazma mi tu bolest za višom harmonijom jasno naslućujemo. Umjesto božanske svirke Pitagorinih eterskih sfera uho mu čuje samo kreket močvarnih žaba i škretaljku svagdanjeg vašara čovječijeg. Hamlet pati od prevelike duševne »muzikalnosti«; titan, Beethoven najviše etičke i kozmičke muzike, on se sav obezumio od strašnog nesklada što tuče njegovo preosjetljivo duševno uho. I taj nutarnji patnik Hamlet simpatičan nam je onim časom, kad mu kroz svu tu spoljašnju resku ironičnost i bodljikavu sarkastičnost osjetimo pravu nutrašnjost. Kroz lice tog strašnog, za farizejagradanina nepristojnog i nemogućeg Hamleta treba vidjeti pozitivnog Hamleta.

Kroz gledanje te čitave pozorišne spoljašnosti Hamletove mi treba da *vidimo* Hamleta. A taj nutarnji, supstancijalni Hamlet *hoće*, i ter kako *hoće*. Ali jer *previše* *hoće*, i jer ima jedno pregolemo htijenje sub specie aeterni, zato napokon i »ništa« ne će. Spram malog konvencionalnog junaka Laerta, Hamlet tako ostaje bez »volje« i »aktivnosti«, on, *genij najviših ljudskih hti-*

jenja. U taj prividni apsurd mi ćemo da uklešemo najjaču crtu njegova duševnog lika: Hamlet ostaje baš za to »bez volje« jer se je ispeo do emotivnog genija, do genija htijenja izdignutog na vršcima najutančanijeg osjećanja i mišljenja. Hamlet je suviše genij emocije, da bude i obični junak konkretne akcije. — Ako sad i ovo nekome znači da je Hamlet ipak »bez volje«, neka mu bude. Ja ću biti posljednji koji će se o riječ prepirati.

Medutim, u samoj tragediji, taj Hamlet. emocionalni genij, ne ostaje do kraja bezizuzetno »hamletski«. Možda je to donekle Shakespearu trebalo radi scene i radnje. Hamlet ipak nije posvema ni bez te normalne građanske »volje«! Sjetimo se samo izvjesnih pojedinosti iz prve polovice tragedije: tu Hamlet i ter kako radi, da se tek kasnije ukoči i nastrada u svom hamletizmu.

Ovaj momenat, u većine tumača Hamletovih zanemaren, oduzumlje naročito psihijatrima Hamletovim i posljednji oslon. Jedinstveno je u Shakespearu baš to kako je on pustio pred nama da raste genij Hamlet u čovjeku Hamletu. Baš to je i bio glavni zadatak one naše naprijed razastrte historije duše Hamletove: da se prikaže taj čovječiji uspon do krajnjeg »hamletizma«.

Hamlet nije sentimentalni mekušac ni kukavica. Sve prije nego to! Nema u njega beskrvnog, plačljivog kršćanskog praštanja pogotovu ne onog Tolstojevog koje veli: »Ne opiri se zlu!« Hamlet je čovjek. krvav, animalan; plemenit i velik. ali uvijek i svagdje samo — čovjek. Hamlet se zgrozio nad podlošću i himbom, ali u njemu zakipti i »kr-

vava misao« osvete. On udara u taktiku i razapinje mrežu. Slika njegove aktivnosti u početku se podudara potpuno s onim pravim junakom akcije iz stare danske priče. Ne zaboravimo da je Hamlet na pozornici višestruki ubica: od njegove ruke pada Polonij, vještim protupotezom poslao je nevjerne prijatelje Rosenkrantza i Guildensterna u smrt; naposljetku ranjava smrtno svojom rukom Laerta i Klaudija. Indirektno je zadao smrt i Ofeliji i majci kraljici. Kad Fortinbras na kraju izbija na pozornicu s riječima: »Ta gomila više smrt! O gorda smrti!« — zar nije ipak ta »gomila smrti« na kraju »djelo« Hamletovo?

Ne smeta što je Hamlet pokosio i one koje nije htio, na kraju krajeva i sama sebe, ali posljedci neke njegove, jest, *aktivnosti*, tu su. Hamlet je dakle samo razvukao, »pokvario« svoje djelo osvete, »ispunio je tragediju«, i sebe je uništio, ali neko je djelo ipak tu. On je bar u početku njime vladao; tek kasnije, kako smo gore u historiji Hamletovoj vidjeli, ispuznuli su konci iz njegovih ruku.

O apsolutnoj kakvoj »abuliji« (bezvolji) u smislu patološke psihologije ne može dakle biti ni govora. I uz najblaže mjerilo, za to nam nedostaje svake simptomatike u Shakespearovu prikazu.

Zadatak koji je pao na leđa Hamletova, strašan je. Pa ipak, on u početku ne gubi snage da usredsrijedi misli i odluke. Sjetimo se kolikom spretnošću izbjegava kraljeve zamke, i njemu podmiće s uspjehom zamku svog psihološkog eksperimenta s predstavom.

Uzmimo sve slučajeve na pr. Ribotovih* ili još službenijih Kraepelinovih ili Jaspersovih patoloških karakteristika najraznijih vrsta abulije, pa ne ćemo naći ni traga kakovih sličnosti, ni najdaljih analogija s Hamletom. Uopće, čitava sfera tih malih, da kažem »normalnih« abnormalnosti daleko je iz-

* O Ribotovoju (Th. Ribot) evoluciji i disoluciji volje može se čitalac pobliže obavijestiti iz moje studije »*Psihologija T. Ribota*«, koja je izašla u Zagrebu 1916. Glavno djelo Ribotovo o raspadanju volje nosi naslov *Les maladies de la volonté* (Bolesti volje) prvi put u Parizu 1883. Dosad je izdano oko 10 puta i prevedeno na jugoslovenski, Beograd 1922. 2. izd. Osnovna je zasada Ribotova: »Volja« se sastoji od dva posve razna elementa. Iz samog svijesnog stanja »Ja hoću«, koje samo po sebi nema još *nikakve pokretne snage*, i iz silno zamršenog psihofizičkog mehanizma koji izvodi ili sprečava radnju. Kod »abulijec« bolesnik imade ono prvo »ja hoću« — ali aktivni mehanizam zatajuje. O toj abuliji ne može pogotovo biti govora kod Hamleta, jer je po Ribotu abulija patološki oblik apatičnog karaktera.

Drugi jedan oblik, za koji se čini da bi Hamletu mogao biti bliži, jeste ludilo sumnje (*La folie du doute*) ili manija ispitivanja, ono što Nijemci zovu »*Grubelsucht*«. Ali da ni tu nema ni govora o aplikaciji na Hamleta i sve njegove sumnje, ovo i jednog primjera od Ribota, da se vidi kakovi su to primjeri: »Neka inteligentna žena nije mogla izići na ulicu a da se ne zapita: Da ne padne kogod s prozora preda me? Da li će to biti čovek ili žena? Da li će se ta osoba povrediti ili će poginuti? Ako se povredi, da li će po glavi ili po nogama? Da li će imati na trotoraru krvi? Sta da radim ako pogine? Da li treba da zovem pomoć, ili da bežim, ili da recitujem molitvu? Da me ne optuže da sam ja uzrok tome? Da li će se uvideti moja nevinost? itd. Ta se pitanja produžuju u beskrajnost i ima velik broj sličnih slučajeva, zabeleženih u specijalnim studijama«. (Str. 58. pomenutog prijevoda Ribota.) Neka na ovome svako sam vidi, ima li ovakovo »ispitivanje« ista zajedničko sa Hamletovom vrstom »ispitivanja«!

van koncepcije Shakespearove. *Shakespeare je pjesnik punog i jakog života, a ne bolnice; o tome nije vrijedno više ni riječi potrošiti.*

14. Hamlet — neurastenični duhodubac?
Relativnost »normalnog« i »patološkog«.

Samo u drugom jednom smjeru ostaje još mogućnost »prepirke«. Nije li Hamlet bolesni »genij fantazije«, hipersenzibilni tip duhodupca, do krajnosti razmaženi melanholik, i po tome tudinac među ljudima? Nije li Hamlet »barem« neurastenik?

Da je Hamlet u nekom smislu »tudinac« među ljudima, to stoji, i to vrlo jasno u samog Shakespeara. Druga je sad stvar, hoćemo li svako tudinstvo spram ljudi, pa i genijalno, već po tome nazvati i patološkim. Kud bismo time otišli, ne da se ni dogledati. Svaka duševna iznadprosječnost postala bi »patološki« sumnjiva. Duševni vodiči čovječanstva koji su svi u jednu stranu neharmonično prazvijeni, bili bi od reda »ludaci«. Samo najdublji filistar i milijunti šablonski otisak čovječjeg prosjeka bio bi »normalan«. Lombrosova teorija o ludom geniju danas je vrlo, vrlo reducirana. Na kraju krajeva, i to je stvar konvencije, gdje ćemo baš da povučemo granicu patologije. Na primjer, po Ribotovu shvaćanju te oštre granice uopće ni nema. I najnormalniji čovjek može da doživi i po koji vrlo abnormalan bljesak; nitko nije siguran od sulude pomisli i pobude u bilo kojem momentu svijesti.

Međutim, sam Shakespeare nam daje jedno zanimivo uporište u ovom pitanju. On oštro istupa, na usta Hamletova, protiv živin-

ski suženih granica čovječje »normalnosti«. »Šta je čovjek ako je glavno dobro — I prihod života mu samo spavanje. — I jelo? Ništa više no živinče. — Sigurno onaj što nas je stvorio s tako širokim umom, da vidimo — Napred i nazad, nije nam dao tu — Sposobnost, i taj boguslični razum — Da nekorišćen u nama plesnivi!« Ovako Hamlet određuje čovječnost, psihološki savršeno tačnom oznakom, njezinom mišlju »napred i nazad«. On tu, dakle, sam u neku ruku brani čovječiju »normalnost«, prirodnost i opravdanost svoga — hamletizma!

15. *Jedan osnovni uživljaj odlučuje u shva-
tanju čitavog duševnog stava Hamletova.*

Sve ove, pa još i mnoge druge pojedinosti koje bi se dale ovdje nanizati, ipak su vrlo sporedne kad se radi o onom jednom, osnovnom i glavnom *uživljaju* u Hamletu, koji odlučuje čitavim shvaćanjem, u sve pojedinkosti. U nas je, ovdje, taj uživljaj posve protivan patološkom.

Ne smeta ništa, što bi se koji detalj *dao nategnuti* na ovu ili onu stranu, i što u Hamleta imade možda i dosta momenata, koji draškaju psihopatološke diagnostičare. U svojim pojedinim izrescima Hamlet je toliko komplikovan i dopušta toliko subjektivnih projekcija i »podmitanja«, da na kraju nije ni čudo, što su se i psihijatri javili: Taj spada pod naše ruke! Svak od nas znade kako liječnici u čovjeku vole naći baš onu bolest za koju su upravo oni specijalizovani. Tako se desilo i Hamletu, kad su ga psihijatri ugledali. Oni udesiše svoj uživljaj u Hamleta ravno na svoju »struku«, na psihopatologiju! Potpuno i bez ostatka.

Od svih mogućih i nemogućih uživljaja u Hamleta ovo je svakako najuže i najnemogućnije.

Hamlet je »objekat« kod kojeg ništa ne pomaže gubljenje i drobljenje po sitnoj simptomatici — kad nema jednog *osnovnog zamaha* za uživljaj u cjelinu. Psihologija Hamleta traži druge putove i metode, nego

n. pr. eksperimentalno ispitivanje »trodimenzionalnog gledanja predmeta« ili »postupnog zaboravljanja u vremenu«. Kad je riječ o onom najhamletiskijem u Hamletu, onda je tu pred nama jedan objekat naskroz osobit, analitički neizmjereno komplikovan, ali u neposrednosti svojoj *kao introspektivni doživljajni datum ipak jednostavan*. Da nam postane *prezentan*, da ga faktički »u ruke dobijemo« za naše psihološko istraživanje — moramo ga sami u sebi, u svojim doživljajnim potencijalnostima, na neki način *doživjeti*. Moramo pokušati da dočaramo u sebi *cjelinu stava, u jednom doživljajnom dahu*, u svojoj snazi i isponu toga cijelog komplikovanog sklopa. Treba da u sebi kreiramo cijeli taj komplikovani stav kao jedno, kao organičan svoj doživljaj. Potreban je tu jedan poseban zamah, élan nutarnjeg stvaranja; — i tek onda kad je doživljaj tu, u svojoj svojoj boji, kvaliteti i snazi organične cjeline, tek onda je dat i uvjet za psihologiziranje nad tim pojavom.

Time je za psihologiju ovakovih suptilnosti ispunjen *tek* onaj prvi uvjet koji je n. pr. u psihologiji vida ili sluha ispunjen već time što sam ispitivač uopće — vidi i čuje. Samo toliko i ništa više. Ali dok psihologija vida i sluha predpostavlja doživljajnu kvalitetu gledanja i slušanja kod sviju ljudi te o mogućnosti prvog, neposrednog uživanja ne treba ni da govori, dotle je kod ovakovog objekta na najvišim vršcima psihičke komplikovanosti, čitava mogućnost jedne adekvatne psihologije stala i zapela upravo na tome da se *kreira i omedi sam predmet kao doživljaj*.

Taj zadatak analogne »reprodukcije« (ako se ova riječ ne shvati krivo) u sebi, prvi je introspektivni zadatak, i određuje čitav naročiti put i metod ovakovog psihološkog posmatranja. Čitav taj metod i intencija može da bude, na svoj način, i posve egzaktan i naskroz teoretičan, ali introspekcija u takovu slučaju, po posebnoj naravi predmeta, zadržaće neku boju i karakter umjetničke pjesničke kreacije: poći će, ukratko, za tragom pjesnikova zamaha, doživljaja. To znači, uživljavanje u samu pojavu, ako ne ćemo da je, izseciranu, izgubimo već prije nego što smo je uopće i dobili u ruke. Ako ikome, psihijatrima Hamletovim, sam je objekat istraživanja pao pod stol.

16. Patološko tumačenje — najpromašenije
od sviju.

Psihijatri od Delbrücka do Freuda, nigdje ne pokazaše onog jednog i odlučnog zahvata u psihu Hamletovu. Nigdje ni traga pokušaja jedne središnje reprodukcije doživljaja šekspirsko-hamletskog. Oni doduše s uzanim kliještima svojih posebnih stručnih metodičkih »a prioria.« Opipavali su i štipkali tu i tamo po površini, i nadoše da su »simptomi« patološki. Simptomatika, induktivni put s površine, tapanje po pojedinih indicijama slabo će kod Hamleta pomoći, ako ne provalimo jednim zahvatom u pravu njegovu nutrašnjost. Sa svim svojim naučnim metodima ostadoše patolozi na onoj istoj mravinjoj nizini — iz koje se Hamlet i okolici svojoj u drami ukazuje ludim. Jer samo iz te nizine gledeći — Hamlet je lud. Ta, sam Shakespeare divno pokazuje u toku tragedije: *kome* je tamo Hamlet *doista lud!* Zar ne vide ti psihijatri, uz koga su i sami sebe svrstali?! Uz naivnu Ofeliju i »staru budalu« Polonija! Eto, i sam Shakespeare grdno im se ruga, kada pušta da lukavi Klaudije, prisluškujući Hamletovu »ludom« razgovoru s Ofelijom žestoko posumnja o tom »ludilu«: »Njegova strast ne ide na to. I što je pričo, ma da malo bez forme, ne liči na ludilo«. I Klaudije sluti da će tu biti »nešto drugo« ispod ludovanja, makar mu »savjetnik« Polonije neprestano sugerise da je Hamlet poludio — s prezrene ljubavi.

Samo Delbrück i drugovi hoće silom da naprave iz Shakespeareove pozornice psihijatričku kliniku. Kanda bi htjeli da steknu dvostruko kraljevskog pacijenta. Zašto »dvostruko kraljevskog«, s tim tumačenjem, iza svega dosadanjeg, ne ću ovdje da uvrijedim čitaoca. Samo bih rado vidio kako bi, na svojoj diagnozi, ti psihopatolozi liječili Hamleta. Ili je možda Hamlet za njih »neizlječiv?«

Po njihovim metodima svakako neizlječiv, jer za Hamletovu »veliku bolest« liječnici su vrlo vrlo daleko, u velikoj klinici moralne budućnosti čovječanske koja tek ima da dođe . . .

Jedino pozitivno što ćemo ovdje da ugrabimo za se, iz tog psihopatologiziranja o Hamletu, jest to, da tim više dobivamo pravo na *psihologiziranje* i filozofiranje o Hamletu. I psihijatri upознаše u Hamletu živu ličnost čovječiju, i nadoše da je psihopatološki »moguć«. I mi vidimo u Shakespeareovu Hamletu živu ličnost, i nalazimo da je psihološki »moguć«.

Pa ni instinkt inteligentnijeg svijeta koji osjeća ipak što mu Shakespeare govori svojim Hamletom, nije u ovom pitanju na odmet. Kad je n. pr. Paulsen iznio svoje shvaćanje, nastala je u njemačkoj štampi cijela graja protiv njegovog »neduševnog shvaćanja« Hamleta. Sam Paulsen, u odgovoru na te napadaje, znatno uzmiče. Ovdje je kanda vox populi ipak bio i vox dei. Samo je šteta, što smo ovdje bili primorani da i oko toga neduševnog »shvaćanja« utrošimo nekoliko redaka.

Dužnost i obaveza pristojnosti, da barem
s najprotivnijim mišljenjem razračunamo,
sretno je, mislim, obavljena.

17. Čitav profil Hamletove duševnosti. —
Psihološko određenje tipičnog »hamle-
tizma«.

Ostalo nam je sada da prevučemo posljednom najjačom crtom profil Hamletov, a onda da izvadimo ono tipijsko-hamletsko u Hamletu, u osnovu preformirano za sve kulture sviju ljudskih budućnosti.

Hamlet je čovjek, koji preduboko vidi. On progledava do dna dvostruku obrazinu svijeta. Osjeća nekim posebnim metafizičkim čulom sve ono golo, pravo, istinsko i bivstveno što se sakrilo običnom oku pod širokim pokrovom Platonove »pričine«. Napose oštro vidi nutarnje lice »društva« ljudskog. Njegovo duhovno oko probija sve površine. Zagledao je samo dno, i klonuo životom.

Riječ *Totus mundus agit histrionem**) — čitav svijet glumi, oličena je, kao rijetko gdje, na tom Shakespeareovom kraljevskom dvoru. Čovjek, u sebi najniži nitkov, spolja igra najvišeg čovjeka: veličanstvo kralja; »stara budala« Polonije: prvog savjetnika države; preljubna drugarica prostog zločinca: čistu uzvišenu kraljicu, itd. u beskraj. Sve te razne himbenosti srasle se i izdigle u jednu veliku Himbu. Ta Himba svijeta, u Hamletovim ustima, dobiva prizvuk kozmički i metafizički. Sav vanjski šareni pokrov:

*) Natpis na starom Shakespeareovom pozorištu u Londonu.

sreće, časti i užitka, iznutra nosi lice rugobe. Život valja platiti svom ljepotom duše. Sami *fakat života* nosi u sebi neizrecivu grozu.

Nema čovjeka koji nije osjetio bodljike te rugobe ispod tankog pokrova svijeta. Ali je s tima, dubljim ili plićim ranama, jurio dalje kroz život. Hamlet pravom sladostrašću bola razdire čitav taj pokrov; baca se svom svojom težinom na te bodljike da osjeti do kraja svu moć njihove oštine. Ne miri se s dvostrukim licem svijeta. Ne će da puže dnom, gdje samo crve prepoznaje. Ne mili mu se čitavo to zdanje svijeta, gdje po iskripljenom tramu i stupu gamiže sitni čovjek-mrav. Ali mjesto tih stupova i tramova može da prepukne samo — duša Hamletova.

Bol svoga spoznanja uzimlje on svom težinom na svoja čovječja leđa, i proživljuje ju potpuno, do kraja — to je Hamlet.

Hamlet je duboki spoznalac koji i izgara u svom spoznanju. Spoznaja, bol i gadenje nije ga tek dodirnulo kao tolike ostale milijune ljudi. Ono se produbilo do bezdna i povuklo ga da *izživljuje do kraja*, baš do kraja čitavu tu bol: nad bijednom niskoćom čovjeka i krivim stupovljem »Sveljudskoga hrama«.

Hamlet je Hrist čovječjeg bola nad sobom i svojom nesretnom građom.

Svom dušom i svim gestima, od ciničkog otpljučivanja do najsvetijeg plača, Hamlet je izživio svoj doživljaj: zgroženja nad čovjekom i samim faktom života. On je, kao nilko, ostao i prionuo sav uz taj svoj doživljaj; uzeo ga najsilnije, najozbiljnije, najtražičnije što se uopće može uzeti.

Ovo je bilo najhamletskije u Hamleta i daje nam čitavu sliku one psihe hamletskog genija koja se ogleda u ovom posebnom divskom »mehanizmu« duše:

Visokim i pronicavim pogledom prozire Hamlet građu svijeta, od najbliže okoline pa do na rub kozmosa. U toj spoznaji Hamlet se zgrozio. Čuvstvo tog zgroženja izdiglo se sad golemo i silno, na cio zahvat i u svu daljinu toga spoznanja. Preraslo je svu dušu Hamletovu i protkalo ju svu do najdublje nutrašnjosti. I sad je nastupio po Hamletov genij tragični circulus duševni: Čim je dublje bivalo spoznanje, tim je jače raslo čuvstvo, — a čim jače to čuvstvo tim opet dublje i oštrije podbodena analiza, tim brža, grozničavija refleksija. Jedno se ponijelo s drugim u beskrajnoj spirali, raslo i raslo — i Hamlet naposljetku, u kovčlacu tog svog velikog duha, postavši tudinac i svijetu i akciji — surva se iz svoje visine. »Velikom gadenju« i kovčlacu refleksije pristupila je nužno. i premorenost i duševna preizživljenost.

Ovo je bio rast i pad vječitog Hamleta u Shakespeareovu kraljeviću Hamletu.

Ovo je, u temelju, i duševni stav sviju Hamleta sviju vijekova.

Nutarnja i najdublja tragičnost svega hamletizma stoji sad u tome: hamletizam pada u Prazninu, izvan svijeta. Hamlet ne ostavlja traga, nema učinka. »Kriva os svijeta« koči se i kočiće se uvijek jednako dalje i iza sviju Hamleta — kao i bez njih. U okviru afirmiranog svijeta svi su Hamleti — »suvišni«.

Hamlet se izživljuje u jednoj silnoj autonomnoj nutrašnjosti.

On postaje svijetu tudinac; osjeća u sebi balast koji ga vuče izvan težišta stvarnog svijeta da ga dovuče do ruba jednog bezglasnog pada u Ništa. Sve je to u jednom rečeno u posljednjoj Hamletovoj riječi: Šutnja.

Hamlet je svojom gradom jedan vječiti čovječiji tip. On nosi mnoštvo raznih imena kroz historiju, i mi ni ne slutimo koliko će ih još u budućnosti imati. U Shakespearea on je živi lik, jedan i divno klasičan između bezbroj mogućih. Dok se god bude čovjek prebijao po toj grbavoj kugli Zemlje, i dokle god budu razne »kulture«, sa svim svojim idealima i etikama puzale preko te grbave površine — sve dotle će da iskrsava, u dugom i širokom roju čovječijem, od vremena na vrijeme, i po koji »Hamlet«. *Hamleti, to su izažete utjelovljene Savjesti kultura i generacija.* Zvali se kako mu drago, i pojavili se kad bilo, svi su oni jedan te isti Hamlet. Svi su oni, u bilanci kulture i čovječnosti, ona medašnja zbrojna crta, ispod koje se pokazuje strašna brojka svih čovječijih negativna. Oni su nesretni nosioci, akumulatori za osjećanje tih negativna, utjelovljeni protesti protiv sviju velikih laži i gluma čovječijih. Žrtve koje su uvijek i svagdje bile pregažene. Nosioci one bolje duše čitave čovječije vrste, sudaraju se sa svakom određenom zbiljskom sredinom; rođeni su duhovni revolucionari. Oni su tudi umetci nedogledne budućnosti u jednu izvjesnu sadašnjost: čisti inkarnirani organi za osjećanje vječitog minusa čovječijeg. Zato su i bili uvijek gonjeni, paljeni i vješani. Svijet ih nije ni-

kada trpio; i ako ih nije ugnječio, a ono je prolazio pored njih šutke i ne hajući. Hamleti su svakoj sredini nenasnosni, neugodni, pogotovo ako su blizi. Iz daljine su znali postajati i zanimivi, čak i udivljenje su kadgod izazivali, ali samo iz daljine!

Bili su proglašivani »ludama« jer su turali pred obraz zrcalo onima koji u pomamnoj jurnjavi života nisu imali ni volje ni vremena da sami sebe pogledaju. Ima neka posebna infamija u tome da ih baš proglašuju ludama. Tako su se odvajkada ljudi najlakše rješavali sviju Hamleta, u najnovije doba, kako vidimo, i naučnom pomoću psihijatrije i »psihoanalize!«

18. *Sva živost i sva tipičnost u jednom licu.*

Shakespeareov Hamlet tipijski je obuhvatniji u svome »hamletizmu« nego mnogi drugi u historiji i literaturi. Ali i on je, u koliko je živ i konkretan pred nama, određen svojim vremenom, to će reći vremenom Shakespeareovim.

Gola, da ne kažem paradoksnu animalna čovječnost, karakteristika je svih lica Shakespeareovih. On svlači s njih, koliko samo može, njihove slučajne kulturne kostime i daje samo velike poteze ljudskosti. Zato je i mogao davati ovakove obuhvatne likove, za čitave vjekove, za najdalju budućnost.

Ako u Hamleta odbijemo uže određenosti njegovih društvenih atributa, i ukusa Shakespeareova doba — kada su se na sceni oči kopale i ruke odsijecale — onda ćemo razumjeti i to da Hamlet, dok »radi« kao Shakespeareovo lice, ubija iza zastora čovjeka kao »parcova«. Hamlet kao lice tragedije »Hamleta« nosi i određene crte ukusa Shakespeareova. Pa ipak i u tom, to jest baš u tome, imade i jedan veliki pozitivum za širinu i ljudsku tipičnost Hamletovu: On ostaje živi živcati čovjek. Iako se ističe njegova danska narodnost (»Hamlet Danac« veli on sam za se) i konvencionalno kršćanstvo na dvoru (kad zatekne Klaudija pred raspehom), ipak njegov lik nije nipošto sužen ni kršćanstvom ni posebnom kršćanskom kulturom ni cijelom tom »danskom sredinom«.

Sve je to samo lako markirano. Hamlet nije kršćanin, nije Danac, on je samo čovjek. On hoće da se sveti. Hoće da kazni što strašnijom kaznom zločinca.

Njegova je etika uopće skroz »naturalistična« u svojem prvom osjećajnom podsticaju. Ima u njega muškog, gordog ponosa i viteštva. Ima u njega i onog posebnog pesimističkog samoljublja, naročitog »egoističkog« kulta sebe i svoje osjetljivosti; kulta koji ide ruku o ruku s onom otrovanom prozlobljenosti na svijet. Hamlet prezire, zlobno se titra s tima majušnim ljudima, i čini se na časak da čak i uživa u raskrivanju te ljudske majušnosti na drugima, i na — sebi. Ta svojstva ne može mu n. pr. Paulsen nikako da oprosti. On mu ne poriče duševne veličine, ali ne nalazi u njemu plemenštine i *dobrote*. Kao da Hamleti, koji su i sebe prokleli, mogu ikada da budu u građanskom smislu »dobri!« Hamletovo zgroženje nad svim tim ljudima, pa nad čovjekom uopće, toliko je da za ljubav i oprostaj kršćanski ništa ne preostaje. On mrzi kralja i prezire Polonija punom dušom. Osjeća upravo onako, kako zapravo živi čovjek i u svakom »kršćaninu« osjeća. On osjeća osvetu i kao primarnu potrebu svog čuvstva i kao »dužnost«, podbada i raspaljuje sam sebe. »Od sad mi budite — Krvave, misli, il ništ ne vredite!« »Ja moram da budem svirep da bih dobar bio«. A kada je nasamo zatekao kralja kod molitve, te mu se pružila prilika da ga ubije, zaustavlja sam sebe rafinovanom pomišlju: da bi to bila nezgodna i premala kazna: jer kralj baš sada »čisti dušu« molitvom! »Sada bih mogo zgodno izvršiti —

. . . O to je plata, to je nagrada, — Ne osveta
. . . — Pa zar sam osvećen ja, — Uzev mu
život sad kad čisti dušu, — I kad je skladan
i spreman za put? — Ne! — Stoj, maču, bu-
di za strašniji mah!»

Ovako je Hamlet pošao krvavo ljudski.
Pa ipak, taj isti Hamlet klone pod spozna-
njom o Čovjeku, i o sebi samom. Vrhunac je
patnje njegove da sam igrajući krvavu ulo-
gu čovjeka, prisiljen da je igra, mora napo-
kon i nad sobom samim da se zgrozi.

*Hamlet doživljuje do dna sam u sebi Čo-
vjeka koga je osudio i nad kojim se zgadio.*

Nije on farizej da u svojoj »visini« i »či-
stoći« pljune na grješnike. Ta farizeji su
baš bili oni koji su vječito sjedili na protiv-
noj strani kao suci Hamletovi. Hamlet se
nije zgrozio, osjećajući svoju uzvišenost
nad svima ostalima; on se je zgrozio najjače
i najviše i sa svoje prave pravcate krvne
srodnosti s tim nesretnim Čovjekom.

*Da Hamlet nije bio, baš kao u Shake-
spearea, i krvavi, »prirodni« čovjek, ne bi
uza sve ono drugo bio Hamlet.*

Bio bi možda beskrvni asketa, bezstrasni
promatrač i sudac čovjeku, ili bi bio sličan
anđelu koji je unaprijed savršen — jer nema
želuca. Bio bi ne znam što, samo ne bi bio
upravo — Hamlet.

19. *Muškost hamletskog tipa. Psihološka nemogućnost žene-Hamleta.*

»Hamletizam«, u svojoj biti ovako određen, umalo ne rekoh »jednom za vazda«, određen je još jednom granicom, a to je: *muškost*.

Psihologija hamletizma, jer nužno ide na cijelu vrstu čovječju, mora napose i to da istakne. Hamlet može da bude samo muškarac. Hamlet je najmuškiji tip, da i to kažem, pa makar se to i pričinilo gđickom pregonjenim, jer Hamlet baš nije »genij akcije«. Ali njegov pogled i osjećanje, u svome dalekom dohvatu, čisto je muško-duševnog obilježja. Ništa nije apsurdnije nego kad se Hamletovu vrstu »osjetljivosti« nazivlje feminilnom, ženskastom, čega se je doista i našlo u nekih pisaca.

Ovdje moramo zovnuti u pomoć i biologiju i filogenezu psihe. Muškarac kao borbeni spol »prema vani« i krčitelj budućnosti, razvija i jači organ mišljenja i osjećanja — za vrstu kao borbenu i progresivnu cjelinu. On je u dužnosti da bude glavni nosilac i borac toga progressa, da »osjeća« ne samo porodicu, nego i domovinu, naciju, klasu, čovječanstvo. U njega se htijenje i osjećanje razvija u duhovnim dimenzijama tih širih bioloških okvira, i zato na toj proširenoj plohi, u prošlost i budućnost, mogu da se nađu pojedinci koji će u daljinama svojih duševnih dohvata, bila to velika djela, spo-

znanja ili osjećanja, kao geniji doći dalje od čitave svoje okoline. Oni na neki način, duhovno, obuhvataju vrstu kao cjelinu, s kraja na kraj. Jedan takav, poseban i tipijski obuhvat, rezultat svakako visoke kulture, jest i Hamletov misaono-osjećajni obuhvat čovječanstva.

Žena koja po biologiji svoga određenja predstavlja samo onu posebnu užu kariku od jedinke na jedinku, od majke na dijete, izživljuje u glavnom u toj sferi materinstva — tog konkretnog fiziološkog nastavljanja vrste — i s time porodice, gotovo čitav svoj duševni život. Da žena »oboli« od boli za čovječanstvo, za sudbinu cijele čovječije vrste, i da Čovjeka osjeća onako kako osjeća svoje dijete, rekli bismo da je u najmanju ruku »neprirodno«. Baš hamletski, u neizmjernost projicirani osjećaj pravoj je ženi tud.

Žena Hamleta ne razumije. Cijeli način njegova gledanja-osjećanja njoj je savršeno tud.

Njoj nedostaje svaki organ i svako analogno doživljavanje da se uživi u dušu »ludog« Hamleta. I duševnije žene koje možda iskreno (bez poze, pozajmljene iz literature) i mogu da osjete genija u muškarcu ove ili one vrste, baš genija Hamletove vrste teško da će ikako pravo naslutiti. Pa ako ga i naslute, odbijaće ih. Konkretni, »faktični« osjećaj žene koja na mostu života korača samo sa sigurne daske na drugu po mogućnosti sigurniju, ne može da ima shvaćanja za onoga ko u ime nekih velikih mjerila vječnosti niječe i gazi životodajnu sadašnjost. Prema tome je baš »normalni« mu-

škarac, odmjeren na manje životne karike, više »feminilan« nego li ikoji Hamlet ovoga svijeta.

U drami je Hamlet lud ne samo Ofeliji, već i iskusnoj kraljici, rodenoj majci Hamletovoj. Ni jedna ni druga, svaka na svoj način, ne razumiju Hamleta. Činjenica da najvirtuoznije glumice vole upravo na Hamletu demonstrirati svoju virtuoznost, najjači je argumenat za apsolutnu muškost Hamleta: baš ta, ženi najprotivnija i najnemogućnija uloga, draži ih, da i na nemogućem okušaju mogućnost svoje virtuoznosti! U sam uspjeh, u sadržajnom smislu, sigurno nije ni Sarah Bernhardt (Bernard) povjerovala. Samo jednoć sam imao prilike da vidim jednu doista veliku virtuoskinju glume kao Hamleta, i moram priznati da mi se od toga žene-Hamleta smučilo.

Hamletizam se sa ženstvom ne podnosi. Gdje jednog od ovo dvoje u istinu imade, tu drugome nema mjesta.

20. U kojoj dobi života shvaćamo Hamleta?

Prema dobi, obrazovanosti, dispozicijama, uopće prema individualnosti, svak će na svoj način gledati i shvaćati Hamleta. Tko ga je »razumio«, a tko nije, za to odsječenog mjerila nema. Samo u relativnom smislu mogao sam da ustvrdim da žena Hamleta ne razumije. Mislim da mogu isto da kažem i za muškarca do neke izvjesne dobi.

Mladić, bez izvjesnih godina proživljavanja i širenja životnog okvira, bez one naročite proširljivosti i produbljivosti duševne koja samo s izvjesnim godinama dolazi, stoji pred »Hamletom« bez pravog receptivnog organa. Imam jedan zanimiv i vrlo neposredan primjer za to: kako sam sâm mladićem od 19 godina, reagirao na »Hamleta«. Iako do ovog svog zaključka nisam došao samo na osnovu ovog jedinog, ličnog iskustva, ipak ističem baš ovaj primjer, jer je po srijedi najdirektnije i najbliže iskustvo.

Stvar imade objektivno psihološku vrijednost, i zato donosim ovdje »dokumenat« toga mladićskog shvatanja, ili neshvatanja. Kao studenat uzeo sam da čitam »Hamleta«, i kao što sam činio iza svake lektire, tako sam i iza ove pribilježio, letimice, par redaka o primljenom utisku. Bilješka glasi doslovce: »Stvar je na neki način bez pravog sadržaja, jer se prikazuje samo strasno osjećanje Hamletovo, izazvano i komplicirano raznim momentima, a bez pravog odre-

denog svrhovitog djelovanja. Hamlet ima da osveti oca, zaljubljuje se u Ofeliju, ali ni jedno ni drugo se ne razvija u glavni sadržaj drame, pošto ni ljubav spram Ofelije ne postaje sadržaj, već je *patnja* (podvučeno) Hamletova sama po sebi postala sadržajem. Osobito je značajan Hamletov način govora s izvjesnim ironičkim tonom. Hamlet se prikazuje kao tip jednog velikog junaka patnje, ali samo to je najglavnije od svega. Sam sadržaj, u kojem se to iskazuje, izlazi da je sporedan«.

Ovome mladiću ostao je Hamlet tuđ, to se jasno vidi. Zaveden naslovom »tragedija« očekivao je samo radnju, spoljašnju, dramsku; i vidi se da ga sadržaj, što ga je ipak našao: »patnja« Hamletova, nije ni privukla ni udovoljila. U vrsti, opsegu i »ironičkom« iskazu te patnje, nije osjetio naročitog tipa Hamletova. Mladiću je kanda osobito bilo krivo što je gordi Hamlet onako postupio s Ofelijom. Tu je najviše osjećao jednu nerazumljivu prazninu. Jedino u onome »tip velikog junaka patnje« bilo je nešto naslućivanja.

Mislím da je bar trideseta godina potrebna za jači saosjećaj s Hamletom; dakle, otprilike baš godine definitivnog Shakespeareovog Hamleta. Jer prvi Shakespeareov Hamlet je mladić od neko dvadeset godina. Kasnije, u definitivnoj obradbi, povisio mu je godine, a mi smo i vidjeli zašto.

Zanimivo bi bilo pitanje, kako većina ljudi prima i osjeća »Hamleta«?

Nažalost, za takovu psihologiju prosječnih konzumenata »Hamletovih«, teško je

dobiti jačih podataka. Mislim da izvjestan dio tumača i kritičara »Hamleta«, baš kao tragedije, zapravo govori jezikom prosječne teatarske publike«. Biće to možda oni koji u »Hamletu« zapinju na dramskim »prazninama« i »nepravilnostima«. To su oni koji razumiju »Hamleta«, ali ne razumiju Hamleta.

dakle sa svim mogućim naslovima svih mogućih Laerta i Polonija.

Pa ni ovaj dokaz nema za nas ovdje nikakove tragične težine: Iza Hamleta, ili bolje: u Hamletu stoji živi čovjek, i mi bi ga mogli nazivati naprosto »pjesnik«, zvao se on sad Petar ili Pavao, Shakespeare ili Bacon. Mi pitamo samo za psihu pjesnikovu — Hamletovu i tipijski »hamletizam« u njoj.

Niti time što je ovdje upravo Shakespeare usvojen za pjesnika Hamleta, ne otvaraju se za nas nikakova posebna i osudna pitanja: daje li i *biografija* Shakespeareova kakvih direktnih potvrda i uporišta za ovakovo ili onakovo shvatanje psihe *Hamletove*. U samoj naravi našeg psihološkog analiziranja i konstruiranja Hamleta stoji najjasnije da su, pored ovog djela *pred nama*, sva ta biografska dokumentiranja u glavnom sporedna. Ne velim da bi ti podaci bili suvišni i beznačajni. Ali kad ih već nema, — a možemo kazati da ih gotovo nema — za naše bar pitanje to nije nimalo tragično. Jer, nas je interesovala samo psihologija Hamleta-Shakespearea, a ta je ipak cijela u Hamletu. Ni glasoviti Soneti gdje su nadene jake analognosti s mnogim izrekama u »Hamletu« nemaju za naš zadatak prvorazredne znatnosti.

Već ono malo podataka što je sigurno utvrđeno o životu Shakespeareovu, nama je posve dovoljno da Shakespeareu *ne oduzmiemo* »Hamleta«; i to nam je dosta. Koje borbe i koja životna razočaranja obdariše (ili: opteretiše) pjesnika dušom koju je poput boga stvaraoca udahnuo Hamletu, to mi ne znamo i ne moramo ovdje da znamo. Da li je sam Shakespeare, kao čovjek, bilo na

koji način, bilo u kojem obliku, baš do kraja izživio Hamleta, i to je za psihološko gledanje ovakvih umjetnina sporedno. Barem nije toliko glavno i neophodno da bi naše shvatanje umjetnine ometalo.

Ojadeni Shakespeare (a to znamo da je ojaden ostavio London i teatar) upotrijebio je staru priču o Hamletu da baš u njoj — kao ni u jednom drugom, slično upotrijebljenom sujetu — naslaže sav talog svog lično doživljenog životnog bola, svoje iskustvo, svoju filozofiju, ukratko: svo svoje kristalizovano osjećanje života.

Čovjek takovog bujnog duševnog života, takovog oštrog pogleda, obuhvatač i proživitelj bezbrojnih niansa ljudske duše, kraljevske i prosjačke, muške i ženske, herojske i zlikovačke, prava duša svih tih duša; takav čovjek, po staležu prezreni glumac, u sredini najsitnijih puritanskih predrasuda, izvrgnut lordovskoj gordosti i purgarskoj sitničavosti, nesretan kao čovjek i u svojoj porodici, mogao je sigurno da razvije i dušu jednog Hamleta.

Mi doduše imamo danas i nekih vrlo građanskih i vrlo filistarskih dokumenata o Shakespeareu kao čovjeku. Ali to našu iluziju o autoru »Hamleta« ne smeta. I Goethe je pustio svog Werthera da svisne, da se ubije, dok je on, sam taj Werther, oslobođen i olakšan, i te kako dalje zakrilio u život. Tako se je mogao i Shakespeare izživiti i olakšati u svome »Hamletu«.

Monolozi Hamletovi divno su mu za to poslužili da se izgovori, on sam Shakespeare. Svoje najbolje on je izvadio iz sebe, i kao

nesravnjiv kristal stavio pred nas u »Hamletu«, a njegov lošiji ostatak mogao je i dalje da vodi parnice, kupuje, prodaje i građanski se probija, po Londonu i dubokoj provinciji.

Sve ono što vrijedi za opću psihologiju genijalnih stvaranja, vrijedi bez izuzetka i za Shakespearea. Velika disparatnost između slike Shakespearea-čovjeka i Shakespearea-Hamleta, na kojoj su toliki zapeli, nas ovdje, baš s toga pogleda, ništa ne smeta. Shakespeare nije u »Hamletu« dao naprosto »sebe«, već najvišu potencijalnost svoje duševne ličnosti. U »Hamletu« je Shakespeare izhamletizovao svoj najmisaoniji, najduševniji dio, ali, što je za nas najvažnije: *svoj* dio.

Time je, prvim psihološkim ključem, riješeno i pitanje o eventualnoj »tendenciji« »Hamleta«: za Shakespearea je to bilo svakako jedno duševno *oslobodenje*. Samo to, i ništa više. Za tumačenje Hamleta ostavio je nama time najšire granice. Zato ga i mogu sva koljena ljudi proživljavati u beskrajnim granicama, iznova, na svoj način, u novim oblicima i s novim tendencijama. Svaka »kulturna didaktika« i nametljiva tendencija čuda je samoj biti Shakespeareovoj i to je ono što ga diže »iznad vremena«.

22. *Subjektivnost svih »tumačenja«*
»Hamleta«.

I ovaj pogled na Hamleta što ga ovdje razvih, samo je jedan i subjektivan između bezbroj mogućih. Ne napisah ovoga kao »hamletolog«, nego kao čovjek. Radi duševne bliskosti i što tjesnije neposrednosti uklanjao sam se kod samog izradivanja što više »aparatu«, literarno-historijskom, komparativnom i estetskom. Nisam navodio srodnih duševnih stavova u ostalim tvorevinaama svjetske literature, ili i svjetske historije. Sve to svijesno i namjerice. Potražio sam tek živu duševnost ispod mrtvog slova Shakespeareovog. Pokušao sam jednu psihološku rekonstrukciju, iz jedinog mogućeg vrela: iz općih ljudskih duševnih analognosti, i sopstvenih doživljajnih mogućnosti. Uostalom, preko granica tih »mogućnosti« uvijek i uvijek subjektivnih, ne pope se do slije nitko.

Studij Hamleta uzeo sam kao studij jednog čovječijeg tipa i jednog istinskog proživljenog pesimizma. Pokušao sam da ga ogolim do golote jednog čistog tipičnog duševnog stava koji može i *mora*, najraznije prurušen, *da izbije iz svake relativno više kulturne sredine*. I baš zato, jer nisam pošao naročito kao hamletolog, nije mi ni bilo stalo da pod svaku cijenu, za volju »originalnosti« ispredem bud kako nešto »novo«. Zahvatio sam cjelinu prema svome doživljavanju, osjećanju i gledanju. Koliko je sad u tu

cjelinu unišlo i saglasnosti s raznim dosadanjim tumačenjima Hamleta, možda čak i sugerisanih uživanja iz hamletološke lektire, to bi bilo opet jedno zasebno pitanje. Moje je nastojanje bilo da zagledam u Hamleta što neposrednije. Od dramske građe »Hamleta« apstrahirao sam pri tom što više, osim koliko je to u vezi s psihologijom »glavnoga junaka« tragedije.

Uvjeren sam da se o Hamletu valjda nikad ne će prestati pisati i da će se uvijek iznova javljati potreba da se o njemu bilo s koje strane, bilo na koji način razračunava. Ljudi i vremena ogledavaće se u raznim tumačenjima Hamleta, uvijek i u beskraj nalaziće se u njemu nove strane i novi momenti. Svaki duševniji čovjek koji se njime pozabavi, projiciraće u njega svoje elemente i svoje najskrovitije duševne događaje. Hamlet je neizbježiv, ali i neiscrpiv. Na njemu ima svak prilike da omjeri svoje dubine, — a i svoje pličine. Čini mi se da bi čovjek mogao s Hamletom u ruci da »mjeri ljude«, da ih »opredijeli« i »ocijeni«. A čini mi se da bih mogao ustvrditi i ovo: da čovjek koji od Hamleta nije nikakvog utiska ponio, i koji nije ni časka za nj zapeo, uopće i nema »duševnog života«, u jednom naročitom smislu. Zato i prolaze i prolaziće pored njega milijuni a da ga ni zapazili nisu: Kriterij, dakle, nije izdao.

23. Tip pseudo-Hamleta. Kopija prema originalu.

Čitavi »Hamleti« među ljudima vrlo su na rijetko posijani. Čini se da je Shakespeare, uz ostalo, i s tom duševnom žaokom isturio svog Hamleta na pozornicu, pred za-bezegnute gledaoce, pred »masu«, što mu je godilo da toj masi nabije na nos genija — masi najdaljeg i najmanje razumljivog.

Hamlet i gomila! Da li ta gomila, u koliko je baš gomila, može i da osjeti to draškanje s Hamletom, veliko je pitanje. U ostalom, rafinovana pilula što je gorko ironički Shakespeare daje publici sviju vijekova u usta, vješto je poslađena. Jer, napokon, »Hamlet« je lijepa, »interesantna tragedija«. . .

Genijalni tipovi izneseni su već više puta, u kontrastu s »malom sredinom«, na scenu, ali *Hamlet* iznesen je samo jedan.

Istina, prema sadržaju pojedinih, danas već svuda razvučenih i zloupotrebljavanih Hamletovih izreka, i ironičkoj boji njegova govora, reklo bi se da dosta Hamleta hoda po toj zemlji. Međutim, tu se većinom radi o »hamletizirajućim« (= loša riječ za lošu stvar) tipovima koji uzimlju na se mimikry pojedinih otkinutih krpa s površja Hamletova. Čuo sam, u našem društvu, da se neke naduto-ciničke tipove, u nutrini *potpuno beskarakterne*, radi tog titranja cinizmima na površini, nazivalo »Hamletima«. Štaviše, i ti

sami ljudi svijesno se osjećaju nekim Hamletima. Ti jadnici, tobožnji »drugovi Hamletovi« ili ne vide, ili ne će da vide da je hamletska ironija i cinizam samo jedan *bolno* iskrenuti izraz jedne duboke *najnećiničnije nutrašnjosti*. Samo kao izraz takove nutrašnjosti, prepukle *uslijed* istinske i najdublje otmenosti, hamletski »cinizam«, kao bolno izbačeni epiderm duše, na mjestima trenja s tim hrapavim svijetom, postaje uistinu hamletskim. Ljudi koji u skrivenoj sobici svoje duše — gdje ih niko ne čuje! — revu magarećim glasom, i koji svoju egoističku, u svim mogućim taštinama povrijeđenu i neudovoljenu, u istinu naskroz ciničku nutarnost obljepuju dobro već poznatim »hamletizirajućim« (nikad: hamletskim!) klišejima, mogli bi također da dobiju ovdje jedno posebno uokvireno mjesto: kao »pseudo-Hamleti«.

Pseudo-Hamlet, lažni hamletoman, hamletaster (kao i »filozofaster«) živ je i poseban tip, ne samo našeg društva. Pseudo-Hamleti se migolje u priličnom broju kroz gomilu, uotmjenjuju se drskom pozom, i zavaravaju svijet bljeskom po koje otrgnute hamletske ljuške na površini. Svojom mimikrijom (koja je možda najinfamnija mimikrija, što je biologija — ne pozna) *oni učiniše mnogim površnim posmatračima samog Hamleta antipatičnim*. Loše kopije zagadiše original. Hamletske krinke, na licima pravih organskih cinika, pseudo-Hamleta, ne dadoše mnogima, da pravo progledaju, i u svojoj najdubljoj čovječijoj tragici shvate pravi original Shakespeareovog Hamleta. Te krinke što se danas bacakaju i nogama prevrću

svuda i svagdje, skrivile su da i po gdje koji duševniji čovjek napogled lika Hamletova zapne na njegovom spoljašnjem »titranju«, ironizovanju i tobože ciničkom hamletizovanju.

24. »Živi Hamleti«.

Istinski hamletski tipovi, opterećeni *čitavom konstitucijom hamletizma*, prava duševna braća Hamletova, neizmjereno su rijetki prema mnoštvu pseudo-Hamleta. Na njih ma možete, u diagonali cijelog doživljaja, a ne samo u vanjskoj hamletsko-ciničkoj frazi, posmatrati psihu hamletizma. Uz psihologiju samog Hamleta, mogu baš ovakovi »živi primjerci« da posluže izvrsno za shvaćanje hamletskog stava, kao jednog općeg, apstraktnog psihičkog modela. Oni mogu, štaviše, i da udopune taj tip hamletizma; pa i plastičnijim, bližim, ljudskijim mogu da ga učine. Kao tipični ljudski stav može hamletizam baš iz takovih paralela, bližih i daljih analognosti, da iskoči kao stalni posvudašnji sveljudski i svevremeni tip. Svejedno je pri tom, u principu, uzmu li se duševni dokumenti hamletskih priroda iz književnosti, ili sami živi ljudi — ili naposljetku živi ljudi zajedno sa svojim literarnim produktima.

Ovaj posljednji slučaj ipak će biti za studij najdragocjeniji. Integralan živ čovjek, prepoznat jednom kao hamletski tip, uzet kao cjelina sa svojim djelom, donijeće nam nove svježine i nove draži za studij hamletizma. Kod Shakespearea imademo samo jednu objektivaciju duha, tekst njegova djela i dva tri mršava podatka o negdanjem nosiocu toga duha. Kad smo već jednom utvrdili, i to baš kao glavnu tekovinu ovog razmatranja, da je Hamleta bilo i biće ih uvijek izvan Sha-

kespeareovog Hamleta, zašto ne bismo ovdje utvrdili još i time da je Hamlet *tip*, da donesemo i jedan pristupniji, neposredno poznatiji primjer?

Zašto da ne ukazem, baš ovdje uz Shakespeareovog Hamleta, na jednog čovjeka u kojem sam sâm gledao i slušao jedan pravi hamletski duševni organizam — na našeg Silvija Kranjčevića? Moglo bi se posegnuti i u obilje primjera svjetske literature i historije, ali ja ću sve to ovdje da obidem.

Kranjčević će biti od svih mogućih primjera nama najpristupniji i najbliži, za razumijevanje sveljudskog hamletizma za nas plastički najpoučniji, jer u njega iskače hamletski gest na našu sredinu. On je upravo naš tužilac čovjeka i svemira, naš Hamlet.

Prelazeći, dakle, Kranjčeviću, mi se ovdje od Hamleta ne rastajemo.

Vidjećemo ga još življeg i mnogo mnogo bližeg.

II.

KRANJČEVIĆ

1. Kranjčević, naš »živi Hamlet«.

Kranjčević je bio pravi pravcati Hamlet. To je za onoga ko je Kranjčevića ne samo čitao nego i čuo, jedno gotovo osjećanje, prije svakog pokazivanja i dokazivanja.

Ponajprije, da se dobro razumijemo, i da se ovdje na jednu stvar dobro podsjetimo. Naše poređenje ide samo na onaj cjelokupni duševni stav što ga ogolismo iz Shakespeareove drame kao čisti »hamletizam«. Literarni oblik postaje savršeno sporedan — na jednoj i na drugoj strani. Ondje jedan cjeloviti dramski lik, s dizanjem i padom, u jednom literarno-umjetničkom okviru; ovdje niz lirskih i refleksivnih fragmenata. Ali *čovjek*, onaj koji proživljuje, stvara i govori, tamo iza Hamleta, ovdje iza niza raznolikih pjesama, isti je u svom temeljnom stavu prema velikom datumu svijeta i života. Golemi jaz rase, nacije i stoljeća — uz to i jaz heterogenih literarnih oblika — daje ovoj duševnoj analognosti poseban čar. Spram tih velikih ljudskih saglasnosti i duševnih identiteta — na vršcima najraznijih kultura i vremena, sva literarno-estetska i literarno-historijska poređivanja pričinjaju se kao pusta čeprkanja, kao šuškanja s praznim ljuskama.

Da za formaliste svih vrsta bude što veći apsurd, staviću ovdje jasno i oštro, jedno naprama drugome, *ono što* ispredjujem: na prvoj strani jedno dramsko lice, dakle iskidak iz jednog književnog djela — na drugoj skup raznih pjesama drugog jednog

pjesnika *plus* integralna živa ličnost i biografija toga pjesnika. To je moja jednadžba »heterogenih literarnih elemenata«, za literarne formaliste i ljuskotresce sviju vrsta već unaprijed kriva i, dakako, nerješiva.

Ali mene takovi prigovori ni časka ne bi smeli. Obradivanje, sistematizovanje i teoretizovanje literature neka bude prepušteno onima koji, ne imajući *svoje* stvaralačke svrhe, ruju po tuđim duševnim produktima »kao takovim«. Oni nek discipliniraju i etiketiraju literaturu u »kritičke« ili »didaktičke« svrhe; meni je ovdje, u ovoj »literarnoj« studiji, sama ta literatura najsporednija stvar. Ovo vrijedi i za ona mjesta gdje se pričinja, možda, da ipak »teoretišem« o literaturi. Medutim ta teorija ostaje za me samo momentano sredstvo i ništa više. Da užas bude veći, kazaću i to da su mi u ovoj me radu sam Shakespeare i sam Kranjčević zapravo sporedni, da su mi oni samo povod i primjer za nešto dalje i nešto drugo. A to »drugo« može da iskaže samo cjelina svega ovoga što ovdje pišem.

2. Što isporučujem u Shakespearea i Kranjčevića?

Pred sve ostale konstatacije stavljamo ovdje prvu i najtemeljniju: *život i poezija Kranjčevića savršeno je isto.*

Životna linija i razvojna linija njegove poezije poklapaju se, potpuno i nerazdvojno. To čini njegovu poeziju apsolutno *istin-skom*; kriterij koji je, puno i bez ostatka, dat u samom golom faktu toga poklapanja doživljajnosti i izričajnosti. Taj kriterij oštro odvaja Kranjčevićevu poeziju od izvjesnog i starog i najnovijeg, pustog artističkog loma i klopota, zvcketa i klepeta riječi. To osjećanje neke posebne istinitosti čini da i naše šire vrste, iako zaglušivane od tog loma i klopota mnogih literarnih mlinskih koleca, ipak osjećaju nejasno neku zasebnu veličinu Kranjčevića, danas zaturenog i umjetno uklonjenog s našeg duhovnog horizonta. Ispod svake i posljednje riječi, gdje god zagrebete, naići ćete u njega na živu krv života, na jedan zbiljski istrzani trzaj.

Ova doživljajna identičnost i čovjeka i umjetnika i mislioca, sve u jednom, dragocjen je momenat za nas da utvrdimo one jake hamletske koordinate oko kojih se rasplela cijela duševnost Kranjčevićeva. Pjesma, prigodna izreka, slika iz života, sve pomiješano, isprepleteno, bez reda — sve je to jednako vrijedno da se uoči Kranjčević, *jedan* u tome svemu.

Naš utisak te cjelovitosti možemo početi izradivati s bilo koje strane; uvijek ćemo doći na iste uporne koordinate, na istu okosnicu cjeline:

To je Kranjčevićeva *totalna refleksija života* koju je on doživio, i umio da nam je kaže.

Istinitost i totalitet, tu je demon Kranjčevićeve poezije. On te cjeline ne izriče samo jedamput, u jednom djelu, u jednoj jeditoj velikoj koncepciji, s najširoom, jednom za vazda izvučenom diagonalom. Takove monumentalnosti dimenzija i forme nema u Kranjčevića. Sva njegova osjećajnost i misaonost, kao reagiranje na život, ostalo je organički prionulo i priljubljeno uz život; bolje: uklopljeno u život, nerazdvojno od života — ma da je kristalizovanje toga reagiranja uvijek i na svakom koraku smjeralo da se izdigne u totalitet, apsolutnost i vječitost.

Kranjčević daje, sve u manjim okvirima, čitave nizove svojih reaktivnih totaliteta, izreske s daškom cjeline, »komadiće vječnosti«, uvijek iz druge doživljajne perspektive, ali i uvijek iste, baš po tom dašku vječitosti u njima. Tako mu izražaj ipak prelazi u jednu liniju, posve konformnu doživljajnom načinu samog života. Zato i gledamo kroz poeziju Kranjčevićevu posve tačno i životnu liniju njegovu. Vidimo prvog, uzlaznog mladenačkog Kranjčevića, srednjeg, i u samom pesimističkom doživljaju uravnoteženog, otpornog, jakog i »pozitivnog« Kranjčevića, i napokon na salaznoj liniji, k vratima Nirvane, klonulog, premorenog i zgadenog Kranjčevića.

Kad sam već tako upao u grafičnost, objasnio bih tu Kranjčevićevu životno-pjesničku liniju još i ovom oprekom, takođe grafičkom: dok se n. pr. Dante u svom jedinom životnom djelu izživljuje u jednom velikom krugu, sastajući se opet sam sa sobom, u jednom cijelom sistemu i pravoj katedralskoj pjesničkoj arhitekturi Božanske Komedije, i dok Shakespeare niže u svojim najboljim dramama više takovih manjih, ali u sebi dovršenih i zatvorenih krugova jedan do drugoga, doživljujući sam sebe u većim cjelinama po više puta iznova, dotle se izražajna linija našeg Kranjčevića podigla i oborila, rastući naprijed u manjim odlomcima, ne trzajući nigdje u zamah širih izražajnih zaokruženja. I tako, gledajući na obuhvatni zamah *formacija*, izražaja literarnih (a ne samih doživljenih totaliteta u sebi), mi bi s ovim dobili u ruke i neke vrste mjerilo po kojem bi, kao izražajni umjetnik Kranjčević bio, u školskom jeziku »manji pjesnik« od Shakespearea i Dantea; i naposljetku, po kojem bi Dante, izrazivši se u jednoj jedinoj velikoj i zatvorenoj liniji bio »najveći« pjesnik svih vremena.

No ta arhitektonska pitanja i mjerila nisu ona prava koja *nas ovdje* tište. Pitanje Kranjčevićeve pjesničke veličine, u srazmjeru s ovim i drugim najvišim vrhovima svjetske literature, može ovdje, mirne duše, da ostane i neriješeno. Jednako s ovog, kao i bilo s kojeg drugog konvencionalno-literarnog mjerila. Neka ta pitanja rješavaju teoretici i historici literature. Mi ćemo iz ovog grafičkog i dimenzionalnog poređenja

iskoristiti samo jedan tehnički momenat: orijentaciju.

Veliki krug, više manjih krugova, savi-jena linija — Dante, Shakespeare, Kranjčević. Tu, dakle, da se snademo gdje smo, i sa čime radimo.

Danteov veliki krug puštamo ovdje po strani. On nam je i nešto prevelik, možda i prenadanut. Uz to je, kao primjer, za nas ovdje, izvršio svoju dužnost. Ali Shakespeareovi krugovi! Napose jedan između njih, možda najzaokruženiji, lično najšekspirski-ji, »Hamlet«, taj nas ovdje zanima. Između čitavog mnoštva Shakespeareovih većih djela mi izdvajamo ovdje samo »Hamleta« i stavljamo ga uz bok Kranjčevićevoj cjelini čovjeka i djela. Jedan krug Shakespeareov, uz čitavu liniju Kranjčevićevu. Srazmjer izražajnih dimenzija obaju pjesnika poslao je time očigledno jasan; za one kojima pitanje srazmjera ne da mira, niti je Shakespeare postao »premalen«, niti Kranjčević »prevelik«.

3. Prvi utisak od cijele Kranjčevićeve pojave: preosjetnost i preosjećajnost.

Što čini Kranjčevića Kranjčevićem? — Što čini ličnost njegovu, čovječiju, pjesničku i mislilačku? — Zašto — »naš živi Hamlet«?

S ovim se obraćamo ravno našem pjesniku, prvim i izravnim opažajima. Sve drugo, pa i Hamleta s kojim ga uporedismo u prvom osjećanju cjelokupnog utiska, ostavljamo ovdje po strani.

Sam goli nerv, trzav i senzibilan do krajnosti, to je prvi utisak sviju utisaka. Nipošto senzualan, čulan, već senzibilan, osjetljiv i osjećajan. Prava heineovska, gotovo bolesna prijemljivost za utiske govorila je iz čitave žustre i okretne pojave Kranjčevićeve. Ne samo spoljašnja, periferna prijemljivost, već još više ono što bi se ukratko moglo nazvati: nutarnja pokretljivost, provodljivost, duktilnost tih svih osjetljivosti, kroz čitav njegov psihofizički organizam. Sav povezan u jednom nervu, osjetljivom u prvom redu za bolne utiske — i u svom najzdravijem periodu! — Kranjčević je u svim svojim nutarnjim i najnutarnjijim duševnim pokretima bio određen stalnim asociacijama osjećajnosti.

Ta osjećajnost postala je ne samo spona i mreža, već i glavni sadržaj, prapodatak sviju i najapstraktnijih njegovih misaonih zahvata. Sva njegova pronicavost i sva grozničava refleksivnost koja se izdiže u srednjeg Kranjčevića »Izabranih pjesama« da

preko »Trzaja« u »Divot-izdanju« dode na svoj vrhunac, sve su to strijele na luku osjećanja; tim oštrije i dalekohvatnije čim je luk bio napetiji.

U nas je postojalo; a možda i sad postoji to mišljenje da je Kranjčević u prvom redu posmatrač, mislilac. Tek potom da spoznanje i reflektiranje u njega izazivlje ono što ga od tako zvanih »hladnih« i teoretskih mislilaca (kao da je ikad na ovome svijetu i jedan pravi mislilac bio »hladan«!) oštro razlučuje: bura i navala jakih osjećaja kao čustvena reakcija na te pojave. U tom traganju, što je prvo, a što je drugo, biće svakako jedan teški »krug« po srijedi, pravi *circulus vitiosus* — koji bi se mogao na više mjesta otvoriti i odmatati. Međutim, pustimo mi, za sada, neka se taj teoretski krug vrti na koju mu drago stranu, nama je ovdje najpreči prvi izravni opažaj na živu čovjeku: osjećajnost prije svega, hipersenzibilnost čitavog organizma, preutančanost svega reagiranja — od prvog čulnog utiska pa sve do najapstraktnije refleksije. To je bila prva ličnost Kranjčevićeva. Ta je odlučila način čitavog njegovog primanja i *doživljavanja*; ona će napokon da odluči i čitavim načinom *izživljavanja* i izražavanja u poeziji njegovoj.

4. Pogled na prve psihološke uvjete i prvi korijen pesimizma.

Fiziologija i psihologija kazuje nam ovo: svaka senzibilnost nosi u sebi i pokretnost. motornost. Ima ih koji baš tu motornost, taj pokret *reagiranja* uzimlju (poput Th. Ribota i drugih aktivista) kao praoznaku života, ne samo psihičkog, nego i organskog uopće. Čim veća senzibilnost, tim jača reaktivna motornost, izuzevši naročite patološke odlike. Iz svog sopstvenog introspektivnog iskustva možemo da ustvrdimo i ovo: među utiscima raznih kvaliteta, imenito kvaliteta »bolnoga« i »ugodnoga«, bolni su utisci *jači* i virulentniji. Našoj su svijesti nametljiviji. Oni pokazuju nesrazmjerno veću snagu — osobito na višem stepenu senzibilnosti! — da prožmu i zaokupe našu svijest, intenzivno i ekstenzivno, ili, kako bi se eksperimentalna psihologija izrazila: oni pokazuju jaču »tendenciju perseverancije« u našoj svijesti. To znači da su trajniji i obuhvatniji, da se u nama jače »psihički realizuju«.

Što veća složenost organizma, pojedinačno, i što viša kultura, socijalno, tim veća i senzibilnost. »Suma boli nadmašuje sumu ugodnosti«. U ovoj je rečenici izrečena osnovna i zajednička formula, prva konstatacija sviju pesimizama sviju vremena, od Hrista i Budhe pa sve do Shakespearea, Schopenhauera i našeg Kranjčevića. Jedna-

ko u religijskom, pjesničkom i filozofskom obliku.

Utjeha biologije da bol uvijek znači upozoravanje na kakovu opasnost po naš organizam, da nas ona opominje na čuvanje našeg biološkog interesa, na naš tjelesni i duševni integritet, i da je prema tome u njoj ne samo poluga samoodržanja, već i napretka. razvicia, — takova utjeha ostavlja posve hladnim svakog pravog, organskog pesimistu. Štaviše, ona ga razdražuje na još okorniji pesimizam. On otklanja radije cijeli život nego da primi od maćeha prirode tu žalosnu »polugu života«. Pušta, barem u tajnoj sobici svoje duše, da pored njega »miljuni pobožno plaze« k »pitomoj meti« (Promašena kob, »Trzaji«), i da mu ta milijunska gomila dovikne: »Pesimisto glupi, ne ima ti l'jeka!« (Obična priča, u »Divot-izdanju«).

5. *Kranjčević preosjetljivo odgovara na sve podatke života.*

Uzmite preda se samo nekoliko pjesama Kranjčevićevih, svejedno kojih, od srednjeg i posljednjeg Kranjčevića, pa što vidite tu?

Oblo rečeno: taj čovjek *osjeća život*. Živjeti i osjećati život, golema je razlika. Kranjčević ga silno i svijesno osjeća, toliko ga osjeća da je potkraj postao ranjav, ne samo na dodirnoj površini, već i kroz svu nutrašnjost. Kad sam prvi put vidio Kranjčevića, bio je to jedan utisak pustog zdravlja. Jedar, rumen, elastičan čovjek, živih i brzih kretnja, često vedrog i nasmijanog lica, iako uvijek s nešto reskoće u glasu i izražaju. Najviše ako je davao utisak nešto »nervoznog« čovjeka. I od toga čovjeka bile su već štampane »Izabrane pjesme« — a i »Trzaji« su valjda već bili, najvećim dijelom, istrzani!

Ovo umetnuh na adresu onih koji se u pitanju psihe pesimizma zadovoljavaju jeftinim tumačenjem: sve je to bolest, nešto u organizmu nije u redu. Dakle patologija. Kao da nije baš među bolesnim i bolešljivim ljudima bilo i strasnih optimista i savršenih afirmatora života! Što se Kranjčevića tiče, u njega je tek kasnije, na pjesmama Divot-izdanja ostao vidljiv žig bolovanja i čekanja smrti. Međutim, kad bi baš bolest bila »uzrokom« velikih pjesničkih i filozofskih pesimizama, obogatili bismo se i suviše s djelima pesimističkih genijalnosti. Svakako je tu, makar i uz bolest, potrebno još »nešto dru-

go«. Zato ćemo mi i ostaviti anatomiju, fiziologiju i patologiju, i pogledati baš ono nešto drugo«. što te »bolesnike« čini posebnim, genijalnim bolesnicima pesimizma. Tu će nam jedan put ispravnog subjektivnog, čisto psihološkoga uživljavanja daleko više otkriti negoli sve »objektivne patološke histologije«.

Zato pustimo Kranjčevića da nam on sam kazuje svoje osjećanje života. Cujmo ga kako on na taj intenzivno i posebno osjećani život odgovara. Razumijemo li mi njega? Budi li on u nama izvjesne sadoživljaje? Pomaže li nam da se sami pri tome izživljujemo?

Za onoga ko ima imalo organa za refleksivno osjećanje života, mislim da mogu unaprijed odgovoriti: Svakako. U Kranjčevića mi čitamo sebe, često i prečesto. Podilazi nas osjećaj da iznova doživljujemo sami sebe. Da se nešto kida i oslobada iz nas, i da se ujedno rješavamo, bar na časak, za jedan odušak, onoga grumena nejasnog neizrečenog bola, što se nakupio, zalegao i uklupčio tu negdje u grudima, iznad diafragme. Kad se na pjesnika naučimo, osjećamo ga drugom, pomagачem. Čisto ti postaje lagodno puštati ga da za tebe govori. Osjećaš u njegovu glasu i svoj životni sazvuk. Nema tu literarnih voljica, razmahivanja, gesta i virtuoziteta. Kranjčević daje nešto kruto sveljudskog, neumoljivog i neotklonivog! Možda daje samo izvjesne momente kad ona gruda i talog bola prebuja, kad traži provale i izraza. To je kod mnogih ljudi možda i prerijedak momenat; ali kad je u svoje vrijeme tu, onda je neizbježiv. Skupa lirika, i teško onome ko mora

da je konzumira. Skupa i onda kad previne u pozitivnu notu, kad okrene u otpor, prkos i afirmaciju, izbacivši silom tu ledenu grudu iz prsa.

Uzmite evo »Trzajc«, pa već i mnoge stihove u »Izabranim pjesmama«. »Nasnij mi se, sv'jete mio, — Rani mi se na zlo dalo« ... (»Himna«); »Haj kad tuga srce kida, — Pa te pije poput zmijs, — Kad i ovo malo vida — Gasne s jada krvavijeh — Haj kad nada svaka vara, — Kad se s lica prezir čita, — Kad se trista gospodara — Stijenama na te hita, —« (»Ātjeha«). Tko tu da ne kaže, barem gdjekad u životu: Kako mi je iz duše progovorilo! Kako je istinito, i kako je lijepo rekao! — Kao da se ljepotom naplaćuje za bol.

Široka je i raznolika ta životna ploha na koju Kranjčević reagira. Ona ga tišti i tereti u svim dijelovima, negdje jače, negdje slabije. Na svakoj tački osjeća cijelu njenu veličinu i težinu. U svakom tom duševnom momentu zvuči cjelina. Teški bas-akordi prate i najsitniji lirski trzaj.

Pjesnik doživljuje, prima i doznaje isto ono, što i mi svi drugi. Ādiruju ga svi oni momenti života koji su, većinom, i svim drugim ljudima dosudeni. »Ta i ja sam smrtnik samo, — Svim nam isti zakon sudi; — Rodila me smrtna majka, — Kopat će me smrtni ljudi«. (»U zanosu«.) Ta svaki čovjek zida sebi »Šarengrad« (Divot-izdanje), gdje-ko možda i bez »crkvice«, gdje »svom se moli bogu«, a gdje-ko bogme i s »crkvicom« — isto kao i pjesnik. Svakoga tuče život u lice, svakome je bio Šarengrad, možda do temelja, možda i po više puta, oboren i »zamazan«.

Pa ipak? Zašto većina dalje bez daha sr-

lja i preko ruševina tih svojih od mladosti građenih šarenih gradova? — Zato jer u njih »biologija bola«, kao i biologija slasti, savršeno vrši svoj prirodni zakon! Vršiti ga po pravilu, po prosjeku i šablona, i ne udara u čudnu iznimku — da se od svih tih, odasvud prikupljenih negativna izdaju jedan cijeli duševni svijet i da se sve te boli, amalgamišu u jednu jedinu veliku bol. Životni minusi i boli »normalnog čovjeka« ostaju, tako reći »na svome mjestu«, pravom i prvotnom, i vrše dokle god mogu svoju »biološku funkciju«.

Ti momenti ostaju u njega odijeljeni, nespojeni, međusobno odalečeni i nesrasli. Uklopljeni su i porazmješteni na širokoj mreži života. Tako mreža, u cijelosti, ostaje »čitava«, — i ide uvijek iznova i iznova u lov.

Nema tu onog jakog i posebnog »kemijskog« afiniteta, stapanja i spajanja između tih negativnih elemenata. Psihološki rečeno: nema tu onog naročitog asimilatornog aperceptivnog organa koji gladno guta i bira baš negativne momente života. Svakim primljenim utiskom ta aperceptivna biva življa i obuhvatnija te postaje *naročito i temeljnom osjećajnom aperceptivnom života*. U tom će biti smisao one poznate riječi da netko »gleda svijet na crne naočari«.

Onaj bolni grumen koji se ipak od vremena do vremena u »normalnog« sretnika, pa i optimiste stvara, razbija jaka šaka elementarne afirmacije života. U tih je ljudi optimistička aperceptivna jača. I tko to može i dokle god može, zdrav je, u širokom smislu te riječi. Život ga nosi, iako on sam misli da on nosi život.

6. Čitav čovjek — jedan organ duševnog bola. Sudar »Velikog htijenja« i »Velikog minusa života«.

Medutim, evo jednoga nesretnika, »žrtve«, »lude« kako sam sebe nazivlje, i on ne može više da izdrži te rasute razdaljenosti ranjavih mjesta. Rane se uvećavaju, udubljuju i postaju sve gustije. Počinju da se stapaju u jednu cjelinu! Šarengrad i crkvice života teško se poljuljaše u temelju. Mnoštvo malih i razasutih sudara sa životom odjekuje, konzonira u jedan jedini veliki sudar. I na taj veliki sudar trza se jedan jedini srasli i golemi živac bola. Teški i duboki zvuk sudara ne prestaje više, zvuči trajno i bez prekida. Muzika je to jednog novog životnog osjećanja; čovjek se trza i razgleda i trlja oči, »ne prepoznaje više sama sebe«. Njegova čula i sva duša bruje u omami, i čovjek dignuvši oči vidi se »u studnom sveljudskom Hramu« i čuje gdje »orgulje bruje muklo u prahimni bola«. Strepi i čeka dok i njemu ne pristupi »Veliki Kostur« koji »postavlja ruku na čelo, — Pogledom praznim srce probode«.

To je gruda, golema i ledena što se ugrudala na čovjekovu dušu. »Prahimna bola« ječi strašnom disonancom. Ali uhu čovječjem ona nije više tako strašna. Omamila ga je sada kao da mu već i godi. Veliki živac bola koji se trza kroz sred srijede, on i traži sad takovu muziku! Malih i lažljivih akorda maskiranog i kompromisnog života on i

ne čuje više, mrski su mu i dosadni. On čuje sad pravu makar i groznu muziku, i života i vasmira. Ponosan je i gord na to svoje čulo, iako ga ono u svom treperenju i slušanju »prahimne bola« razdire na dvoje.

Tako je naš Kranjčević postao jednim živim živcatim organom čovječijeg bola. Ne velim sveljudskog i kozmičkog, nego ovdje baš: čovječijeg da ne može čovječiji biti.

Sve one male, veće i velike diferencije koje na svakom koraku trzaju čovječijom dušom, razapetom na tankoj niti između onoga *što hoćemo* i onoga *što možemo i imamo*, između visokog Šarengrada, Platonovih t. j. sveljudskih ideja« i sitnih, grbavih »realia« života, sva ta trzanja velikih minusa na malim pozitivnostima života, sve su to goli svagdanji ljudski doživljaji.

Svagdanje neizbježne boli ljudske ukresane su između ona dva pra-pola ljudske duše koja će ostati nespojena i nepomirena zauvijek doklegod čovjek bude čovjekom. Velike i silne slike *htijenja*, na jednoj, i male, nakazne, ulomljene slike *doživljaja i stvarnosti* na drugoj strani. Prvi i jedan doživljaj koji je nekad u nama bio, raspao se u te dvije pole. Iskristalisao se u dvije suprotne osi. Iz doživljaja izdigoše se pojedine crte, i sastaviše cijele konture, slikarije, da se projiciraju na daleko, nevidljivo platno idealnosti, savršenosti i vječitosti.

Odabrani izažetak doživljaja izvadili smo i odijelili, prebacili na protivni pol naše životne osovine, i otkad je tako cijela duševnost prepukla tom prapukotinom, sve većom i širom, odonda i brojimo ljudskost čovjekove historije. Već stare istočne religije gra-

de na tom gotovom pradualizmu ljudske duševnosti; najstariji stihovi pjevaju o njemu. Ekstrakt »ideja« našeg života, temeljni doživljaj nesravnjivo paradigmatične Platonove filozofije, svijesno i nesvijesno sačinjene slike, talog svih naših tihih i glasnih htijenja, zamišljaja i željkovanja, za se i za »čovječanstvo«, sve je to izmaklo daleko na iskrajak našeg dogleđa, gomila se i izmiče sve jače u daljinu pred našim sporim i sitnim spoticanjem na »konkretnoj« stazi života. Čim bujniji duševni život tim bujnija i »ideologija« htijenja i osjećanja. Pol konstrukcija raste nesrazmjerno prema polu realnih elemenata doživljavanja. Grada tih konstrukcija postaje sve složenija, sve krhkiya i osjetljivija. Sjecište naših težnja sve dalje izmiče pred nama u neizmjernost. Korak naš postaje sve nemirniji i malodušniji, i čim je slika na najvišem dohvatnu našeg pogleda dalja, tim nam je čarnija i zamamnija — i tim više boli svaki kamečak pod slabom, izranjenom nogom.

Blago onome lko uza sve to još može da korača, i kome prividna dohvatnost slika daje snagu koraka. Taj je građen na lik »optimiste«. Posve je drugačije onome ko bistrinom oka pravo omjeri daljinu, a svaka bol spoticanja pretvara se u besmisleni, bezizlazni i po tom najgorču bol! Teško onome kome preosjetljivu nogu vrijeda svaki oštrij kamečak na tome putu. A letjeti se ne može na zemlji, gdje »puzanje je ljudski hod«.

Život u prekaljenom smislu svog idejnog vrška, u sadržaju svega onoga što iz nas vapi »Treba«! i »Valja«!, postaje jedna velika *neispunljivost*.

Sve male i velike diferencije života slijevaju se u jednu golemu, cjelovitu *bolnu diferenciju životnog osjećanja*.

Oštar analitički um koji će da preizvrće sve datume života, i koji će svakoj stvari da zadre oštro pod koru — prerađena baština još iz one prve senzibilnosti čula o kojoj već rekosmo riječ — taj um nepodmitljivo grabi i prikuplja, izvlači ispod sviju pokrova i razgoljava hiljade i hiljade vrsta tih manjih diferencija i manjih »neispunljivosti«. On ih otkriva, hvata na djelu i ondje gdje ih drugi i ne vide i ne će da vide. Upravo zlurado raskapa i razdire i one pokrove na koje se osjećaj grčevito prihvatio. »Cvili srce«, a — »ruga mu se um.« Uz svaku takovu ogoljenu sliku prionuo i »cvijel srca«, prilijepio se uz nju bol, pripio se kao krpelj, i putuje sad s njom kroz svu dušu, kroz sva sjećanja, misli, htijenja i refleksije.

Nastaje jedna divlja igra i kovitlac; misao traži sad *svoje* žarište. U jakim sintezama svega toga beskrajnog podrobljenog, izanalisanog životnog komada, izdiže se veliki izražaj, misao-forma, da svlada tu podivljalu, raskidanu osjećajnost. *Ispriječio se u čovjeku — filozof.*

Velike kristalne plohe traže svoju osovinu, svi trzaji skupljaju se u jedan posljednji i najснаžniji, postaju još dublji, i gle. plohe se izdižu čiste i sjajne na površinu. i nema više na njima onih malih i velikih doživljajnih bolnih hukotina. Izrasle su velike plohe, u njima se sad ogleda i Čovjek i Kozmos. Krvave hukotine na razbijenom i razbacanom crepovlju života, sve se je to odlijepilo, odletjelo i iščeznulo — — ali kuda?

Doista iščeznulo? Pogledajte tek malo bolje među te velike izdignute plohe, među ta »zrcala vječnosti«, i što je ono što između njih kruži, provlači se i baca sjenu sad tamo sad amo kao golemi oblak. To je otkinuta, *luta-juća bol*; ona sad slobodno lebdi između velikih, razmaknutih, kristalizovanih ploha, izažeta, kondenzirana. Izdigla se i oslobodila, nova i zasebna jedna sušta duševna *stvarnost*. A dobila je i snagu jednog posebnog i samostojnog elementa; doživljava njen postaje izravan i neposredan. Kao čista »apstraktna« bol, luta kroz dušu, izvija se i mota po njoj s kraja na kraj, nikad da izađe iz nje — još zgusnutija i još teža. *Tragika pesimističke misli!*

Ovakovi oblaci čiste kondenzirane boli, ne više prionule uz sjećanje i slike, uz ova ili ona ogorčenja nad ljudima, sobom i svijetom, već kao goleme razdrte plahte pjesnikove duše, provejavaju sve češće kroz posljednju poeziju Kranjčevićevu. Nema tu više ni »socijalnih« ni »kulturnih« ni »etičkih« ni lično-lirskih malih pesimizama — sve se je salilo u jedno i spušta se kao bura niz kosinu — niz velike uledene plohe misli — obračuna sa cijelim Kozmosom. Taj je Kozmos u cjelini *jedna Promašenost*. Ruglo, Nakaza, a ne Sklad. Vrijednost Svega saćerana je duboko ispod najdublje ništice.

A pjesnik je toliko toga htio i htio! Vjerovao je u život, grlio ga i osjećao, ne samo za se, nego za cijelo ljudstvo. — A sada kao da je, u tom zagrljaju, sav otrov i gorčinu toga svijeta na se povukao. On lično, sam, slabi, maleni čovjek, odjednom osjeća na svom ramenu svu spuštenu težinu toga svi-

jeta. Svi bolovi, ne samo njegovi, nipošto, već svi bolovi, svi minusi toga svijeta, svi se za nj prikačiše, oblijepiše ga kao magnet željeznom pilotinom. *Morao je da osjeti i tuđe i daleko — kao svoje i blisko!* Čovječanstvo i svijet *osjetio je lično*. Bol čovjeka ispaštao je kao svoju, ličnu bol. I ako sad ovdje zastanemo da se u ovu tako prostu konstataciju do dna udubimo: u tom je ipak jedna strašna *lična tragika* života.

Ovakav čovjek mora da krvari za nepravde, daleke i neznane, negdje na obalama Nila ili Gangesa — ne u slici, u frazi, — istinski, zbiljski! Krv sviju Hrista kapala je vruća na njegovu glavu, on je osjećao tiranske bičeve sviju stoljeća na svojoj koži, gledao je Judino lice u bezbroj obraza. Ljubio je u duhu svom raskrvarene žuljeve sviju bijednih i poniženih što su ikad po toj zemlji hodali, i žario se u zgroženju nad svim farizejima, Neronima, svima »Pod v'jencem i pod mitrom na debeloj si glavi« koji gledaju »u igru od b'jede i od jada, — Gdje čovječanstvo mučno kō On pod drvom pada!« Zemlja je »krvnica bezbrojnih Hrista, majčica plodna bezbrojnih Juda« — a šta bi on, pjesnik, htio da ta Zemlja bude?!

»Al opet — Zemljo majko, oprosti, — Ako ti gorku rekoh! Ta ja bih rađa, da divna cvjetaš — Ljiljanom pravde, ružom slobode, — Da budeš prvi svemirski alem — I prvi cvijet božije misli!« (Ditiramb, »Trzaji«). Jer ipak — »Vječna Misao« prostrla je »stol ljubavi za sve ljude«.

I tako, dok drugi prolaze površinom te Judine zemlje mirnim kompromisima, i u osjećanju i u mislima i u djelima svojim,

više nesvjesno nego svijesno, Kranjčeviću je bilo sudeno da se podmetne kao munjovod pod sve negative života. On je *morao da ih izosjeća* — i za sebe i za druge. Da izgara i da se toči u jarkom svijetlu *te svijesti* — o tragičnom i sramnom kompromisu života. Vas se pretvorio u jedan organ bolne savjesti. Sav dug čovječanski kao da je na njegova leđa pao, i mora baš samo njega da tišti.

7. *Tragična žrtva svakog nosioca svečovječijeg bola. Svijest i osjećaj svoje »ludosti«.*

Kranjčević je sam to svoje »poslanje« vrlo dobro znao i osjećao se naprosto: *žrtvom*. Nema u njega ni traga velikoj pozi u primanju takove žrtve na se; on se pokorava jer mora, jer nikako drugačije ne može, i vidi se da bi volio zbaciti sa sebe taj golemi čir akumulirane boli za čovjeka i za kozmos. Tuži se na tu svoju prokletu sudbu; sažalno ironiše sam sebe, nazivlje se »tudincom«, »ludom«, »upola ludim«, u zbilji i šali. Prava svijest o svojoj nesretnoj hamletskoj gradi! Refleksivan i promatrački duh, on jasno vidi svoju nastranost i *razlikost* prema drugim ljudima. Ukratko, građanski, ili ako hoćete »psihopatološki«: on je potpuno svijestan o svojoj »abnormalnosti« — i trpi tim više. U izvjesnim časovima on je drugim ljudima, slobodnim i sretnim, zavidan, u prostom smislu te riječi. Refleksivna nit na sopstvenu »ludost« provija se kroz sve tri posljednje zbirke Kranjčevićevih pjesama. Jednom sažalno na sama sebe, drugi put ironički i gordo, treći put i s nekom bolnom slašću. Najrjede i s nekim ponosom s tog čudnog tereta na slabom svom ramenu.

. . . Zušto li tako, o vilo? Čemu li pamet pomete.
Srce mi opi i čula, s utrte krenu me staze,
Divljom me sankom zadojiv, pitome umjesto mete,
Kojoj miljuni pobožno plaze?

(>Trzajic, Promašena kob.)

Ova »divlja sank«, pa »krilo« u ovim stihovima niže, govore o drugoj »meti« i drugim htijenjima, spram milijuna što plaze.

Koješta mi je dao Bog,
I još bi dao više,
Da tanju mi je podo krv
I krilo malo tiše!
Moj duh bi bio rose kap,
Što srće zraku prvu,
Tek da je meni dao Bog
Ah, srca manje mrvu!

(>Trzaji«, Uzdah.)

Ne može da bude slučaj što je težina cijelog ovog tuženja pala baš na srce, dakle *osjećanje*. Ovdje to nije tek neka pjesnička fraza, to je prava tužba bolesnika koji je svoju bolest tačno lokalizovao i označio. Ta hipertrofija srca tišti njegov grudni koš. Cijela ta slika govori više nego išta. Čitav ritam njegova života udara u stranu, pada u duboki nesklad prema svima prividnim i pokornim »skladnostima« normalnih ljudskih života. Ravno se nazivlje »ludom«, na više mjesta, osjećajući da je samac i tudinac među ljudima. »Za nav'jek ostah tudinac —« i onda:

— — — Ta bijah pjesnik — u pola luda;
Sitna mi bila rođena gruda
I usko leglo sred majčina gn'jezda,
Pa htjedoh sjesti na stotinu zv'jezda!
(>Izabrane pjesme«, Mramorna Venus.)

On tek vrši jednu višu, recimo »božju volju«:

Meni Bog je pjevat reko,
I ja vršinu božju volju —
I ja jedem srce svoje!

(Zeni, >Trzaji«.)

Zaprepašćen osluškuje sam sebe, čudi se
i divi: Otkud to meni?!

Otkud meni smijeh divlji,
A što opet sve me zebe,
Otkud ono — te mi dode,
Pa ne poznam sama sebe?

(U Zanosu, »Trzajic«.)

Najmanje je pri svemu tome što će ga
»svijet« ismijati, njega »glupog pesimistu«.

A za mnom se čuje porugljiva jeka:
Pesimisto glupi, ne ima ti l'jeka!

(Obična priča, »Divot-izdanjek«.)

I tako to ide, u najraznijim niansama,
kroz cijelu Kranjčevićevu poeziju. Svuda
popratna svijest: na samoga sebe. Kranjčević
je dobro znao da se nesretnom sudbom
baš u njega našlo bilo koje ima da otkuca
svu bol ljudsku!

S tim je napokon hamletska konstitucija
Kranjčevićeva jasno iskočila na površinu.
Eno, vidjesmo i kroz cijelu tragediju Shake-
speareovu kako Hamleta progoni svijest
svog sopstvenog prokletstva, svoje iznimnosti
i tudosti među ljudima, »ludosti« kako je
sam rekao o sebi u jednom dialogu. Hamlet
dobro zna i osjeća *sebe*. — Ne stoji li isto
tako i Kranjčević (kao i svi Hamleti) *pre-
ma svojoj ličnosti*, i to diljem čitave svoje
kasnije poezije? I akumulacija bola, i *auto-
refleksivna svijest* tu je u punom opsegu. Sa-
držaj same Kranjčevićeve poezije, osim gore
izvadenih naročitih mjesta, utvrdiće nas u
tom još bolje.

8. »Prosinačko sunce« — za uvod i prvi primjer cjelovite hamletske psihe.

Prije svakog posebnog iscertavanja analogije između Kranjčevićeva i Hamletova tipa, teže od sviju pojedinačnih dokaza, evo jedne Kranjčevićeve cjeline da nam dade prvi »uživljaj« i prvi, makar još i nejasan utisak jedne prave hamletske cjeline: Pjesma »Prosinačko sunce« u Trzajima. Tko čitavu stvar ne *osjeti* u toj pjesmi, za toga će i sva moja daljna dokumentiranja ostati suvišna. Onda se naši osnovni uživljaji nikako ne slažu.

Kazao sam da Kranjčević umije da u jednoj jedinoj pjesmi izreče izvjesni totalni refleks života. Taj refleks može, doduše, da bude zahvaćen s raznih strana i u svakom novom zahvatu izgleda nešto drugačiji, ma da Kranjčevića i nije minuo prigovor zbog monotonosti jednog te istog osnovnog ugodaja. Ali karakter totaliteta tu je, gotovo u svim njegovim kasnijim i jačim pjesmama. U tome mnogi i osjeteše »filozofičnost« njegove poezije; ali, s nezgodnom oznakom da je Kranjčević »filozof u stihovima« ili filozof-pjesnik, skrivivše to da su mnogi već u fantaziji gledali kako Kranjčević prije svake takove pjesme žulja mozak nad kakovom debelom filozofskom knjigom. Ništa smješnije od takove slike, ali o tome s malo više »vrela« i dokumenata u kasnijem dodatku o životu i ličnosti Kranjčevićevoju!

Kako u takovim pjesmama progovara cijela jedna grada čovjeka, najbolje nam je da ovdje pogledamo baš pomenuto »Prosi-načko sunce«:

I opet zapada sunce; tamo za linije jasne
Gorskomu predjelu sn'ježnu pada u pahulje eno;
Zlaćan velik monogram božjega imena gasne
Plavoj na svili protkan crveno.

Ravni mu traci dugački, silno ko mjedene šipke
Krepko se pružaju u zrak, zadiru vitu o jelu,
Što je vrh velike gore mahaljke savila gipke
— Crna palmeta na modrob'jelu.

Sunašće tone i tone... trenutom bljesnu još samo,
Nesta ga zadnijem žiškom, časom i naglijem mahom,
Ko da je krajcarsku sv'jeću neko na povoru tamo
Zgasnuo usta punijem dahom.

Umah je bljednuo oblak — prije je ličio rujan
Čipkastu prevjesu toplu, mladost što japri ga zlatna,
Pa mu se zgrušala krvca, i on se objesi nujan
— Zgužvani komad mrtvačkog platna.

Sutonske velike mrlje do neba rastu sa zemlje,
Ko da pod oblačje gore kaljava diže se para:
... Umrije majčica zemlja, kroz vodu evo i grmlje
Duša joj na sud plašno tumara.

Niko joj ne pjeva pjesme, niko ne govori ništa,
Niko je ne žali, niko, šutnja sve gluha je svuda;
Umrije, kako i mrije krvnica bezbrojnih Hrista,
Majčica plodna bezbrojnih Juda!

Tako je umrla ona; — kršćanskim želim joj srcem,
Neka je umrla jednom! Pokoj i dobrim i zlima!
I sam ću spokojno leći, lednim ću ostati mrcem,
— — Bje mi u ovom glumištu zima!

Ah al i mrtva joj usta masku su stavila kletu!
Sutra će božićni mjesec opet se pošaliu jedno:
Svoje će iznijet sunce — dostojnu medalju sv'jetu
Kroz oblak turit kratko i hladno!

Božićna brujać će zvona, veselo žagorit sve će,
Smrznutu gazeći cestu, u nebo gvireći mrko;
Sama će sebe varakat, traćak da osjeti sreće;
— — Smiješ se licem, srce o grko!

Bl'jedim pod maglenim svjetlom svi ćemo blezgat
složni

Da se je nadat ljepoti, suncu i nebištu plavom,
Srećni ko pisarsko lice, kad mu je prestojnik možni
Ropski na pozdrav kimnuo glavom!

(>Trzaji<.)

O tome sigurno nema sumnje: uporan, izgrađen, *karakteran i nepodmisljiv pesimizam!* Sva besmislena tragedija života, ista ona kojom i Hamlet otpočinje svoju ispovijest. U toj je pjesmi gotovo čitavi Hamlet. Tu je i umornost i »veliko gadenje« Hamletovo (apostrof Zemlje, kao ljudskog stana!), popeto na vrhunac pri samoj pustojoj insinuaciji da bi se čovjek, makar i pred tako gordim gospodinom kao što je Kozmos, morao ropski-pisarski sagnuti! Hamleta najjače tuče u oči himba i puzavost, a Kranjčević, još hamletskijim gestom, baca čovjeku i sebi u brk nisku puzavost — makar i pred jednim vasmirom!

Ropski odnos čovjeka prema prirodi vrieda ga. Sama mogućnost slike pisar—prestoynik uzbuđuje ga toliko, da baš protestom na nju zapara na kraju najjaći podertaj cijele pjesme. U tim stihovima čujemo čovjeka koji je u sebi razračunao sa svijetom. progledao sve maske, i pošao na kraju da i kozmičku masku zbací i zgazi jednakim gnjušanjem: »— i mrtva joj usta masku su stavila kletu«.

Još je značajnije što za se veli: »*Bje mi u ovom glumištu zima!*« Kao i Hamletu

svijet mu je tamnica, ledara, glumište. Pravi mu je hamletski smijeh: »— — Smiješ se licem, srce o grko!« Još hamletskije što i *sebe* uokviruje među te jadrnike što »pužu između neba i zemlje«, i znutim ustima još uvijek očekuju nešto od tog svijeta: »— svi ćemo blezgati složni«.

Pravi dvostruki hamletski okvir: u veliki okvir kozmičkog pesimizma skladno uokviren i obračun s čovjekom i samim sobom.

»Prosinačko sunce« prava je sinteza Kranjčevića u jednom jeditom stavu.

Analogija s Hamletom, u osovini cjeline, sva je tu. Doduše više kao osjećaj i opći utisak nego li kao »dokaz«.

Ostale hamletske crte u Kranjčevića više su raspršene i pojedinačno istaknute u raznim pjesmama, i mi bi sad mogli odmah ravno nastaviti s pokazivanjem tih uporednosti. Međutim, mi ćemo se ovdje sad zadržati. Ima tu jedan pogled preko kojega ne možemo preći.

9. *Cjelini Hamletove ličnosti, s prelomom u pesimizam, odgovara cjelina Kranjčevićeva.*

U »Prosinačkom suncu« kao i u većini ostalih pjesama u »Trzajima« i »Divot-izdanju« govori onaj drugi, definitivni Kranjčević, dakle druga kasnija njegova pola. I ta je hamletska. Međutim, imade prije toga i prvi, još uspravljeni neresignirani Kranjčević, Kranjčević »Izabranih pjesama« od 1898. Kako su te obje pole stale u našem osjećanju analognosti prema Hamletu?

Za Hamleta je već rečeno da je Shakespeare pred naše oči donio samo drugu negativnu polu, dakle onog već »otrovanog Hamleta« i da ga je, već takovog, predstavio nama s onim prvim monologom: — »Što jedan površan, bljutav, beskoristan — Izgleda meni sav rad ovog sveta«.

Onog prvog ranijeg Hamleta, pred samom tragedijom, mi naravski ne dobivamo pred oči. Shakespeare tek pušta da naslućujemo kako je nekoć i taj »pozitivni« Hamlet *bio*. I naša analiza, sama u sebi, postulirala je i tu njegovu drugu polu — radi psihološke cjeline tipa. Mi smo je pokušali iskonstruisati. Ličnost Hamletova dobila je tako svoju plastiku, u svim svojim dimenzijama.

Kako je, dakle, stalo s tim obim polovicama u Kranjčevića?

U njega imademo *obje pole jednako pred sobom*.

Tu je glavna razlika, i prema tome daleko povoljniji položaj za studij Kranjčevi-

ćeva. pesimizma i hamletizma. Bez obzira na to da nam je i sam živi Kranjčević poznat, — u samom njegovu djelu dat je i uspon i salaz, daleko šira dokumentarna građa i cjelovitost prirodnog razvoja od prvog naivnog idealizovanja do posljednjeg krajnjeg resignovanja.

Mi vidimo, slušamo i onog prvog pozitivnog Kranjčevića, dok prvog predtragedijskog Hamleta tek naslućujemo i psihološki zaključujemo.

Eto, tu jaču poziciju kod Kranjčevića mi ćemo sad ovdje i da iskoristimo.

Za opću psihu pesimističkog hamletizma, kao stava, pridolazi tako sa studijem Kranjčevićeva primjera, nov i jak momenat. Rekonstrukcija Hamleta biće jednim živim primjerom poduprta.

Cjelina Kranjčevića, u obim svojim polama, stala je dakle potpuno analogno prema cjelini obiju polovina Hamletovih. Tamo, u Kranjčevića, cjelina, *data cjelokupno*, ovdje, u Hamletu, cjelina *data* izravno samo u *svojoj drugoj polu*.

Sve je to dobro, kazaće netko, ali gdje je analogija u onoj pregibnoj liniji koja u tragediji »Hamletu«, kao dramski doživljaj Hamletov odvaja cijelog onog drugog Hamleta što ga gledamo na Shakespeareovoj pozornici? Hamlet je jednim izvjesnim događajem, neposredno vremenski prije početka tragedije, t. j. umorstvom očevim i udajom majke, prešao u svoju drugu, tragičku polu.

Gdje je u Kranjčevića — koji pred nama stoji kao jedna cijela životna linija — taj pregib i taj povod — koji u tragediji pre-

lama Hamleta u najdublji pesimizam i iznuduje iz njega sav onaj kasniji »hamletizam«?

S tom poteškoćom, odgovaramo mirno, još je najlakše! Ako se je Hamlet slomio, kako mi vidimo, baš na *jednom doživljaju*, na jednoj situaciji — živo i konkretno dramski iznesenoj — Kranjčević se je lomio pomalo, sukcesivno, nevidljivo. Razlika je tek u širini vremenskog razmaka, u široj sukcesivnosti namjesto jedne jake momentanosti. A svačije životno iskustvo kazuje da u ove dvije forme mogu i te kako da se kriju ekvivalenti.

U Hamleta nagli povod, zgusnuti dramski događaj, u Kranjčevića cijeli jedan period života, s mnoštvom manjih i bezimernih doživljaja. Konačni efekat, slom, bio je tu i tamo isti. Za psihologiju toga sloma i zaoškreta iz jedne pole u drugu, stegnuta dramaska forma na Hamletovoj i razvučena, nekonturirana životna forma na Kranjčevićevoj strani, savršeno je sporedna. A sporedno je i to da je Hamlet životom zadahnuta pjesnička konstrukcija, a Kranjčević jedan zbiljski izživljeni život.

Za psihologiju u analognosti njihova stava glavno je i dostatno to da je i Hamlet *iz doživljaja izrečen, iz života izrezan* lik. To je i bila glavna konstatacija cijelog našeg uživljavanja u Hamleta, to nas je napokon i navelo, te smo potražili, i u Kranjčeviću baš našli jednu živu i blisku analogiju.

Groza jednog jeditog, dubokog i intenzivnog Hamletovog doživljaja, u familijar-

nom okviru, dobrano je izravnana na drugoj strani onom neizrecivom austrobeamterskom sredinom donegdašnje Bosne i Hercegovine u kojoj je Kranjčević svoj vijek proživio. Sićušna sredina s bezbroj sićušnih Polonija, s plazavcima i štipavcima na sve strane, tamnica malo gora nego li Hamletova Danska (Hamletu je cijeli svijet tamnica, a Danska najgori pretinac u njoj).

To je ona sredina gdje je Kranjčević, kako sam veli, izgubio onu polu svog srca »što mrvama ga čupko svijet«. A »iz one pole smijah ja se« — tu je linija i prejasno označena riječima samog pjesnika! Pjesnik Trzaja ostao je samo s drugom polom srca. s onom koja »ne zna što je smijeh« i koja Sirola sva već otrova se, — Pa crne samo sanja sne«.

Tu je eto duševni momenat *ravan onome*, kada i Hamlet, s istom tom drugom otrovanom polom srca, izlazi na Shakespeareovu pozornicu.

Na tu raspolovnu crtu ukazuje eto i sami Kranjčević, na ovom citiranom mjestu jasnije no igdje. Istina, ta crta ne ostaje svuda jasna i ravna. Kranjčević one prve pole srca ne može se svuda oštro odvojiti od onoga druge pole, ali linija je tu; makar i zavijenu, mi je osjećamo. Biografski rečeno, ona ide od prvih gorkih doživljaja Kranjčevićevih u Bosni (o tom će biti kasnije govora u biografiji pjesnikovoj); literarno, ona u glavnom rastavlja »Bugarkinje« i »Izabrane pjesme« na jednoj, a »Trzaje« i »Divotizdanje« na drugoj strani. I kao što Hamlet postaje Hamletom tek u onoj drugoj poli, t. j. u tragediji Shakespeareovoj, tako isto i

Kranjčević postaje Kranjčevićem tek u svojim »Trzajima«. Analogija dobiva i time jednu oštru potpornu crtu.

Dispozicija pesimizma mora da je bila izrazita — već i u onoj prvoj poli. U Hamleta to tek naslućujemo i po Shakespeareovu crtanju postuliramo; u Kranjčevića znamo.

Već u »Bugarkinjama«, prvoj zbirci Kranjčevićevih pjesama iz g. 1885. opažamo prve tonove kasnije njegove svjetobolne muzike. Način mu je još mladenački, deklamatorsko-lirski. Ali život tu još nije pravo ni počeo svoje djelo. U »Izabranim pjesmama« počeo je doduše — ali nije dovršio. Istom s Divot-izdanjem bilo je i potpuno svršeno s Kranjčevićem; tu je »rednja kupa« ispijena do dna, do posljednje kapi.

Dakle, slom nije došao eruptivno kao u Hamleta, već postupno, ali tim sigurnije i nepovratnije. Linija je ipak napokon vidno pukla i označila jasno rezultantu sudara osjetljive, refleksivne dispozicije pjesnikove s hrapavom, bodljikavom plohom života. Krik otpora postaje sve tiši, u Trzajima zamnjava još samo par puta u jačem tonu (»Utjeha«); inače već »Trzaji« trzaju daleko u nepovratnu resignaciju.

Ovdje, izvan okvira, još jedno malo upozorenje. Baš taj posljednji Kranjčević našoj je javnosti najslabije prikazan i najmanje poznat. Duševni slom njegov, *jedan* u poeziji i životu njegovu, ostao je u našoj literarnoj orijentaciji slabo ili gotovo nikako osvjetljen. Stvar je uzeta tek za nevolju na znanje. Nacionalni i pedagoški interesi, u zadnje dane našeg narodnog robovanja, ne

dadoše da se dira u sliku toga barda našeg slobodarstva. Zadnja, negativna intonacija kao da je smetala prigodičnim slaviteljima Kranjčevićim. Naš svijet još danas nema slike o tome kako i ta posljednja faza čini s onom predašnjom jedan pjesnički i duševni organizam u našeg Kranjčevića. Pozitivni, dinamički Kranjčević i suviše je bio podertavan.

Ovo sam morao da kažem, i zato, da mi se ne bi reklo, u ime one predašnje nerevidirane i nepotpune slike, da sam *ja* ovdje falzificirao Kranjčevića time što sam ga pohamletio. Falzifikat uistinu postoji, ali na drugoj strani.

*10. Prvi, otporni i dinamički Kranjčević —
konstruisani predtragedijski Hamlet.*

Kod Hamleta smo od posljednjeg, otrovanog — kako ga Shakespeare daje — pošli k onom prvom — kako ga Shakespeare ne daje. Kod Kranjčevića polazimo obrnuto, sve uza stopu njegova razvića, kako ga čitava jednako pred sobom imamo.

Pravo pesimističko osjećanje minusa životnog dobrobrano je pokoračilo već u Izabranim pjesmama. Konstatacija u osjećanju i spoznanju već je tu. Cijela psihofizička grada Kranjčevićeva nužno je dovodila do toga. Ali još tu stoji — volja. Još je tu »smijeh« prve pole srca, doduše načetog ali ne još do kraja, do gubitka iščupkanog. Još je tu titanski gest: Opri se zlu! Još ima u njemu ono što hoće i to silno i daleko hoće! Kad Kranjčević na usta Jehove veli Mojsiju — a nama zvuči kao da veli samome sebi — »Mrijeti ti ćeš kada počneš sam — U ideale svoje sumnjati!«, onda u njega to umiranje još nije bilo počelo. Još je stajalo neslomljeno ono živo i jako »Hoću!« za te ideale.

Čim veća bol, tim jači otpor, borba, rad. Hipertrofija bola ne izlazi još u atrofiju volje. Bol još vrši svoju »normalnu biološku funkciju«: podžiže aktivnost obrane i oslobodenja. To je dakle — po otporu i zadnjem odgovoru, ali samo po tome! — pozitivni, jaki, otporni, ako hoćete i — optimistički Kranjčević.

Istina, već i u »Izabranim pjesmama« zastaje Kranjčević kadgod na pola puta, u samoj lirici bola. Ali one boje totaliteta, bezizlaznosti, nema još uvijek. Tendencija k otpornoj noti ipak je još pretežna. Ona može da bude, po koji put, tek jedan kasni, nagli zaokret, izrečen u dva tri posljednja stiha; ali ona je tu. Ona čini finale i posljednji akord, — i određuje u nama posljednji odlučni osjećaj. Većina tih pjesama daje se posve lijepo i »pedagoški« upotrijebiti. Ima u njima nešto što ozlojeđuje, ranjava, ali nas i podžiže, diže. Razbudi je i gorčinu i slast otpora.

Eto »Prvoga grijeha«, oratorija u 3 dijela, u »Izabranim pjesmama«. Najprije se tu dobro raskapa po utrobi svijeta; nema zla koje nije tu na šiljak izneseno, ali ništa zato:

O napr'jed, o napr'jed!
I kad znoj nam skvasi čelo,
Ispravmo ga sv'jesno, smjelo;
To nam budi slast!
Znoj i suze krst su sv'jetu,
Novom v'jeku i poletu
Budućnost i čast!

Rad je najpozitivnija vrijednost, jedino oslobođenje. Njim treba odgovoriti. On, sam po sebi, znači otpor i borbu s bolom sviju spoznanja. Dakle: jedno skroz protušopenhauersko rješenje, zasada jednako i protiv Hamleta, koji prekoračivši Shakespeareov prag baca prvu riječ o beskorisnosti i bljutavosti »svega rada« ovog svijeta.

Rad, baš rad! — veli Kranjčević, ovaj prvi Kranjčević s obje pole srca.

I podiže čekié teški miškom tvrdom kao kamen,
»Naprijed!« reče, a nebesa namignuše na to: Amen!
(»Izabrane pjesme«, Misao svijeta.)

Teško onome ko ne može više da podigne mišice svoje! Kranjčević sluti da iza bezaktivnosti dolazi samo — smrt. Predslučuje u sebi budućeg Hamleta i dovikuje sam sebi, kao čovjek koji u praznini više da svoj strah nadviče:

»I tebi baš, što goriš plamenom
Od ideala silnih, vječitih,
Ta sjajna vatra crna bit će smrt,
Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam
U idealo svojo sumnjati!«

(»Izabrano pjesme«, Mojsije.)

Ali sve te direktne izreke Kranjčevićevc, ti svi pozivi na rad, volju i otpor nisu bezuvjetno potrebni da se pokaže borbena klica, »motornost« zapretana u svim tim raznolikim bolima. Dosta je vidjeti kuda smjera buna i mržnja njegova. Stav njegov nije tu resigniran, plačljiv, već rezak i revolucionaran. On optužuje, buni, podstiče. On je i nacionalista i socijalista i ogorčeni »antiklerikalac«, da brže dohvatimo te konvencionalne izraze. Ironiše, bije satinom, zgraža se, a i grdi. Član svoje sredine, reagira na nju, ali iz dubine, ne samo građanskom, neosjetljivom epidermom, već pravom tragičnom punoćom osjećanja i filozofskom daljinom opažanja. Ukratko, Kranjčević je, i kad tako govori, još uvijek zapravo pravi aktivni, interesovani životovoljni član svoje sredine i društva. On reagira posebno i produbljeno, u dalje dimenzije, ali ostaje još članom zajednice, čovjek među ljudima. Ne

samo da se nije još »ispisao«, ne, već on i barjak nosi!

Eto, tu su njegove patriotske pjesme (od kojih je jedna kao kasna jesenska lasta i u Divot-izdanje zalutala: Zadnja uskočka šajka). On je duhovna potpora jednoj cijeloj borbenoj generaciji, u sumračju našeg »suzanjanstva babilonskog«. Tu su njegove apoteoze herojstva, našeg, starorimskog, i svijuu herojstava uopće. Tu su pjesme slobodi i borbenosti (Uskočke elegije), izljevi mržnje na ropstvo i služništvo.

Napokon, tu je, u zrelo doba, i njegov revolt za pravdu, za *novi socijalni red*. Pjesme »Radniku« (prvi put već u »Bugarkinjama«), Francuskoj i Ruskoj revoluciji kazuju jasno kud bi pjesnik htio i za čim gori. On je i ogorčeni antimilitarista (možda i zato, što je tuda sablja zvecketala po njegovoj otadžbini) i žali pusto gvozdje potraćeno — izgubljeno za rad. Vidi: »Otpušteni vojnik«, »U badnjoj noći«, »Stara slika«, sve u Izabranim pjesmama.

Ali, što najjače para, između tih svih otpornih tonova, to je glas protiv farizejske zloupotrebe najvišeg lika i simbola čovječanske ljubavi i pravde, Isusa Nazarenca.

Religijska laž muči Kranjčevića najviše. Laž konvencionalnog, napirlitanog, službenog kršćanstva koje je pravog Hrista sramno sakrilo i zatajilo. Ono je izvelo čovječanstvo iz rimskih cirkusa u novu »kršćansku arenu«. »I tu u sjajnim ložam, u zlatu i u slavi, — Pod v'jencem i pod mitrom na debeloj si glavi, — Zapremili ste i vi i vaše gospe b'jele — Na pozornici sv'jeta sve najprve fotelje! — I gledate u igru od b'jede i

od jada, — Gdje čovječanstvo mučno ko On
pod drvom pada! — ... A usred bare ove,
gdje trovna gamad pliže, — Uzvisilo se drvo
i Hrist se na njem diže«. (Eli! Eli! lamā
azāvṭani?! »Izabrane pjesme«.)

Hrist je u Kranjčevića lik koji ga svojom
posebnom sugestivnošću, kao simbol naj-
više humanosti, ne ostavlja sve do posljed-
njeg dana. Još u Pjesnama Divot-izdanja
nalazimo »Hristovu sliku« koja »Visi mrtva,
bez topline, kao kakva krpa teška, — Sva
od sjene crkve silne — pomračena, zama-
zana ...

U ime pravog i iskonskog Hrista Kranj-
čević se resko i oštro diže protiv religijske,
etičke, socijalne i kulturne laži svoje sre-
dine i vascijele kršćanske historije. Mrzi
neoprostivo farizeje i trgovce s ljudskim
svetinjama. Tu nam se pričinja kao Hrist
koji uzicom u ruci izgoni trgovce iz hrama.

Dinamiku čovječjeg bića dao je Kranj-
čević jakom, upravo arhitektonskom sinte-
zom u viziji »Zadnjeg Adama«. Zadnji
čovjek trza se još na kori Zemlje koja se
već uledila (moderna naučna teorija o ohla-
divanju Zemlje i prestanku organskog života
na njoj). Buntovni čovjek, tužitelj svemira,
ne da se još uvijek!

— — — Tek tko se ono potrbuške svija
Na jednoj kori mramorna vedraća?

Je l' Bog? Ne, slabi, posljednji je čovjek,
Na odru svijeta izdišući Adam.
I tu je pao! Žile mu se koče,
I savija se zgrčenijeh šaka,
A suha rebra uporno se boče —
Ah zraka! zraka! zraka!
I ne će mr'jeti; ne će! ne će! ne će!

Nek mriju bozi, vasioni svemir,
Nek mrije sve, al ljudstvo prkoseće
Svoj danulo mu nemir.
Pa on je tu ko zadnji od Titána,
Ko zadnji svjetlac prometejske vatre,
Da pita, prije nego smrt ga zatre:
Za čega ta nirvana?
Buntovnik mre što bogove dira,
I — tužitelj svemira! — —

(Zadnji Adam, »Izabrane pjesme«.)

Ne drhti li Kranjčević za toga čovjeka što se ispriječio na samrtnom ledu »majčice zemlje«? On mu se čak i divi, slabiću i jadniku, ali Titanu voljom, koji hoće: »Da čovjek bude do nebesa prvi, — Da Bogu ruku poda?!«

Ne boli li Kranjčevića čovječija tragika velikog i nerješnog upitnika:

»I prostro se je izdanuvši tako
Cijelog ljudstva oboreni lik,
A bl'jedim noktom zadnje što je mako:
Napisao je u led — upitnik! — — —

Ljubav, toplina, sva uznosita htijenja čovječija — to su prve poluge svega čustvovanja i mišljenja u ovoga prvog Kranjčevića. Sva ozlojedenost, i nad prirodom (»ogavni kostur« iza velikog zastora života, brutalna borba u prirodi), i nad čovjekom; sve njegove mržnje, pa i zlobe, tek su naknadno izmamljene iz njegove duše. Sve se to javlja kao *naličje one prvotne ljubavi i vrelog htijenja — za Čovjeka*. I u negativnosti svojoj on je tu još uvijek pozitivan. Val pesimizma diže se — za ideale, za čovjeka!

Ali, kod toga nije ostalo. Val ubrzo prehvaća i dalje. — Tu počinje onaj drugi, posljednji Kranjčević.

11. *Slom otpora i pad u bezizlazni pesimizam. — Tragični doživljaj Hamletov — u Kranjčevića supstituiran cjelinom života.*

Dovle bi išao onaj Kranjčević koga smo stavili naporedo s prvim, nama neprikazanim predtragedijskim Hamletom.

Za Hamleta, na ovom razmaku, ostade praznina koju možemo tek donekle psihološkom rekonstrukcijom ispuniti. Odsada, u ovoj drugoj poli. gledamo ih jednako i naporedo obojicu pred sobom.

Pozitivnost i apsolutnu neciničnost Hamletovu. u dnu duše, u temeljnim koordinatama ličnosti, mislim da sam dovoljno pokazao u predašnjoj cjelovitoj konstrukciji te ličnosti. Sarkazam zaplivaio je tu na površini kao raspršeno i izbačeno iverje jedne u dubini rastrojene, raskomadane duše. I to iverje prekrilo je cijelu površinu; pogled u negdašnju građu same dubine postaje gotovo nemoguć.

Zamalo iza izdanja Izabranih pjesama opažamo u Kranjčevića posve sličan pojav. Sve više se primiče Hamletu koga slušamo na Shakespeareovoj pozornici.

Ona bol koje je bilo i prije, sve više se prebacuje u potpunu i najdublju neutješnost. Ironija i gorčina, koje je bilo i prije, sve više prelazi u grozu sarkazma.

Sve češće izbija osjećaj da iza toga dalje nema više ništa — bol u neizmjernost, sar-

kazam u neizmjernost. Preostaje još samo Hamletova posljednja »šutnja«.

Kako se je taj proces dogodio, sve do ove zajedničke, posljednje šutnje?

Očito je da je u to vrijeme, dakle oko 1900., na osjetljivu teulju Kranjčevićeva života palo novih i teških utega. Ona mala diferencija koja je još bila potrebna od »plus« na »minus« ljuto je bila prevagnuta. Kako smo na dosadanjem Kranjčeviću vidjeli, mnogo nije više trebalo. Pesimistički luk bio je toliko napet da je ubrzo prsnuo. Upravo kao i kod Hamleta, kome je također trebao samo još onaj doživljaj u Shakespeareovoj tragediji.

Koji bi to bili utezi, u Kranjčevića?

Prateći na ovom mjestu samo onaj markantni prijevoj u osnovnom životnom stavu, koji izbija u poeziji ovog drugog Kranjčevića, i koji ga sad primiče uz bok otrovanog Hamleta, mi bismo mogli zasad ostati samo kod ovog najnužnijeg konstatovanja:

Prevršena je bila suma negativnih doživljaja — za osjetljivost i prijemljivost Kranjčevićevu. U isto vrijeme i pojačana osjetljivost teškom organskom bolešću što se od tog vremena sve brže javlja. U tom sumiranju, čim daljem tim jačem, ležala je mina koja je napokon u komade rasirgala predašnju, iako pesimizmom prekaljenu, ali još uvijek u posljednju ravnotežu povezanu Kranjčevićevu duševnost.

I ovo je sad nadasve značajno po cijelog ovog novog Kranjčevića: Čitavo to sumiranje leglo je svom težinom na apstraktno i totalno produbljenje onog *istog* pesimizma

koji je i ranije već tu bio, tada uz popratnu notu otpora i uz jak dinamički gest za traženje ravnoteže. Samo je nadulo i pojačalo *sva ona ista* gadenja, iste refleksije i iste izraze za ista razočaranja. Nigdje se Kranjčević ne tuži na svoju bolest, u mukama bar ravnu Heineovoj! Dok je Heine svoju patničku »Matratzengruft« unio u svoje stihove. Kranjčević ovoga nigdje ni slovcem ne spominje. On i tjelesnu bol izživljuje duševno u svojoj poeziji u istom smjeru kao i prije, ali u neutješnu beskonačnost. Vizija smrti osloboditeljice javlja se sve češće, ali ne osloboditeljice od najstrašnijeg pauka, neizlječive bolesti. Ona je osloboditeljica od zgadenog, cijelog promašenog života, od sviju razočaranja i gnjušanja — i nad čovjekom i nad kozmosom. Štaviše, *baš čovjek kao da je najviše ogorčio Kranjčevića* i zato on, pred samu svoju bolesničku smrt, ne može baš čovjeku da oprost. Pravi mizantropski ton probija tek u bolesti Kranjčevićevoj.

Sadržaj Kranjčevićeve poezije nije se dakle u posljednjem periodu bolesti ništa promijenio. Samo najodlučniji akcenti iznova su prekomponirani. Tekst isti, ali je melodija druga.

Reagiranje išlo je sve do podkraj života u posve istim kolosjecima. Ali je išlo grčevito, sunovratce, pa se je na koncu i prebacilo: da više uopće i ne reagira, već do kraja resignira.

Bolest je dala samo jači stepen i jače dizanje — do nemogućnosti — onoga što je u cijeloj duševnoj konstituciji Kranjčevićevoj bilo jasno preformirano. Posve novo, u ele-

mentu, nije ništa unijela u Kranjčevićevu poeziju. Ovim je istaknuto, ali i omeđeno značenje Kranjčevićeve bolesti po njegov pesimizam.

Kontrast po kome, u oči smrti, život iskače kao posebna vrijednost, nije se bar u poeziji Kranjčevićевой javio. Mi taj kontrast vidimo na pr. u poeziji tuberkuloznog erotika Branka Radičevića. »Kad mladija umreti« velik je i iskren duševni dokumenat. Kranjčević se junački borio sa svojom bolešću, i čini se da je elementarna vitalnost i u njega, pored sveg velikog životnog gadenja u poeziji, spontano upela svu svoju snagu. Ali u njegovoj posljednjoj poeziji nema tome odupiranja, možda tek podsvjesnom, ni najmanjeg traga. On je svoj pesimizam, u svoj širini i dubljini, zbiljski i do kraja izživio, tako da ćemo malo naći sličnih primjera i u svjetskoj literaturi.

Resignacija i gadenje do dna javlja se u Trzajima; dakle još za relativno zdrava Kranjčevića. Teško je kazati gdje se ukazuju prvi vidni tragovi bolesti, i kada je, možda baš pojačanom bolešću porasla *osjetljivost prema ljudima*. Možda je klica te bolesti djelovala već u »Trzajima«? U pjesmama »Divot-izdanja« vidljiva je bolest i suviše jasno.

Za našu psihološku paralelu s Hamletovim likom interesantna je sad ova stvar: na jednoj i na drugoj strani vidimo uglavnom isti postepeni uspon do »velikog gadenja«.

Hamlet, u početku pogodan kao čovjek i sin zamršuje se postupno u svoj »hamletizam« da s njim na koncu i padne. Kranjče-

vič, u koga je taj »dogodaj« zamijenjen svim negativnostima života i prijekom sudbinom bolesti, tog svirepog dara »Providnosti«, zaglavinjao je pod svim tim udarcima, u vrtoglavicu pesimističkih refleksija, u *bezizlaznosti posve ravnu* tome hamletizmu. Što je Hamlet u drami imao zadatak da nešto »uradi«, dok se je uistinu pokazala njegova »nesposobnost« za to djelo, to nas ovdje ništa ne smeta.

Hamletova »zadaća« poslužila je samo da se dramski »na djelu« demonstrira psihički tip njegov. Nigdje ne stoji da se takav tip ne bi mogao i nedramski demonstrirati. pa tako nigdje ne stoji ni to da se patnja, refleksija i bezvoljna resignacija ne bi mogla jednako odčitati i iz »lirske« poezije jednoga Kranjčevića.

U Hamletu je jedinstveno — kao jedan vidan i plastičan događaj — prikazan taj uspon, u spletu i toku same tragedije. I sad nam se nudi samo sobom da raspršene analogne momente u Kranjčevića prikupimo prema Hamletovu klimaksu — izlučivši ono »dramsko vrijeme« kojim je Hamlet vezan, a koje se u Kranjčevića raširilo na cjelinu života.

12. *Prezir životne aktivnosti. »Veliko gadenje« na pomolu.*

Sve bez ikakove dramske analognosti, bilo u životu, bilo u poeziji Kranjčevićevoj, evo da i u njega pokažemo prvu i osnovnu hamletsku crtu koja se baš kod dramskog junaka Hamleta tako rado ističe. To je *resignacija na djelo*. Besmislica svega htijenja. Težnja za nirvanom i volje i života. Svakako prva i odlučna crta za hamletsku fizionomiju u Kranjčevića.

Hamletu navire osjećaj o praznoći i besmislenosti »svega ljudskog rada«, i smiješan mu izgleda »zadatak« sudbe na njegovim ledima, da baš on »ispravlja osovину svijeta«. Istim glasom počinje i naš resignirani Kranjčević!

Kao »raspoloženje«, izliv momenta nalazi se ta hamletska crta već u ranijeg Kranjčevića. On uopće već mnogo ranije govori na hamletski način, tu i tamo, jače ili slabije, ma da se tu još i nije taj »hamletizam« u njemu organički ukrutio i ustalio. Mi ćemo i iz njegove, kako rekosmo još »pozitivne« poezije izdići dosta momenata koji posve hamletski mirišu.

Kada u »Mojsiju« veli »Bespomoćna sve je natega« — onda to još ne mora da bude njegova posljednja riječ. Ali u Trzajima. tu već počinje onaj organički, nepovrativi Hamlet u njemu.

Sve gonjenje, rad i nastojanje svijeta izgleda mu *glupo*. »Sv'jet se vrti — nek se

vrti; — Plesao sam i ja s njime, ... I sad samo gledam tupo, — Kako svoje pazi trice. — Svakidašnje mršti lice, — I dalje se tiska glupo...« On je »putnik loše volje« i putuje »bez cilja« »Niz neznano pusto polje, — Mutno, mrtvo, beskonačno...« (Na kolo-dvoru... »Trzaji«.) Primjera ove vrste ima golemo mnoštvo, u najraznijim variantama. Rad osloboditelj sad je beznadan, besmislen. Rad je, dakle, ipak »bespomoćna natega« i ništa više!

Premorenost i gadenje nad besmislenim i bespomoćnim htijenjem s pravim je hamlet-skim ironisanjem izrečeno u stihovima »Što P'jep si b'jeli sv'jete«: »O divni, čarni sv'jete — O vrti se i toči — Al meni ti je dr'jemno — I sklapaju se oči«. (Pjesme »Divot-izdavanja«.) Baš kao i Hamleta, tuku i Kranjčevića u lice oni vječno isti motivi ljudskog rada, surovi egoizam, ona dosadna neduhovita taština koja i najviše podvige i zalete znade učiniti smiješnima. Sva životna interesna težnja, borba i krparenje iz dana u dan, bilo kao bijesna trka, bilo kao ropsko snishodljivo puzanje, odvratna mu je do gadosti. Ali i u čitavoj historiji čovječjoj, u velikom stilu, sve je to isto:

Zlu je i dobru sebičje klica.
I ovo krilo narode villa
Tamo od Kajna; hljebac i časti
— Pov'jesti duša!

(Monolog »Trzaji«.)

13. *Gađenje na ropsku gramzljivost i himbu.*
Hamletski smijeh »gorkoga srca«.

U ovakovom gledanju izići će i mnogi iskreni, idealni pregalac bar sažaljiv i smiješan. Sretna budala koja ne vidi kroz koprenu.

A kako tek lažni, puzavi pregalac?! On već nije ni smiješan, već ogavan i mrzak. Iz resignacije na sva pregnuća vodi ravna crta do mržnje i gnjušanja prama onome tipu ljudskom koji pod maskom puže. Tu je, mislin, pravi psihološki korijen onog neizmjernog, *tipično hamletskog preziranja* sviju onih pokornih robova života koji kukavno, sramno i puzavo vise na afirmaciji toga života. To je isti onaj prezir konvencionalnog turanja kroz život kojim Schopenhauer govori o tom malom čovjeku kao »fabričkoj robi prirode« i slijepom oružju »bezrazložne svjetske volje«.

Na ovoj, tako izrazito hamletskoj erti Kranjčevićевой mi ćemo se malo zaustaviti.

Već »Izabrane pjesme« izriču to gađenje. Uzmimo samo satiru na puzavca-čovjeka u »Gospodskom Kastoru«.

I kad su ljuske pale sa vašeg sljepog vida,

Prvi vam korak bješe da svojoj gospodi bajnoj
Laznete skromno gospodsku petu.

Zlatna metoda! Cjelovom tijem shvatiste život!

Najlakše k cilju podvita repa.

Ipak vam — ne htéc uđiti daljem napretku vašem —
U uho nešto šapuđi moram:
Sve mi se čini, da ste — u glavnom — svojom metodom,
Kastore, malko sl'jedili — ljude!

Ne padaju li nam tu na pamet Hamletovi
izlivi nad Polonijem, Rosenkrantzom, Gu-
ildensternom, pa napokon nad dvoraninom
Osrikom?

Ali stvari se još i bliže dodiruju. Kao u
Hamleta, tako i ovdje ironija prekipljuje i
prebacuje se u prostu grdnju. Gađenje je
već preveliko za delikatni oblik indirektne
ironije. Ono već provaljuje eruptivno i si-
rovo. Takovu provalu nad *glupim*, baš dvo-
raninom vidimo u ovim stihovima:

... Bajnom pred palačom sjedi
Misirski kraljević mlad.
Zinutim očima gleda
Ponosnog čačka si grad.

Glupave dvorjane sluša
Ammonske da mu je vrat!
U tome — Bog mi i duša —
Ne slaga tek Egipat!

Uzdiše nasljednik bajni:
Samo nek ne unrem ja!
— *Glupani* tješe ga sjajni:
Preslab je za to i Rā!

(Dosjetka smrti, »Trzajic.)

Ne samo Egipat, veli pjesnik, cijeli svijet
glumi i laže! — Kao što Hamlet šalje »sta-
rog glupana« Polonija brijaču da skine
bradu, taj »simbol« dostojanstva i mudrosti,
tako ovdje i Kranjčević ne može a da *dva*
puta, u tri strofe, ne propusti kroz stisnute
zube: *glupani*!

Dvoranin, iako s njim Kranjčević nije
imao krvava posla kao Shakespeareov junak

tragedije, ipak i njemu ostaje tip glupavog i praznog lažljivca. Prototip u historiji, toj borbi za »hljebac i časti«.

Bliži je, u doživljaju pjesnikovu, bio *rob-pisar*. Birokratski život i njegove još jadrnije figure, Poloniji i Osrici u miniatiri, još su mu odurniji. Da ogadi *životnu radost*, *on je isporučuje s nasmješljivim ropskim pisarskim licem!* Najdublje poniženje za čovjeka! Da pokaže takovo lice, makar i pred jednom svesionom Prirodom. Da se na ono malo jadrnog prosinačkog sunca povese i da se dađe, makar i na časak, zavarakati u neku nadu i utjehu!

Bljedim pod maglenim svjetlom *svi ćemo blezgati složni:*

Da se je nadat ljepoti, suncu i nebištu plavom,
Srećni *ko pisarsko lice*, kad mu je predstojnik možni
Ropski na pozdrav kimnuo glavom.

(Prosinačko sunce, »Trzaji«.)

Dakle i opet »glupani«, jer *ćemo »blezgati«*, svi složno, dakako, *i on pjesnik s nama!* Prava hamletska grdnja i sarkazam na sama sebe kako smo je prije slušali u tolikim monolozima Hamletovim. Dakle, gađenje i nad malim, sitnim automatskim čovjekom u sebi. Rob si prirode i udesa, pužeš i pužeš pred njom, nesretni i jadni, glupi čovječe! — Ne čujete li tu Hamleta: Zašto da ovakovi stvorovi pužu između neba i zemlje?!

14. *Ironija i mržnja na glumu i glupu laž života.*

Sjećam se dobro kako su Kranjčeviću bili odvratni lažni konvencionalni tipovi, oni vječiti, na koje je već Hamlet upro prstom govoreći o Osriku: »— zadobio je samo modu vremena i spoljašnju nošnju društvenog opštenja, neku vrstu naduvenog znanja... Ali duhni samo na njih ogleda radi, i mehurići će se rasprsnuti«.

Upravo *ovaj tip* bode Kranjčevića u oči. i on je tom osjećanju davao oštrog maha i u *društvu*, kao čovjek, i u poeziji, kao pjesnik. Društvene snobove, klišeje bez originalnosti, nigdje nije štedio. Ne mogavši uvijek sakriti te odvratljivosti, stekao je i mnogo neprijatelja od kojih mnogi i danas još žive. i ne mogu ni danas da mu oproste što ih je do na dno providio i pravom valutom omjerio.

Ta opažanja tako su se zabridila u njega da je kasnije, baš po Schopenhauerovom propisu, sakupljao alimenta misanthropiae. i progovorio u nekim stihovima Divot-izdanja najčistijim glasom čovjekomrzca. Lažljivost, brbljavost, površnost, indiskrecija, neukusna nametljivost, konvencionalna praznina i neiskrenost, sve ga to tišti toliko te ga napokon i izgura između ljudi.

Za »društvenog lava« veli na jednom mjestu:

Onda će u društvo, svud ga željno traže;

Svud duhoviti blista, svud jednako laže!

(Obična priča. »Divot-izdanje«.)

Svega toga društva, i toga čovjeka, njemu je prijeko i prijeko dosta. Ne samo dvoranskog, birokratskog i snobovskog, ne samo konvencionalca i glupana, već čovjeka, cijelog tog čovjeka i suviše mu je. Nezamjetno, malo pomalo, raste i širi se razočarenje i gadenje na cijelu čovječju vrstu.

Cijeli taj čovjek u svojoj je nutrašnjosti strašan. Sva ljuska njegove etike, religije, idealâ, kulture, jedna je golema laž. Ona se gnusno ceri na pjesnika »glupog neizlječivog« pesimistu.

Kao što Shakespeare u svom poznatom 66. sonetu, toliko naličnom na monolog Hamletov »Biti ili ne biti...«, s bolom pokazuje na iscereno nakazno lice društva ljudskog, gdje je krepost gažena, a glupost i nepravda nagradena, tako i posljednji Kranjčević izgovara oštro i jasno svoju tužbu na sve Klaudije ovoga svijeta, na one koji krađu »hostije s oltara«. Kao što u drami Hamlet nazivlje kralja Klaudija »lupežem« koji je s police skinuo diadem i strpao u svoj džep, tako i Kranjčević u pjesmi »Na bojištu« gleda u duhu sve takove Klaudije na djelu:

Na bojištu krvnu grakée gavran crni,
Pod njim junak leži na zgaženoj strni.

Kako mrtvo pade, hladni prsti sivi
Jošte stijeg drže, kao da su živi.

Vrh barjaka gore sit se gavran dere;
Crnu vabi ljubû, da se tamo vjere.

U lovnoru v'jencu da gnijezdo grade
Za lijepi porod — za gavrane mlade!

A da shvatiš pjesmu, što ovako ječi,
Daj zatvori oči, da iščeznu riječi!

I čuti ćeš, kako v'jek od pametara
Gavranovi krađu hostije s oltara!

(Divot-izdanje.)

Najnevredniji pobiru skorup s velikog životnog vrijenja. Rad, borbe, ideje, smrt pretvaraju se. mirno i sigurno - u kupone na njihovim čekovima. Evo slike cijelog društva što ga je već Kranjčević oko sebe gledao — i što ga mi danas, iza »Svjetskog rata«, samo u pojačanoj karikaturi gledamo.

Hamlet »otrovan«, i Kranjčević je ovdje »otrovan«. Groza Hamletova doživljaja izravnana je ovdje istinskim opažanjem, postupnim sitnijim doživljavanjem Kranjčevićim. Supstituisana je jedna posve ravna veličina.

Nije li i Klaudije jedan takav gavran Kranjčevićeve pjesme? I kud će još jedna crta bliže: I Klaudije-gavran savija sebi gnijezdo na ukradenom vijencu!

Himbenost i hipokriziju velikog, vladajućeg društva podertao je Kranjčević resko, govoreći za čisti lik Hristov, a protiv onih koji ga danas »zastupaju« .

Ne samo ljudi, i priroda stavlja masku pred svoj vječiti kostur. Ne samo društvo, već i čitav svijet jedno je »glumište«. Čisto hamletskim govorom bježi od njega Kranjčević: »Bje mi u ovom glumištu zima« .

Pod velikim lozinkama »Sloboda, bratstvo, jednakost« krije se tek surova borba, međusobno gaženje i davljenje. Živjeti znači: dati se gaziti i gutati poniženja. Puštati da ti svačija noga drsko ulazi i blati

osvećeni hram života. Kult toga nutarnjeg svetišta, što ga čovjek žide »od malih svojih nogu« mnogo je zaokupljao Kranjčevića. U tome kultu život ga je neizrecivo vrijedao. Pričinjao mu se kao prostačka rulja koja će da ublati sve kud prolazi. U Hamletu vidjesmo isti kult i osjetljivost za — svoj bolji »ja«. Obojica plaču nad ostacima pregaženih svetinja. Već samo »živjeti« znači nešto ropskoga, nešto što ponižava.

I Hamlet i Kranjčević čuju prejako te verige i s nekom sladostrasti tresu iz petnih zila s njima.

Sav sarkazam njihov samo je zveket tih okova. Trpak i leden smijeh jedino olakšanje.

Uzmite Hamletove riječi o »šibama« i »ruglu«, o »nepravdama silnika« i »gordim zlostavama«, o »prezrenoj patnji« i »obi- jesti vlasti«, o poniženju koje »od nevrijed- nih trpi strpljiva zasluga«, i onda ove Kranjčevićeve stihove:

Haj kad nada svaka vara,
Kad se s lica prezir čita,
Kad se trista gospodara
Stijenama na te hita,
I kad jedan pogled holi
Kazuje ti gordo dosti,
Da si bokce. Lazar goli,
Živareći od milosti!

(Uljcha, »Trzajka«.)

Nije li tu jednako izživljeno razočarenje na jednoj i na drugoj strani? Shakespeare prezreni glumac, izigran i zaboravljen; Kranjčević mali rob-činovnik tudinskog go- spodara. Gola ljudska analogija tu je naj- očitija.

A sve to čini čovjek čovjeku! »Čovjek mi se ne mili« čuli smo od Hamleta. A ipak, po namjeni božjoj: »Kako je divan stvor čovjek!« Tu divotu *hoće*, ali *ne nalazi* Hamlet. A Kranjčević veli, s istom resignacijom: »Kad takovi su ljudi: il umri ili ubi!«

15. *Zgroženje nad čovjekom. Mizantropija posljednjeg Kranjčevića.*

Međutim, posljednji obračun s čovjekom još nije izrečen. Još uvijek vidi Kranjčević u njemu i svog supatnika, zna i u njemu svoju bol. Još uvijek nije bio opisao oko sebe »uklet pas«, da ostane sam do posljednje šutnje. Iako se je već punim hamletskim zgroženjem zgrozio *nad čovjekom* i nad faktom *života*, on se je zgrozio i *za čovjeka*. Pri tome bi možda i ostalo da nije u to nabrupila bolest. Čitav negativni facit života učinio se — u svim svojim stavkama, — strašan, upravo neizmjeran.

Čini se, da su ga, u tom stanju, pogodila još neka »bratska ljudska« djela, jer nam je inače — i uza svu bolest — nerazumljiv onaj *posljednji obračun sa čovjekom*, koji više nije bio opozvat, u pjesmi »Na голу sjeđah kamenu . . .«. Tu progovara Kranjčević kao čovjekomrzac tako jasno i otvoreno kao nikad prije.

Moguće da se ta pjesma koja je, kako se sjećam, u okolici pjesnikovoj učinila neugodan utisak, odnosi na jedan naročiti doživljaj pjesnikov. Možda je kakav povod baš do dna izvrnuo tu čašu gorčine što se je odavno punila. Ali to stoji da Kranjčević svoje srdžbe i zadnjeg obračuna nije više mogao da utaji; u tom *izricanju* označen je vidno psihološki momenat prekipjelosti. Kranjčević je (prema svom priznanju i najboljem svjedočanstvu njegove žene) stvarao

eruptivno od vremena na vrijeme. To vrijeme značilo je u njega akumuliranje, nakupljanje, a znalo je da potraje i po više mjeseci.

Otuda i ona karakteristična »odapeta reskoća«, izvjesna nabreklost, ne »proživljenost« već pre-proživljenost njegovih kasnijih, vremenski sve rjedih pjesama. Izraz, odušak postaje glavno; ma da je forma savršeno izdjelana, neka ledena jednostavnost upravo nije iz njih. Osjećaj je upravo preodreden, do groze zaoštren. Uzmite samo ovu cjelinu jednog od njegovih posljednjih izliva:

Na голу sjedah kamenu . . .

Na голу sjedah kamenu
I gutah koru hljeba,
Preda mnom je u kaljuži
Svjetlopis ležo neba.

Pristupio mi čovjek tad
I gladna psina neka,
Sve psetu dadoh — čovjeka
Odagnah od sebeka.

Nu u taj trenut andeo
Iskrsnuo predā me,
Uperio mi u srce
Mač ljući vatre same.

Ja brk mu zgrabih oštrice
Od ljudskog srea tvrde
I rekoh: Po svoj prilici
Je l', ti si — Milosrde?

A nu, gle, zidah Šarengrad
Od malih svojih nogu
I u njem divnu crkvicu;
Tu svom se moljah Bogu.

Ah, tu su mogli ući svi
— I veliki i mali —

I ušli su, i ušli su
I sve mi zamazali!

Ne trpim blata. Bijah ljut
I vabnih pašćad na to:
Na masni li su došli pir
— Sve ližu ono blato.

Na ruci njina, sjaji se,
Gle, slina blagodarna,
I od nje puče, anđele.
Aj, oštrica ti žarna.

Il slina im, il suza li
Jednaku vr'jede hvalu;
Dok nema mane sa neba.
Ja nisam kriv moralu!

A tko da plati suze mi
Za srušenu divotu
I svježnu srč, što žrtvovah
Za glupu laž životu?

... I vidjeh onda — anđeo
Ukočio se samo
I ode glave spuštene,
Ah, bogzna kud i kamo.

Pa ostah sam — bez anđela
Bez čovjeka, bez zvjeri:
Svjetlopis gledam u blatu
Svih neba deveterih.

(>Divot-izdanjec.)

Ovog posljednjeg svog obračuna s čovjekom Kranjčević više nije opozvao. Ojadeni i bolesni Kranjčević progovorio je ovdje *mržnjom* na čovjeka.

Dalje već nije išlo. I Hamlet je tu ostao nadmašen u svom »velikom gađenju«.

16. Zgroženje nad faktom života.

Tek, obračun sa čovjekom nije još i obračun sa *svojim* životom. Ali i taj će da dođe, jednako nepovratno i sigurno. Kozmičko bilo već odavno tuče preglasno u Kranjčevića. Dugo on već gleda »ogavni kostur« iza goleme maske »maćehe prirode«. Uz čovječiju liniju izdigla se i kozmička. sudarala se i preplitala s njom, osobito u »Trzajima« da je napokon u visokom luku nadvisi i obuhvati.

Ako Hamlet dolazi da na kraju »divnu gradevinu, zemlju«, »ovo sjajno nebo, vazduh; taj lepi, plemeniti, nad nama raskričljeni svod« nazove »trulim, smrdljivim smetištem isparenja« — to će već da rekne i naš Kranjčević!

Ako Hamlet svojim »Biti ili ne biti« filozofira o smrti osloboditeljici, i Kranjčević će već, s manje krzmanja, da pozdravi ovaj svijet.

Teško je, možda i nemoguće, pokazati crtu preko koje se Kranjčevićev moralni pesimizam prelijeva u najširi, univerzalni. Rekao bih da u njega te granice i nema; da je, baš po slavenskom načinu, sav njegov pesimizam, pa i onaj najširi kozmički, moralne boje i ozadine.

17. *Obracun s maskom Prirode. — Sve-
svjetska »gluma«.*

Priroda koja gradi i sama sebe proždire, crna je već u svom elementu — s toga univerzalno moralnog pogleda. Borbeni princip, kao životni princip odvratan mu je. Visoko njegovo mjerilo vrednota ostaje razočarano napogled stvarne pojave ovoga svijeta. Darwinov princip »borbe za opstanak« zadaje mu mnogu gorku refleksiju već u ranijim »Izabranim pjesmama«, a tek u »Trzajima«! Svijet i nije »kozmos«, već promašena krparija, nakaza. Nema sklada, nema »Providnosti«. Prebolna je njegova satira na tu »Providnost« i poredak svijeta. Uzmimo samo »Dosjetku smrti« u »Trzajima«. Smrt obilazi jadnog roba koji je doživljuje, ali za to grabi za vrat sretnog kraljevića. »Misericordia« (u Divot-izdanju) govori još oštrijom satirou na pravdu providnosti. Vješaju crnog zlotvora, a uže sve puca, smrt ga nikako ne će. Ali pjesnik zna gdje je ona zaposlena: »Prije mora majka ginut neka. — Pet će za njom zakukat sirota«.

Slijepa i bezrazložna »volja svijeta« ogavna mu je i dosadna.

Oštrijem noktom, pravilnom crtou
Ods'jeca razum čovječji put,
A živa i divlja slobodna narav
Skokom krivuda i — svesilno hoće!

Ta velika »volja« koja gazi i davi, idući slijepo naprijed, maskirana je »ljepotom

prirode«. Ali Kranjčević se njom ne da podmititi! S mrzovoljom i nepovjerenjem stao je prema njoj, videći okrutnu, vječito istu igru ispod njene koprene. Kad se u tome ne bi ogledala prava hamletska odvratnost spram glume i himbe, rekao bih da je to u njega bio pravi kršćanski elemenat. Međutim, ne zaboravimo da Kranjčević u najvećem gadenju govori baš o »kležoj, maski« i »lijepoj« kopreni prirode.

Jednog sunčanog proljetnog dana, na izletu većeg društva u sarajevsku okolicu, čuo sam od Kranjčevića jednu spontanu izjavu koju ne ću nikad zaboraviti. Na jednom proplanku gdje je cijelo društvo zinutim udivljenjem zastalo nad rasevalom dolinom, u prvom cvijetu i beharu, čudnim se smješkom okrenu cijelom društvu Kranjčević, zdrav rumen, rekao bih opojen od te »ljepote« i reče onim svojim poznatim reskim glasom: »O ta sveta priroda! Brda i doline, brda i doline, proljeće i zima! Uvijek ista, stara igra Ja je vrijedam gdje god mogu!«

Te riječi, gotovo doslovce, upiliše mi se u sjećanje, iako ih tada nisam razumijevao. Tek kasnije sam vidio da je tu riječ i odžao. »Trzaji« upravo vrve tim »uvredama«, ponovno i uporno, iako kadgod i zamoli za oprostjenje. »Al opet — zemljo majko, oprosti, — ako ti gorku rekoh«.

18. Kranjčević s lubanjom u ruci.

Hamletova »radoznalost« nad grotesknom sudbinom praha velikog Aleksandra nije ni Kranjčevića minula. I on je došao na groblje da se zamisli nad trulom lubanjom ljudskom. Ostalom, jedan elemenat koji se odavno i prije Shakespearea našao i u nekoj staroj »rubaiji« (jedna naročita pjesnička forma u orijentalnoj literaturi). Refleksija nad čudnim putovima cirkulacije materije koji deprimiraju i vrijedaju ljudsko osjećanje kao da je zajednička, organička crta u duši sviju pravih pesimista. To je onaj pojav što ga je danas psihopatologija uzela među svoje objekte i označila kao »maniju refleksije«. Dupsti da budeš, i da bol razgaljuješ. Kontrasti u banalnoj sudbini najvećih ljudskih nebanalnosti draškaju posebnim čarom na pesimističko raskapanje.

Već u »Izabranim pjesmama« nalazimo jednu takovu »scenu na groblju«, u bolnom smješkanju ispjevanu. »Socijalne razlike« (kao i u Hamletovoj refleksiji nad lubanjom dvoranina i advokata) ispadaju tu u svoj svojoj šupljini i smiješnosti.

Medutim — u grobu — gdje ja sad ležim
Nema razlike misli — —
I Bog zna, ova glava uza me
Od kakva l' polazi grofa!

Vi bi se gore čudili divno
U kakvom društvu sad ležim!
Al ovdje, med' nama, druga je klima,
I nazori posebni vrlo!

— — Deder, moj grofe, gore na zemlji
Ja sam ti držao glavu;
Sada mi vrati ljubav za ljubav,
De, pa ti moju podrži!

Drobiš se, brate; nisi ni za to,
Trebalo tu solidna grada!
Čvršća bje kruna naoko čela,
Nego li čedo samo.

(Lucida intervalla, »Izabrane pjesme«.)

Groteskna sudbina svetog, suzama zalivenog groblja koje odumire, napušteno i zaboravljeno da se na njem osovi najveća jedna banalnost našega doba »kolodvor«, ta *moćnost* sama, ne događaj, ne da mu mira u pjesmi »Groblje na umoru«.

Na grobištu opojanu, na gnojištu poduboku,
Uz dosjetku i uz psovke kolodvor se novi gradi,
A sa njega kretati će ideali mnogi mladi
Ah u život — ko i djeve u bordele na istoku.

(Divot-izdanje.)

Dakle, i Hamlet i Kranjčević s lubanjom
u ruci!

19. »Veliko gadenje« ispinje se na vrhunac.
— Kozmički pesimizam, »posljednja šutnja«
i pad u Prazninu.

Ovako je pesimizam Kranjčevićev u najraznijim smjerovima izrefleksiran. I u načinu i u predmetu na koji je sad konkretnije sad šire bio izrican, našli smo mnoge uporednosti s Hamletom.

Našlo bi se još dosta takovih slaganja, sad daljih sad bližih analogija, ali nama nije do natezanja u zadnje pojedinkosti. Zato se opet vraćamo onamo otkud smo i pošli t. j. cjelovitom stavu koji se u oba ova lika osjeća kao jedan.

Jednakom gestom oni otklanjaju svaku vrijednost stvarnog života i stvarnog svijeta. Bezsadržajna, univerzalna bol, čista melodijska bez recitativa ostaje zadnjim akordom prije posljednje šutnje. Ostaju samo još jedna otvorena vrata, jedan jedini izlaz: apsolutno Ništa. Budhina Nirvana.

Smrt postaje stožernim pojmom posljednjih refleksija.

Hamlet u »Biti ili ne biti« strahuje još i nad time da i iza te smrti ne bi možda došlo još nešto, neki nastavak! Ali kakav nastavak?! — U Kranjčevića doduše tog prednirvanskog hamletizovanja nema. Ali i njegov pogled već rano se počeo obrtati prema onim vratima gdje se u dnu diže »veliki Budha«. U »Lucida intervalla« opaža se već to koketiranje s Nirvanom. Ali padanje u

nju »brzinom munje« ostaće tek za kasnije sačuvano.

Ovako sam i ja spavati lego
Bez želje, bez strasti, bez bola:
Nit čujem ptice, nit vidim sv'jeta,
Tek dublje ponirem u mrak.
A tamo na vratima velike noći
Neka se prikaza b'jeli
Ja k njojzi padam brzinom munje
O zdravo, o veliki Budha!

U Hamleta smo vidjeli kako se njegovo osjećanje sa vrtlogom refleksije napokon odlupilo od svih sadržina i doživljaja u drami, i da se zavitalo slobodno, u beskraj. Podatke svoga pesimizma, svoje doživljaje i opažaje, integrira Hamlet u neizmjernost. U taj zadnji integral ulaze svi čovječiji i kozmički elementi, i oni o kojima u prikazanom komadu Hamletova života nema ni govora. To je dalo obuhvatnost i tipičnost Hamletovu.

Do te tipične obuhvatnosti, gdje se doživljajni i konkretni elementi gube u velikim sintezama, popeo se i Kranjčević, naročito u »Trzajima«. Njegova apstraktnost prelazi gdje gdje i u maglovitost, baš kao i u posljednjeg Hamleta. Ne radi poredenja s Hamletom, koji je u ovom pogledu ostao kod bacanja izdrtog komada za cjelinu, već radi karakteristike za posljednju univerzalnu i maglovitu sintezu, istaknuću ovdje cjelinu Kranjčevićeva »Sveljudskog hrama«:

Gvozdena srči i žilje pradubi sve do nebesa
Streme ko u crkvi gardoj granitine potpore sure;
Nikli su, prva kad miso ljudska pod čelo se skresa,
— Nek su pri ruci porad torture!

Nižu se sivi u beskraj, nad njima nebo se stere
Olovna kanoti maska. Oblaci nalični krpi
Staračka koža su njena, što se u nabore bere. —
Je li od rugla, ili što trpi?

S v'jeka u v'jekove tako... Mali sićušni čovjek
Ulazi prolazi, pada studnom u ovoime Hramu,
Kleči u svetištu n'jemu, temelj mu zaljeva stov'jek,
Timari svoju već Hakeldamu.

Gore po stupovlju redom truplo do trupine žmuri,
Križ što raspe im ruke, lomača utrobu spali,
Vjetar im kroz rebra svira, žute se bezbroj kosturi
— Besmrtni sveci u katedrali.

Ne kiti zlaćani krug ih, čivot im ne resi mosti,
Suhe uz bršive glave tamjanski dim se ne mota;
Ljudska tek bilježi pov'jest krvnički satrte kosti
Sveto ko brašno u hljeb života.

Samo što orgulje bruje studnom u sveljudskom Hramu,
Muklo u prahimni bola pod nebo pjevaju hvalu — —
Vapiju svjetlo i pravdu... Sveci na patničkom tronu
Kimaju tužno u tom koralu.

Dokle u svetištu crkve tajno se služi op'jelo,
Ide sve čovjek i čovjek — beskrajni redovi hode;
Tamo im Veliki Kostur postavlja ruku na čelo,
Pogledom praznim srce proheće...

Beskrajna služi se služba — u nebo uprte oči •
Gase se, staklen im pogled trne za maglenim žalim;
— — N'jemo se povrh oltara suza ko smrznuta koči
Alpha u Kolima Malim — — —

(>Trzaj<.)

Moje shvaćanje ove pjesme glasi: cijela
tragika čovjeka, uklopljena u tragiku cijelog
kozmosa. Pužanje čovjeka na kratkom raz-
maku od rođenja do smrti, prolaz kroz sve-
ljudski hram, kozmos, gdje se čuje samo pra-
himna bola; zatim hitri, zagonetni izlazak,
s bodežem života u srcu, bez odgovora na
vječito ljudsko pitanje: Zašto i kuda — to

sve? Ali nejasnosti ove pjesme ne dadu se ipak zatajiti. Psihološki je značajan upravo divski zahvat u izrazu ove najviše pesimističke sinteze.

Iza svega ovoga može da dode samo još jedno: *posljednja šutnja*. I tu se, na zadnjoj tački sastaju Hamlet i Kranjčević.

Hamlet u drami umire, tragičnom »krivnjom« svoga pesimizma s riječima: »ostalo je šutnja«. A Kranjčević? Kakova bi tu mogla biti analogija? I on predosjeća tu šutnju koja će doći kad zamre zadnji život i s njim zadnji neodgovoreni upitnik:

Zatvorte vrata! — Svetom kredom
Opisah čvrsto uklet pas;
Tu s voštanicom sam ću bl'jedom
Očikat mirno suden čas —
Ko zvono, što ga s gorda vrha
Ods'ječe munje ljuti rt.
Te tresne, jekne, pa se skrha
I oplače si samo smrt.

(Zatvorte vrata, »Trzajic«.)

Jedna od posljednjih pjesama Kranjčevićih *Tri pozdrava* (Divot-izdanje), već je sama čista vizija smrti. Ona je već tu, čuje njeno šaputanje kao matere nad kolijevkom djeteta. Prošlost, život »smije se sa dna bezdana — Ko demoni svi da skiče«, ali

Tko to šapće kao mati
Nad čedancem, kada spava?
— Haj, zemlja sam na lopati,
Što ti lijes zasipava.

I čuo je uistinu. Kratko vrijeme iza toga umro je. Potresna istinitost ove pjesmice od tri strofe besprimjerna je u moru jugoslovenskih stihova.

Kao što cijelo biće Hamletovo balastom svoga »hamletizma« teži i pada »izvan svijeta«, u apsolutnu Prazninu, tako i Kranjčević »tone« da iza toga nastupi bezglasno i beskonačno Ništa.

20. *Hamletski govor i »način« u
Kranjčevića.*

Dikciju i način Kranjčevićev nismo još posebno isticali. Tu je čovjek Kranjčević možda više nalicho Hamletu nego pjesnik Kranjčević. Ali i pjesnik! »Smiješ se licem, srce o grko« — tu je cijeli Kranjčević kako se nama pokazuje.

Indirektnim govorom, aluzijom slike, trpkom i reskom ironijom služi se i prečesto. Najdublju gorčinu izriče kontrastom ironije, poklikom »ushićenja«. N. pr. »Prekrasan život! — Kaljava cesta ode u maglu —« Još ujedljivije zvuči ovo kako oslovljava svijet i prirodu: »Što lijep si b'jeli sv'jete — I brbljav, živ i mio — Da imaš jedno srce — Na grudi bih ga svio —« »Što l'jep si b'jeli sv'jete — Kad proljeće se šeće — Kad grobovi miriše — Sve cv'jeće — cv'jeće — cv'jeće! — A kada zima pirne — O tad nas griju peći — Ah ti si tako divan, — Da ne znam ti ni reći!«

U takovom govoru čuti će po gdjeo i cinizam. Međutim tu se skriva teška patnja. bol i gorčina, tim drhtavija, čim je sarkazam i »cinizam« oštrij. Svu tu istu bol. u jednom drugom momentu, izriče Kranjčević i u teškom iskrenom patosu plača. Baš, kaošto vidjesmo i u Hamleta, u kome mnogi, poradi »titranja«, vidješe cinika.

U istaknutim momentima iscrpljen je gotovo cijeli Kranjčević. Tri male zbirke

pjesama, i to je sve. »Bugarkinje« i proza*) ostaju, za naš pogled, po strani. Ali u tome što vidjesmo, cijeli je jedan život i jedan jedini, karakterno do kraja izživiljen stav. Kranjčevića poezija jest *ličnost, tip*. A to ga približava još više dramskom tipu Hamleta.

I život Kranjčevićev je tragedija; to je u naravi tipa. Hamlet i Kranjčević, u tipu, jedno su. Isti tip na dvije razne ozadine, izdjelan u dva razna materijala, ostvaren na dva razna načina. Ondje kao junak tragedije, u posebnom događaju i dramskom zadatku, ovdje kao čitav život, u laganijem ritmu velike duševne suvislosti. Naša predašnja psihološka formula »hamletizma« u svojoj apstraktnoj tipičnosti, savršeno pri staje na duševnost Kranjčevićevu.

Sjetimo se da »hamletizam« za nas nije tek jedan dramski tip koji reflektira i filozofira »umjesto da radi«. Hamletizam, dakle, za nas nije spojen sa dramatičnosti ili tragedičnosti Hamleta.

Kad smo tamo rekli: »Bol svoga spoznanja uzimlje on (Hamlet) svom težinom na svoja čovječija leđa, i proživljuje ju potpuno, do kraja — to je Hamlet«, onda možemo mirne duše dodati: »to je i Kranjčević«.

I Kranjčević je organički srasao uz doživljaj svog velikog pesimizma: i on je proživio kovitlac spoznanja — refleksije — bola i obrnuto, bola — refleksije — spoznanja. I on je bio do dna uvrijeđen od cijele pojave života i svijeta — u ime vječnog i božanskog u čovjeku. Najzad, i on je

*) *Pjesnička proza*. Zagreb 1912., izišla u izdanju Društva hrv. književnika. Tu ima 13 sastavaka u prozi, većinom iz »Vijenca« i »Nade«.

stao premoren, preizživljen od tog dabljenja. Klonuo je, izgubio je povezanost, ravnotežu života, upravo kao i Hamlet. Napokon, jednako je sebi oduška davao ridanjem u duši, kroz govor sarkastičan i ciničan. Tudinac i sam među ljudima, radi ljubavi za najljepše u čovjeku, prozlobljen do dna na svu veliku stvarnost svijeta, genijalan bezuvjetno — i zato još uvijek u svojoj maloj jugoslavenskoj Danskoj izoliran, neprigrljen i neshvaćen. Krik pravog genija iz tijesne sredine, optužba protiv sviju maski i »kulturā«. Tip u temelju vječit — i čovječanstvu za svu budućnost stalan i — siguran, neizbježan.

Naš pretinac u svijetu dobio je u Kranjčeviću svog Hamleta.

21. Oprečnosti pored analognosti.

Razlike između Hamleta i Kranjčevića, dakle nesličnosti pored svih sličnosti, riješene su indirektno, već po svemu dosadanjem.

Ako odbacimo sve ostale određenosti i konkretnosti na Kranjčeviću, živom čovjeku naše sredine i jedne izvjesne naše generacije. i u samoj sferi hamletskog tipa izlazi nam on ipak nešto uži i određeniji prema Hamletu.

Hamlet je ogoljeni ljudski tip, na način Shakespeareov. Iako kraljević danski, neznatna je njegova određenost tom sredinom u psihi i tipu. S malom preinakom možete ga prenijeti valjda i u japansku sredinu. Može se kostimirati kostimima sviju stoljeća, ili apstraktnim kostimom nijednog stoljeća. Na sceni mu se obično daje fantastični kostim, vidni znak njegove iznadvremenosti. Hamlet nije čovjek kršćanski određen, već samo čovjek. Tu je glavna razlika. Kranjčević je čovjek kršćanskih nagnuća, pod silnom sugestijom Hristove ličnosti, oličene ljubavi, humanosti i pravde.

Biće u tome i izvjesna *slavenska* crta, sklonost ganuću. Ali i ta je crta stala na svom prvoćnom i pravom mjestu samo u onog ranijeg Kranjčevića; kasnije je ona izišla iskrivljena, pa i izvrnuta.

Taj kasniji, ozlojedeni Kranjčević, s izvjesnom crtom egoizma, čas raznježenog

nad samim sobom, čas gordog u pravoj mržnji i preziru, taj Kranjčević, u ljubavi i u mržnji samo čovjek, znatno je bliži Hamletu koji i mačem radi. Pored sve mistike Hrista — koja mu je do smrti ostala — čovjek-kršćanin prozlobio se u njemu do ne-utajive mržnje. Čini se da je baš u pesimi-ističkom tipu neizbježno pretapanje ljubavi u mržnju. To dvoje odnosi se kao lice i naličje, kao cjelina u kojoj psihološkom nuždom ne može da se nade jedno bez drugoga. Ni Hrist nije ljubio — larizeja i trgovaca svetinjama. Iz ljubavi se ne uzimlje spletena uzica u ruke — kao što ni Hamlet nije ljubio onoga na koga je mač povukao, ni Kranjčević onoga čovjeka kojeg je — radi psa! — otjerao od sebe. A ako se obično misli da pravi pesimista »mrzi sav svijet oko sebe«, i da baš u svemu traži i nalazi zlo, to se ja ovdje usudujem misliti da za veliki pesimizam genija to ne stoji. To će biti tačno za običnog zlovoljca i žučljivca, sitnog zlobnika ili kržljavca kakovih ima na svakom uglu ne znam koliko, ali »veliki pesimizam«, taj nosi posve drugu kičmu! Mržnja, negativnost *nije* njegov *prvi element*. To vidjesmo u psihogenezi Hamletova i Kranjčevićeva pesimizma.

Uza sve razlikosti, to im ostaje zajedničko.

Fantazijom Kranjčević nije ravan Hamletu, to će reći Shakespeareu. Osobito u grozničavoj brzini ne. I šekspiraska duhovitost, razumije se, ostaje samo Shakespeareova. Nije ni uvijek sretan u kombinaciji i originalnosti slika i poredenja, ma da i

njemu znade posrećiti nenadmašiva plastičnost. Za konstituciju hamletskog stava, u Hamletu i u Kranjčeviću, ovo su ipak samo sporednosti.

22. Psihološka analognost, ne literarna ovisnost.

Kako je sam Kranjčević stao prema Shakespeareovu Hamletu?

Mislim da je jedva vrijedno, nakon svega, i ovo kazati: da čitavim tim poređenjem nije mišljena ni najmanja literarna ovisnost Kranjčevića od Shakespearea. Kranjčević je, u osnovu, savršeno svoj original i svoj doživljaj. Tu, razumije se, ne gledam na onog ranijeg nujnog patriotu Kranjčevića koji toliko miriše na Harambašića, Preradovića i Senou. Što njegov tip, kad je uistinu izišao *njegov*, svodim na Shakespeareov tip Hamleta, ne znači da mu »odričem originalnost«. Radi se o postavljanju jednog naročijog tipa velikog pesimizma; poradi svjetske klasičnosti, i po vremenu daleko ranijeg Shakespearea, uzeo sam hamletizam za osnovicu. Kranjčevićev hamletizam isto je tako istinit i u svom *proživljaju* originalan kao i Shakespeareov. Po srijedi je analognost, ili kako bi biologija rekla konvergencija. Da dokazujem kakovu literarnu ovisnost, nije mi bilo ni na kraj pameti. Ili, zar da i ovdje ponovim da se u cijeloj ovoj stvari meni i ne radi o »literaturi«?

Iako je srodnost u tipu tolika, mislim da se o mogućnosti veze i direktnog utjecaja ne može ništa kazati. Jedno djelo, pa i jedan čitav period rada dade se nekim uzorom sugerisati, ali jedan čitav život nikada. A

Kranjčevićeva poezija je sam njegov život. Nutarnja, i psihološka i logička suvislost tog poezije-života tolika je, da o organičkoj istinitosti i psihološkoj originalnosti ne može biti sumnje. I sad je sav interes našeg pogleda baš u tome: da se u velikim tipičnim duševnim konstitucijama najraznijih sredina, najraznijih vremena i literarnih oblika mogu naći tolike identičnosti.

Koliko znam, Kranjčević Shakespearea i njegovu Hamleta nigdje u svojim djelima ne spomenu. Istina, to ne mora da znači da se s njime nije bavio. O tome se jedva može nagađati. Moj jedini pozitivni podatak koji mogu po sjećanju na usmenu izjavu Kranjčevićevu da navedem, jeste ovaj: Na nekom dobrotvornom koncertu u Sarajevu davali su diletanti nekakovu komediju. Na koncu okrene se Kranjčević k nama nekolicini i reče, ko u sali ljuteći se na glavnoga glumca komedije: Taj čovjek zaletio se kao da jednog Hamleta igra — u ovakovu komadu!« To se može uzeti kao šala, na račun diletantske predstave. Ali dvoje ipak vidim, danas, u tome: da je Hamleta cijenio, kad ga je diletantsko-»hamletska« igra — pa još u komediji — bocnula; a drugo to što se je tom prilikom baš Hamleta sjetio. Međutim, i sve to tek je malo više nego ništa. Spomenuo sam zgodu samo zato, jer sam jedino taj put čuo i upamtio da je Hamletovo ime izgovorio.

Da ukratko zaokružim i ovu stavku o mogućnosti »utjecaja«, upozoriću još i na ovo: Kranjčevića se može promatrati, osjetiti i razumjeti i bez ikakova vezanja i gledanja na Shakespeareova Hamleta. Ako je

kome potrebno da mu se i ovo ponovno i baš jasno kaže, evo ja kazujem. *Nikakove sprave* za komprimiranje i kalupljenje nisam ovdje donio, niti sam htio sugerisati kakovog trajnog kategorisanja i »smještanja« Kranjčevića u literaturi. Samo naš naročiti pogled na psihološki tip njihovih pesimizama doveo ih je tako tijesno jednog uz drugog. Uostalom, ta činjenica da se Kranjčević gleda i da se *može* drugačije gledati — pa i to je jedan jak znak njegove »neovisnosti«.

23. Život Kranjčevićev.

Na ovome mjestu, biografija Kranjčevićeva ne može da nam bude svrhom. Ali glavni podaci njegova života ipak su nam potrebni. Već radi pogleda na doživljajnu stranu njegove poezije i geneze njegove ličnosti. A osim toga moram to da učinim kad su već u toj našoj književnosti Kranjčevićeve biografije tako rijetke, i povrh toga, što je najgore, u samim literarnim kompendijima (pogotovo u jednom od najnovijih!) nepotpune, blijede pa i netačne.

Kranjčević, iako rođen u Senju (1865.), ne znam, da li je baš podrijetlom bio »uskok«, kako se često i rado ponavlja. Po tipu i izgledu, po oštrim crtama lica, pravilnog i baš muškog, mogao bi biti balkanskog podrijetla.

U djetinjstvu bješe slabašan i nježan. Roditelji građanski, u tada posve još patrijarhalnom Senju. Prvi odgoj u rukama majke koje se je uvijek spominjao. Po njegovu opisu majka mu je bila žena vrlo osjetljivih živaca, i čini se da su i Silvijevi živci i prefinjena osjetljivost bili majčina baština.

Već kao gimnazijalac čitao je mnogo. Samo na želju roditelja pođe na teologiju, sprva u Senju, kasnije, kao talentovan dak, i u Rim. U rimskom Germanico-Hungaricum u izdržao je samo nekoliko mjeseci. Što nostalgija, što duševna tjesnoća nove okoliše nagna ga te je upotrijebio prvu priliku da utekne od teologije. G. 1884. našao se u

Rimu Strossmayer i Kranjčević nade puta da mu se izjada. Naišavši na potpuno razumijevanje u Strossmayera, oslobodi se teologije i krenu trkom u domovinu. Ali ta kratka teološka era ostavila je u njega vidnog traga: on je već uzeo iz nje ono što se njega moglo da prihvati. Biće da otuda potječe i njegov Hrist što ga u tolikim pjesmama susrećemo. Pa i patriotizam dobio je u tudini nove hrane. Prva pjesma »Zavjet« (u Hrv. Vili 1883.) bila je ispjevana u tadanjem starčevićanskom nacionalnom duhu. Sad će da zareda cijeli niz tih većinom patriotskih »Bugarkinja«, koje je g. 1885. izdao kao prvu svoju zbirku. Već ovaj naslov, na koji je mladić Kranjčević došao, jako je značajan.

Kad mu je bilo da se odluči na »zvanje«, izabra *pedagoški* poziv. I ovo je značajno. Kvalifikaciju steče u Zagrebu, i to t. zv. ispit za »gradanske škole« (1886.).

Presudna je bila za sav život i poeziju njegovu odluka da pođe u Bosnu. Austrija je trebala u Bosni ljudi. Nešto po romantičkom i patriotskom nagonu, a nešto možda i u nadi da će u Bosni ipak biti bolje nego u Hrvatskoj, riješio se da stupi kao nastavnik u bosansku službu. Predmet mu je bio u prvom redu jezik i književnost, ali je predavao i historiju i geografiju i druge predmete. Namješten je bio prvo u Mostaru na Trgovačkoj školi, ali je već iste godine bio prebačen u Lijevno, u »bosansku Sibiriju«.

Kranjčević je brzo osjetio gdje je, i kakav uzduh diše. Bila je to jedna sredina pustog birokratizma, špijunstva i denunciranja. Kranjčević je bio nacionalist, Hrvat i Sla-

ven, i ta ga je sredina gadno davila. A taj nacionalizam i antiklerikalizam bilo je ono što je jednog činovnika u očima austrijske kolonijalne uprave najviše kompromitovalo. Šija je morala da bude što dublje sagnuta. Na najmanju denuncijaciju iz čitave legije štokakvih pripuza i karijerista, koji su se odasvud sjatili u Bosnu, bilo je nemilosti, progona, premještaja pa i »prekosaviziranja« kako je tada glasio terminus technicus (t. j. tjeranje iz Bosne, preko Save). Među tim austrobosanskim činovnicima bilo je najodvratnijih tipova u svakom pogledu, ne samo tudinaca, nego baš i naših ljudi.

I Kranjčević kao činovnik morao je precesto da sagne glavu i guta sva ta činovnička poniženja; ipak nije nikad glave posve sagnuo, kako se kasnije vidjelo u nekim njegovim sukobima s »najvišim« faktorima. Da već od početka nije bio u milosti vidi se iz brzog premještaja u nepristupno od svijeta odrezano Liječno, zatim u Bije-ljinu, pa onda opet u Liječno.

Nema sumnje da je baš ova sredina ishranila u njemu golemi dio one gorčine koja se je nakupila već u prvoj zbirci iza »Bugarkinja«, u »Izabranim pjesmama« (1898.). Svijest ropskog položaja, i njegova i cijele njegove nacije, osjećaj da se »trista gospodara stijenama na te hita« još je jače trgnula u gorkom pesimizmu »Trzaja« (1902.). Kranjčević je tu proživljavao ono isto što su i svi ostali, tadanji austrobosanski činovnici proživljavali, ali on je, po svojim dispozicijama morao baš ovako da reagira. Njegov duševno-organički pesimizam, ispoljen pomalo već u »Bugarki-

njama«, dobivao je u toj okolici grdne hrane, i kad je još bolest pristupila, otišao je kako vidjesmo, posve niza stranu.

Pjesme u kojima je napadao »crkvu« urodile su time da ga je jedan nadbiskup kao »bezbožnog nastavnika« uzeo na nišan. To gonjenje sa strane »crkve« nije prestalo sve do pred smrt. A ta crkva bila je u tadanjoj Bosni i te kakav faktor. Šta je sve tu Kranjčević progutao, nije mi, nažalost u detalje poznato, ali da je pravim regresivnim učinkom toga rovarenja protiv njega. ogorčenje postajalo još jače, to sam se mogao sam *zorno* osvjedočiti, bez obzira na svjedočanstvo u njegovim pjesmama toga razdoblja. Bio sam naime slučajno svjedokom jedne zgode gdje sam mogao vidjeti koliko je bio ogorčen na spomenutog crkvenog dostojanstvenika — i nakon svog posljednjeg premještenja u Sarajevo.

Kako se desilo te je u Sarajevo došao, na učiteljsku školu, to mi nije pravo poznato. Reklo se i to da je njegov glas kao »pjesnika« u to vrijeme već pobijedio, ali ja u to ne bih povjerovao, poznavajući predobro u tom pogledu mentalitet ne samo austro-bosanske, nego i sviju vlada uopće. Pjesničke i naučne odlike pojedinaca najslabija su i najnemoćnija pera u službenom odskakivanju »na više«. Biće da je tako slučajno u »mehanizmu« bilo potrebno — ili im je bio potreban radi poznate austrijske kulturne parade i literarnih Potemkinovih sela u Sarajevo.

Kad je bosanska vlada osnovala literarni list »Nadu«, zovnula je Kranjčevića u redakciju i oslobodila ga obučavanja u

učiteljskoj školi. Razumije se da se je toga prihvatio, jer je tu bio ipak relativno slobodniji i svome svijetu najbliži. Formalno je nosio ime urednika jedan viši »beamter«, dok je faktički radio Kranjčević. U to doba, kao urednika, prvi put ga vidjeh, još zdrava i čila. i kasnije sam imao podosta zgoda da ga vidim i čujem sve do njegove smrti.

Jednu zgodu, baš u savezu s gore spomenutim gonjenjem, ne ću nikada zaboraviti. Stvar je za karakternost i ozlojedenu tvrdokornost Kranjčevićevu nadasve značajna. Kranjčević je, u izvjesnom užem krugu rado polazio dobrotvorne i nacionalne priredbe. Otvarao se novi dom jednog hrvatskog društva, svečanom slavom u bašti. Za jednim stolom u uglu bio je sa svojim društvom Kranjčević. I tu sam bio svjedokom ove scene. Nadbiskup, inače vlasnik toga doma, došao da pozdravi sakupljeno društvo. Održao govor i sad će da zareda od stola do stola da pruži ruku na poljubac. Svi kliću, svi se dižu, većina cjeliva prsten. Kranjčević se strašno namrštio. U to dolazi nadbiskup i do njegova društva, ali Kranjčević, na uprepaštenje prisutnih, odvrne se i pokaže jasno svoj prezir, u svoj onoj oduševljenoj gomili. a nekmo li da prihvati ruku nadbiskupovu. On, mali činovnik, jednom od prvih i najmoćnijih »dostojanstvenika zemlje«. Tu sam vidio da je među njima morao postojati jedan stari nesvršeni račun — preko kojeg pjesnik nije mogao i nije htio da prijede. Poznato mi je i to da je kasnije isti dostojanstvenik poduzimao »kod vlade« korake protiv Kranjčevića kada je poslije obustave Nade (1904.) dodijeljen da uprav-

lja sarajevskom Trgovačkom školom, odnosno još kasnije kad je postao nadzornikom građanskih škola.

U to se već, žurnim korakom, primicala bolest, zapravo njen posljednji i najljući stadij. Ovdje moram da ispravim jednu krupnu netačnost u »Pregledu savremene hrvatsko-srpske književnosti« dra. D. Prohaske. On veli: »Dvije je posljednje godine teško bolovao od živaca« (str. 84.). To nije istina. U našem psihološkom gledanju na cijelu pojavu Kranjčeviću, nama je upravo na ovom mjestu stalo do konstatovanja istine o njegovoj bolesti. *Ta nije bila živčana*. Bila je to jedna akutna organska bolest u donjem dijelu utrobe, stvaranje kamena u mjehuru. Poslije prve operacije (u Sarajevu) Kranjčević je relativno ozdravio, i čuo sam ga gdje je sam govorio o tom slučaju kao sretno preboljenom. Ali klica je ostala i nanovo se pojačano javila. Što se živaca tiče, ističem da je bio, u najgorem slučaju, ono što se konvencionalno zove »nervozan«. Da se to još ne smije nazvati teškim bolovanjem od živaca, jasno je. pogotovo kad se zna za kakve se bolesti danas eufemistički upotrebljava izraz »teška živčana bolest«. Kranjčević je patio, bolovao i umro od gore spomenute organske bolesti, i razumije se da su time i živci njegovi stradali.

Bolest ga je pomalo i podmuklo ispijala. Kad je ponovno svom silom izbila, pošao je na operaciju u Beč (1906.). U maloj bolničkoj ulici Mariannengasse, u klinici otpatio je i tešku operaciju i nekoliko mjeseci bolničkog ležanja. Kao student imao sam

prilike da ga tu posjećujem. Sjećam se dobro njegova izgleda, tek malo oronulog i blijedog, i onda onog njegovog živog temperamentnog načina govora koji ga ni tu nije ostavio. Sve ga je interesovalo kao i prije; kao da je zaboravio teškog bolesnika u sebi. Rado je govorio o političkim i kulturnim događajima na našem jugu, slušao svaku novost sa zanimanjem, šalio se i pripovijedao. Tek tu i tamo zapadao je u kratku depresiju, za vrijeme tih posjeta koji su mu očito bili dragi, jer je bio duševno savršeno bistar, i mučila ga dosada pustog, nepomičnog i beskrajnog ležanja. Onda bi se opet kakovom šalom trgao. Jednoć primijetim nad njegovom glavom nekakvu metalnu prečku i zatvoren džepni sat gdje visi na njoj. Upitam ga zašto je to tako udesio. A on se suho i resignirano nasmiješi. »Eto, objesio sam taj sat nad glavom, i to mi je sad jedino što mi daje neku promjenu u ovoj sobi. Zaljuljam ga kadikad rukom, i onda okom pratim njegove njihaje kako pomalo jenjaju. Eto to je sve što mi ubija ovu pustoću i monotoniju«.

Tu sam vidio koliko je taj jaki, a sapeti duh patio.

Liječnici su znali da je bolest neizlječiva, ali se u vremenu prevariše. Kranjčević je i s te kliničke postelje ustao! Uopće se vidjelo da se je baš junački uhvatio s bolešću u koštac. Elementarna životna volja učinila je i u njega svoje, i u tim posljednjim trzajima bolesti. Vratio se kući u Sarajevo, ali bolnice se više nije mogao riješiti. Kad se je malo zatim primaknula 25. godišnjica prve njegove pjesme, našli su ga prijatelji i što-

vatelji srvana u sarajevskoj bolnici. Tu je doživio jedan topli momenat, znak pažnje, jer mu je predat posebni njemu posvećeni spomen-broj sarajevskog literarnog lista »Behara«. »Divot-izdanje« s najnovijim pjesmama, koje je zagrebačko Društvo hrv. književnika namijenilo pjesniku kao potporu u bolesti, okasnilo je. Kranjčević ga nije živ dočekao.

Zadnjim otporom oslobodio se je još jednom, za kratko vrijeme, iz sarajevske bolnice. Vidio sam ga grozno postarala, izobličena, samo još jednoć u sarajevskim ulicama. Poslije toga više ga ne vidjeh. Siguran znak smrti bio je već upisan na njegovu lice. Ali što sam naročito primijetio: ni bliza smrt nad oronulim mu tijelom nije promijenila njegova starog uspravnog, gotovo prkosnog držanja. Ni tu ga nisam vidio pognuta i klonula! Izraz lica koje se već jedva moglo prepoznati, bio je u silnom kontrastu prema ravnom držanju i oštrom odlučnom hođu. Da se je još uvijek borio i odupirao, vidi se i po tome, što je još pošao u lječilište Kiseljak (blizu Sarajeva). Ali za malo dana eto ga i opet u Sarajevu, u krevetu. Ali sada kod kuće; došao je da umre. Agonija je trajala dva i tri dana. 29. oktobra 1918. podlegao je. Podlegao velim, jer njegov, u temelju zdravi i žilavi organizam odupirao se do zadnjeg časa. Od svjedoka sam doznao da se tu u posljednjem satu našao i svećenik. Kranjčeviću koji više nije bio pri svijesti, prinio je na usta krst i onda se pobjednički okrenuo: »Poljubio je krst«. Kad znamo da je Kranjčevića već dulje vremena bila ostavila svijest, onda taj triumf

gubi svaki smisao. Pa sve da je to pjesnik i učinio, svijesno, u tom momentu, ni to ne bi značilo ništa za karakterni potez cijelog njegova života i poezije. Napokon, mi imamo jedan jak dokumenat kako je Kranjčević u posljednje svoje dane, gledajući već smrti u lice, odbio nekog jezuitu, koji mu je došao da mu ponudi »oprost« kad je tako lijepo »pjevao o Isusu«. U »Savremeniku« (Kranjčevićev broj 1908.) zabilježio je Dr. M. Prelog kako je Kranjčević tome jezuiti, jednom istaknutom i dobro poznatom rimskom propagandisti pokazao vrata.

Bolest Kranjčevićeva za njegovu poeziju nije manje znatna nego li za Heineovu liriku njegov »tabes«. Taj najposljednji Kranjčević našoj je javnosti najmanje poznat, pa ipak je to za psihi njegovu ličnosti gotovo najznačajniji period. Gest otpora i prkosa, kako se na tom bolesnom čovjeku Kranjčeviću vidjelo, nije ga nikad posve ostavio. U poeziju tog vremena dao je neutješnu resignaciju. Ta je resignacija imala tešku moralnu primjesu, svijest o »proigranoj karti« cijelog života, i nadasve, bolešću potenciranu gorčinu na čovjeka. Kao bolesnik, međutim, nije se tako lako predao. Čini se da je tu nastupio u njega neki rascjep ličnosti koji je ipak, u tragu negdanjeg cjelokupnog otpora, izražavao jednu cjelinu.

Po svjedočanstvu najbližih, na čisto ljudski način, izmjenjivala su se u njega stanja jake volje i otpora s meduritmom potpunog klonuća. U to vrijeme nisam bio u Sarajevu, ali sam od svjedoka čuo, kako je svakom posjetniku pozorno gledao u lice,

kako bi na odrazu s njihova lica pročitao pravo stanje svoje bolesti.

Borba mora da je bila strašna. Odras te psihe, ne samo fizičke bolesti, nego i te, u posljednji čas ipak iskrsnule životne volje opazio se posebnim načinom na njegovu licu. Samo te momente pada, po staroj svojoj sklonosti, izrekao je pjesmom. U dizanje i otpor, makar je i to proživljavao, nije više vjerovao. Zato i nema traga o tim posljednjim trzanjima otpora u njegovim pjesmama.

Cijeli njegov životni pesimistički osjećaj dobio je ovom smrtnom borbom svoj posljednji rafinovani pečat, kao da se neka sudbina htjela baš na njemu surovo da našali. Da mu dade napokon priliku da uistinu proživi i na sebi i tu posljednju bezrazložnu tragiku, tu glupu i svirepu bolest koja je na njega »iz neba« pala — kao što mirnom prolazniku može da padne na glavu crijep s krova. Bilo mu je sudeno da potanko, na komade i odsjeke prode sav onaj sukob između slijepog vitalnog životnog nagona i smrtne resignacije. Šteta je što iz te borbe njegove imademo malo duševnih dokumenata iz njegove ruke. Jer duševno jak i bistar bio je sve do nastupa agonije.

24. Ličnost Kranjčevićeva.

Ovdje ću pokušati da prema sjećanju i svojim utiscima dadem relief ličnosti Kranjčevićeva.

Kranjčević je bio čovjek nešto ispod prosječne veličine muškarca, ali ipak srazmjeran. Lik dosta nježan, ali u pokretu brz i oštar, nervoznog naglog hoda i temperamentnih kretnja u govoru. Po njegovu odlučnom i strelovitom hodu znao sam ga i na kraj ulice prepoznati. Uvijek je davao taj utisak da se nekud žuri, da je nestrpljiv i prečesto pažnjom odsutan od svoje okolice. Pa i u društvu brzao je bar po koji korak ispred sviju ostalih.

Glava Kranjčevićeva bila je onog tipa, koji se češće nalazi baš »na jugu slavenskog juga«; s izrazitim muškim crtama, odugačkog nosa i s onom karakterističnom povezanošću sviju crta koje daju i sklad i individualnost lica. Napose se isticalo čelo, vrlo visoko, najsavršenije formisano.

U govoru njegovu stalno se osjećala neka reskoća, ne u organu, već u tonu i načinu. U tom govoru bila je sama ličnost Kranjčevićeva. Polako nije valjda nikad govorio. Reskoća zvuka znala je prelaziti i u oštre, izrazite naglaske, osobito kada je aludirao i ironizirao. Smijeh, i kada je bio razvezan i vedar, lako je prelazio u onaj značajni suhi smijeh koji pokazuje sve prije nego veselu nasmijanost; trpak, gorak, pa i sarkastičan. A bilo je i toga da nije bila

jasna vrsta toga smijeha. Vidjelo se da mu je smijeh služio za najraznija duševna izlučenja, iako se nije često smijao.

Svoju opasku, misao, odgovor volio je da kaže indirektnim nekim načinom, skraćeno, ili i slikom, paralelom, aluzijom, šalom, pa i ironijom. Govorio je katkad i u dvosmislicama tako da je trebalo navike i boljeg poznavanja toga načina, da ga čovjek pravo razumije. Činilo se katkad da se titra sam sa sobom, da jedino sebi daje maha i da mu nije ni stalo da li ga se uopće može »pravo« razumjeti.

Znao je i da pripovijeda, i to osobito rado po koju zgodicu iz svog života, najradije dakovanja, ali je stvar uvijek imala neko značenje, izražavala uvijek neko raspoloženje i neku posebnu oštriju tendenciju. Gradanske opsežne jasnoće nije trpio, i znao je na nju sad finije sad ujedljivije da odgovara, što su dobro znali oni koji su bili češće u njegovu društvu. Najvolio je govoriti u kraticama, pa i fragmentarno, kao da se je držao one »sapienti sat«. Da li je sad onaj kome je govorio, i bio uistinu sapiens, o tome Kranjčević nije uvijek vodio računa. Osobito, ako je bio raspoložen da se malo pošali i svoj duh malo prošeta.

Ovim smo dali tek prvu konturu Kranjčevićeve društvene ličnosti. Baš društveno davao je Kranjčević toliko i tako individualnim načinom da je to poglavlje u njegovoj ličnosti možda i najinteresantnije. Gotovo da bi se i za nj mogla reći ona poznata riječ Oscara Wildea o sebi da je društvu dao svoj genij, a literaturi samo talenat. »Duhovitost« Kranjčevićeva slovila je na daleko.

i danas još mnogi, baš radi toga žale što se nisu s njim upoznali. Međutim, treba dobro znati, koja je to duhovitost bila, i čime se sve razlikovala od one poznate konvencionalne »duhovitosti«, na koju će ovdje mnogi ponisлити.

Na Kranjčevićевой duhovitosti mnogo se ljudi zabavilo, a više se njih opržilo. Razumije se, ako im je duševni epiderm uopće bio toliko osjetljiv da Kranjčevićeu naročitu oštricu prime. Jer oštrice su u njega bile uvijek spremne, i tko je znao da se s njima snade, da im zgodno parira, ili barem da im se ne izvrgne i sam podmetne, taj je mogao da uživa u njegovom duhu. Mogao je i sam uz njega da se duhom razbudi i razživi. Onda je Kranjčević znao oštrinu svoga duha da okrene i na sama sebe, ne štedeći ni svojih taština kao ni tuđih. Ko je imao jakosti da mu se u tom načinu bar nekako pridruži, taj je u njega dobro prolazio. Kad je Kranjčević jednoć nekoga ozbiljno uzeo i kad je našao da bar nešto u njemu može i mora poštivati, onda je bio i ugodan i vedar i topao i sugestivan, onda je ljude osvajaо. Onda su se njegove strijele (koje valjda nikad nije mogao posve da zadržava!) okrenule »u zrak«, u neutralno, objektivno polje, na pojave i ljude udaljene, na stvari apstrakne i fluidne, na sve o čemu misaon čovjek može da »razveže«.

Sjećam se da je A. G. Matoš Kranjčeviću negdje odricao duhovitost. U nekom smislu imao je i pravo. Napose u svom Matoševom smislu, jer Kranjčevićevo kokerstvo, i ako je takovim izgledalo, u pravoj svojoj biti nije bilo tek duhovitost već više *duševnost*.

U njega nije bilo duhovitosti radi duhovitosti. Makar se po formi često baš tako činilo, o blještavoj, površnoj i lakoj virtuoznosti nema tu ni govora. Ta njegova duhovitost, i kad je bila laka i titrava (a nije uvijek takova ni bila) krila je jednu duševnost, jednu ozbiljnost, da ne pregonim, rekao bih i neku bol. Tu razliku biće Matoš osjetio. Cijela dubina Kranjčevićeve ličnosti, njegovi zahtjevi na čovjeka i svijet i velika ozlojedenost znala je, uz mnogo drugih izliva, da se ispolji na časak i u kakovom momentanom, duhovitom titraju. Otuda i ona peckava oštrina, katkad vrlo prikrivena, koju mnogi ne osjeteše već zamijetiše samo — duhovitost. Sav taj vanjski duh bile su tek raspršene zrake o jednu tešku stijenu koja je u duu Kranjčevića tištala. I ako su sad te zrake na mnogog utjecale tek kao »prake« za oko, to je zato najmanje kriv Kranjčević. Ti su vidjeli samo refleks, ali ne vidješe i izvora svijetla. Njegova »duševna« duhovitost bila je sve prije, negoli na pr. površna sigrava francuska duhovitost. Naposljetku, tko tu duhovitost nije mogao da zahvati do dubine njegova pravog korijena, i tko nije imao za nju pravog asimilatornog organa, taj je sigurno nije pravo razumio. Mnogi su tek pod sugestijom čuvenja divili se Kranjčevićевой duhovitosti, pusti snobovi koji nisu mogli da saosjete sadržinu tog duha.

Kako već rekoh, varnice toga duha znale su da pogode i vrlo blizu, i vrlo konkretno. Tim svojim društvenim načinom, tim udarcima duha u indirektnom obliku bio je

Kranjčević možda više Hamlet, negoli u svojoj poeziji.

Naročito za neke izvjesne društvene tipove bile su te varnice katkada i prevruće. Katkad osjetljive čak i za manje osjetljivu kožu. Nije mogao tako lako da zataji svojih averzija. Duševni prazniši, ali uz to snobovi, bili su prvi na udarcu. Ljudi koji nijednom ni »za pokus«, u životu ne mahnuše krilom, već uvijek potrbuške pužu, bili su mu mrski. A tek onda kada ustraže za se čast uspravnog hoda, pa čak i leta! Tip nadripisca nije smio u njegovu blizinu. Među njima ima mrtvi Kranjčević još i danas neprijatelja koji mu ne moguše oprostiti što ih je hamletskim svojim očima — i riječima! — proburazio. Znao je da šine oštrom ironijom, ravno u lice. Znao je da bude jetko bezobziran i strašno kratak, ako je osjetio da mu se takav čovjek penje u lice. Jednoć se neki nadridramatik hvastao tim što su mu drame davane u zagrebačkom kazalištu, i žestio se, tobože u skromnoj formi, što ga neko nije htio da prizna: »Ta nisam valjda ni ja zadnji hrvatski dramatik«. »Ne, ne, tako — predzadnji« odazove se, kratko i suho Kranjčević. Ovakove i slične operacije bile su u njega vrlo brze. Razumije se da mu to ovakovi ljudi nisu mogli zaboraviti, a i oni koji su mu odobravali i osjećali da je tu jedan »viši pritisak«, bojali su ga se. Sjećam se kako ga je oblijetao jedan pjesnik omladinskih pjesmica, s kojim Kranjčević radi njegove smiješne slavičnosti nije znao šta bi počeo. Napokon nije mogao, a da i njega ne »uvrijedi«, valjda slično kao i »dramatika«.

Neukusnost u ambicijama, građanske taštine i oskudnost duha nije mogao da oprostí. A bilo je u njega i snage i slobode da kaže, mnogo više, nego što je mnogima bilo ugodno. Pa ipak on je sebi tu slobodu uzimao, na poseban i superioran način. Mnogi su znali i osjećali, ono isto što bi on izrekao i odobravali su mu, ali nisu imali snage da to reknu. Često puta se je morao »objekat« pod pritiskom takove jedne »Kranjčevićeve situacije« mirno pokoriti da ne postane čitavom društvu još smješniji.

Skroz nevinih šala, bez ikakove oštrice, bilo je također u njegovu načinu. I djeci se rado obraćao. Mlade ljude koji bi ga kao poznatog pjesnika, s poštovanjem potražili, dočekivao je iskrenom ljubaznošću i pozivao ih k sebi. Čini se da je tu i u njega bilo neke taštine, ali samo onda ako ga dotični svojim tipom nisu odbijali. U tom slučaju nije mario kakav će utisak ostaviti njegova ličnost.

Svoje šale i dosjetke znao je, i u veselom društvu, govoriti posebnim svojim načinom, s nekim vrlo ozbiljnim licem, ali je zato učinak bio tim veći. Na društvene sastanke rado je dolazio, i može se reći, davao je cijelom društvu svoj biljeg. Apstinent prema alkoholu nije bio, barem u društvu ne. U užem i stalnom svom društvu nije bio rezerviran, kao inače, i znao je da potjera s cijelim društvom ista ona »kola« koja je i cijelo društvo tjeralo. Ali kad bi mu bilo dosta, znao je odjednom da ih tako fino i neopazice izvrne i sve pretvori u komiku, te mnogi i ne opaziše u prvi mah da su kola izvrnuta

i da točkovi gledaju gore. Katkad bi to tako majstorski izveo da je otud za prisutne nastao pravi gaudium. A on bi zadržao savršeno »ozbiljno« lice. Upamtio sam ovu karakterističnu zgodu. Kranjčević sjedi u društvu upravo pod Goetheovom slikom. Netko nabaci kako je Kranjčevićevo čelo slično Goetheovu. Kranjčević se osvrne na Goethea, pa će svečano-ozbiljnim licem: Da, da, to je pohvala — za Goethea«. I cijela stvar je stajala izvrnuta naglavce. Autoironijom riješio se elegantno laskavca, i sva zabava trgnu drugim smjerom.

Ali bilo je tu i drugačijih pointa. Jedan mladi član društva, čovjek nipošto zao, ali brbljav, volio je da kadgod »krade« Kranjčevića i da ga pomalo kopira u njegovu načinu. Sad ga je tek Kranjčević uzimao na nišan, na opću radost i smijeh cijeloga društva.

Prema ženama je kadgod bio i malo »nekavalir«, jer nije ni njih uvijek štedio. Osobito ako su bilo kakovom pasijom svojom gnjavile društvo i njega. Jednoj posve mladoj gospodici koja je voljela dodijavati svojim udaranjem u glasovir, rekao je glasno ovaj »komplimentat«: »Gospodice, ako tako nastavite, za — pedeset godina bićete savršena«. Treba znati da je bio muzikalan i da je sam svirao na violini i glasoviru. Fino, ali jetko znao bi kazati svoje mišljenje. Moguće da je kadgod i zloupotrijebio taj svoj privilegij, koji je sebi u društvu stekao.

Vidjeli smo da nije ljubio prirode i kako je o njoj mislio, ali izlete u sarajevsku okolicu rado je poduzimao, u većem ili manjem društvu. Ne samo šetnje, već i poveće par-

tije turističke. Pri tom je bio dobre volje, i znao bi da se raspojasa u nekom naročitom šaljivom patosu. I ironija postajala mu lagana i šaljiva. Ide on tako jednoć, uzaniam puteljkom između blata, kad naiđe musliman seljak i vodi natovarena konja. Vidi Kranjčević da valja njemu skakati u stranu. jer ovaj ide pa ide ravno put njega. Onda še okrene k nama, tobože ljut: »I ja, kao član »osvajackog« naroda moram da se maknem ovome »urodeniku ! S tom njegovom pripadnošću »osvajackima« bilo je zabave još dugo.

Divlja sarajevska okolica impozantna i puna kontrasta imala je kanda neke naročite draži za nj. Na jednom izletu na Trebević (brdo iznad Sarajeva) ugledao je u visini orla, i nije mogao a da još dugo o tome orlu ne govori, i onda kad smo već svi mi na nj zaboravili. (Vidi pjesmu »Orlu«, Trzaji.)

Onu njegovu značajnu izjavu o prirodi kako je on »vrijeda, gdje god može«, donio sam već drugom prilikom.

U raznim prilikama vidio sam da je imao dubokog smisla za muziku, i naročito štovanje za Beethovena. Kao što se zanimao za hristologiju i Sveto pismo, tako je zadržao i poseban smisao za duboku i mističnu religioznu muziku. Znao je po čitave sate izvoditi na klaviru crkvene lamentacije.

Da je imao smisla i za domaću bosansku i balkansku pjesmu, melankoličnu i tužnu.*

*) O psihi te pjesme pisao sam posebno na drugom mjestu: »O psihologiji jugoslavenske melanholije«, Hrvatska Njiva 1917. I. knj. br. 35.

vidio sam po ovoj zgodi koju sam upamtio. Kad smo jednom na šetnji sjeli pred jednu od onih karakterističnih kafanica u sarajevskoj okolini, izide pred nas momče kahvedžija, a Kranjčević će da ga upita, valjda radi neobičnog odijela: »A okle si ti momče?« »Iz Makedonije« bio je odgovor. Kranjčević se sav razdragao nad mladim Makedoncem i njegovom domovinom gdje se na Vardaru »najljepša pjesma čuje«.

Onaj prvi zdravi Kranjčević pokazivao je uvijek vrlo široka i raznolika interesovanja. Vidio sam u njega golemu biblioteku. mnoštvo filozofskih. naučnih. napose kulturno- i literarno-historijskih djela — osim pjesničkih. Sjećam se da sam tu među ostalim vidio Mommsenova djela. Pa ipak, rekao bih, da *nije mnogo čitao*. To »mnogo« bilo bi za njega premnogo. U svaku stvar lako je i okretno ulazio. a napose je imao filozofskog duha. smisla za totalitet i »posljednje stvari«. Toga posebnog filozofskog nerva bilo je u njegovu nožnom palcu više nego u glavi mnogog nadutog profesora filozofije. Iako njegovo znanje nije bilo izspecijalizirano i sustavnim studijem izforsirano, ipak je poznavao uglavnom stanje bioloških prirodnih nauka. napose Lamarckovu i Darwinovu descendentalnu teoriju. Tragovi toga vide se napose u »Trzajima«. Primijetio sam da je volio i kulturnu historiju. grčke klasike i herojske likove svjetske historije. Da li je iz filozofije čitao Schopenhauera s kojim u nekim pjesmama (Prosináčko sunce i dr.) pokazuje frapantnu srodnost, o tome nisam na čistu. Neki vele da se je čak izrazio protiv Schopenhauera.

Biće dakle da je nešto od njega čitao, ali ne vjerujem da ga je studirao i štogod od njega svijesno usvojio. O odnosu njegovu prema ličnosti Hrista bilo je već naprijed dosta govora.

Ograničenih specijalista u nauci nije cijenio. Znao je on dobro da je to samo stvar strpljivog sjedenja.

Kako je Kranjčević stao prema ženama? Rekao bih prilično »hamletski«. Samo se čini da je imao više razumijevanja za »mane« ženskog spola i da prema »Ofeliji« ipak ne bi bio onako okrutan kao Hamlet. Čini se da je ženu shvaćao kao veliko dijete. Sklonost žene k prostituciji uzimao je više kao posljedicu velikog socijalnog zla. I u pjesmi veli »I djevojčice gole, a ispred sita suca — Ah imale bi obraz da nemaju želuca«.

Kada sam prvi put vidio Kranjčevića, bio je već više godina oženjen. Po svemu sudeći, on se je držao u životu onog svog stiha u Trzajima, u posveti Ženi: »Tek po tvome čarnom polju — Neka teče med i ml'jeko. Proljet buji, ptiče moje! — Meni Bog je pjevati reko, — I ja vršim božju volju — I ja jedem srce svoje!« U društvo je rijetko zalazio bez svoje žene Ele koja nam je ostavila dragocjenu zabilješku o tome kako je radio i svoje pjesme dotjerivao.* Svoje jedino dijete, malu Višnjicu, baš je očinski volio.

Kako se valjda vidi i iz ovog skiciranog prikaza, bio je Kranjčević i društven i fani-

*) »Moj Stilvje«, članak u »Spomen-spisac« Sarajeva, g. 1908.

lijaran tip. Dakle, u socijalnom, pa i nacionalnom smislu, uza sav svoj pesimizam, pozitivan tip.

Ako je nekoga, bar na čas, »na ravno« uzeo (a to baš nije bilo tako lako postići kod njega), upuštao se, čak i rado, u dublja i temeljitija raspravljanja. Tu se je znao i dobro zažariti, pravim primorskim temperamentom.

Politička i nacionalna pitanja i pojave interesovale su ga stalno, iako je životom ostao stojeći podaleko od svega toga. Ali u svakoj stvari imao je svoje gotovo izradene, proživljeno, upravo tvrdokorno stajalište. U debati zaboravio bi na svako ironisanje, i znao bi ozbiljno da zaplanuti. Svejedno, bila to socijalno-politička, ili literarna, ili i metafizička pitanja. Sjećam se njegovih razgovora o Supilu koji mu je bio simpatičan. Pokret u Hrvatskoj 1903. uvelike ga zainteresovao. Jednog dana došao je u društvo sav uzrujan i zadihan, s novinama vijestima (o streljanjima i hapšenjima u Hrvatskoj) i ne mogavši ni sjesti, hodao je gore dolje i žestio se ogorčeno: Dokle li će nas ta mađarska kuga daviti? Jedan ga čovjek htjede umiriti, ali na to se uzrujao još jače. Napokon, Kranjčević ipak ostade Kranjčević, i postavši valjda sam sebi smiješan, iskrenu čitavu stvar u jedan drugi ton i nasmije se gorko: Šta se ja tu pjenim? Šta ja mogu da uradim?!

Jednoć sam bio svjedokom jedne debate njegove, vrlo značajne i za ilustraciju nje-

*) To je bio jedan od njegovih čestih i omiljenih izraza.

gove poezije. U povećem društvu, na protivnoj strani stola primijetih iznenada kako se Kranjčević s nekim oštro zgrabio, kao da je lična stvar po srijedi. Međutim, bila je samo metafizička prepirka — o opravdanosti pesimizma! Kranjčevićev protivnik, čovjek filozofski obrazovan, dokazivao je subjektivnost i neopravdanost pesimizma. Ta prilika da čujem i Kranjčevićevo teoretsko pravdanje pesimizma, zainteresovala me uvelike i tako sam popamtio i neke detaljne argumente Kranjčevićeve. Protivnikovu tvrdnju da bol ima samo taj zadatak i »smisao« u životu da čovjeka očuva od pogriješaka i opasnosti u biološkom smislu, pobijao je pjesnik najodrešitije time, da golemu većina bolova u životu ne znači nikakav minus za kakav preveliki plus, recimo za kakav užitak. Ima bolesti n. pr. baštinjenih sklonosti na kostobolju, neurasteniju i slično, gdje dotičnik nije ništa »kriv«, i nije mogao da se tome »ukloni«, pa živio ma kakvim životom. Gdje je tu »krivnja«? Protiv čega takova bol »upozorava« i od čega nas ona »čuva«? Ima tu jedan veliki, skroz iracionalni, suvišak bola koji se nikakvim »biološkim interesom vrste« ne da protumačiti. — Razumije se, stvar je ostala neizgladana, neizdebalirana!

Teško bolesnog, kasnijeg Kranjčevića, osim u bečkoj bolnici vrlo sam rijetko vidio. O tome bolovanju, i posjetima u klinici, bila je već riječ, naprijed, u biografiji. Ovdje dodajem samo još to, da se Kranjčević nešto pred početak toga bolničkog bolovanja povukao iz društva. Biće da je već i u tomolest pokazala svoje prste. Čuo sam, ali ne

znam da li je istina, da je u to vrijeme snovao da ode iz Bosne i da mu je bila namjera da se povрати u svoje Primorje, u mir i osamu kakove kućice na Jadranu. Ogovarali ga da je postao samoživ i škrt, da je sve ujedljiviji i zlobniji, sve neprijazniji prema ljudima. Čini se da je baš u to doba stekao i dosta neprijatelja. A u stvari, on je već bio teško bolestan! Brzo zatim progutala ga bolnica. Ispijena i do dna ogorčena mogla ga je samo još smrt osloboditi.

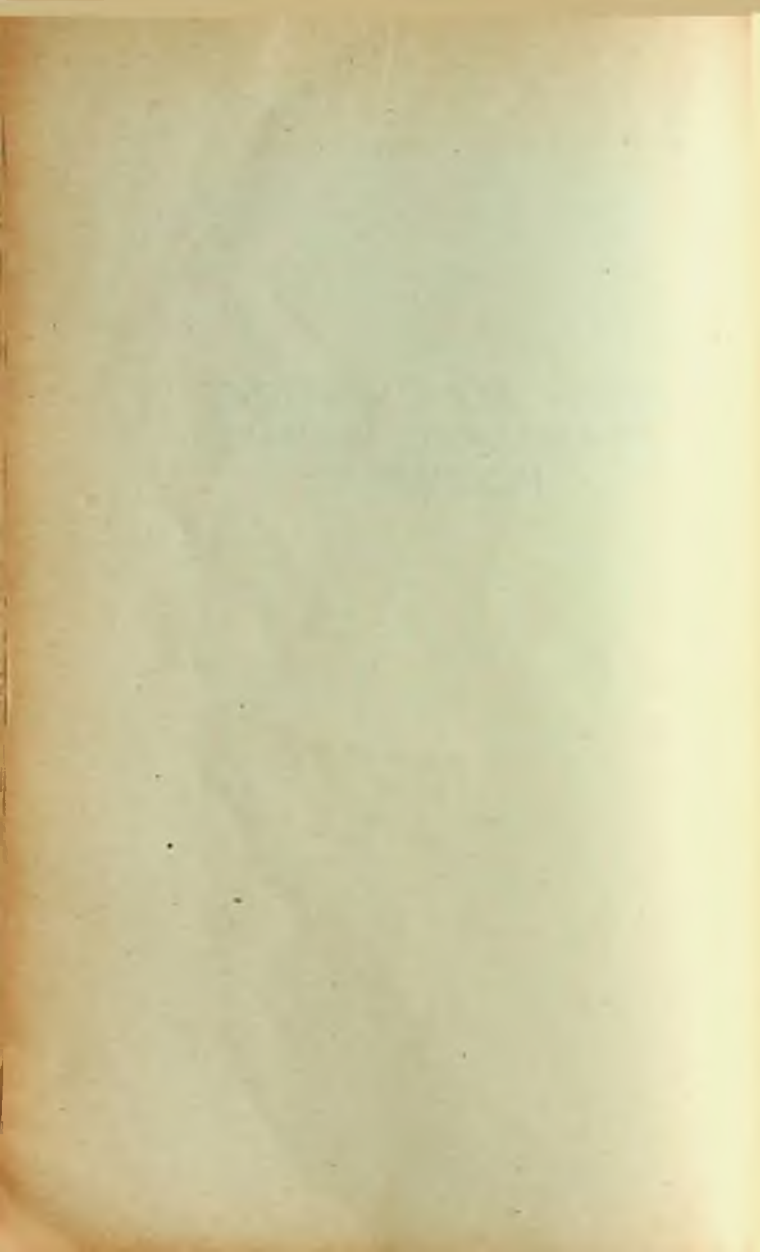
Bilo je ljudi, i u najbližoj okolini Kranjčevićевой, koji su u njemu gledali nekog pjesnika-slabića. Nije ih smetalo ni to što je Kranjčević više ličio na ciničko-sarkastični negoli na plačljivo-sentimentalni tip. Moje je mišljenje da se ti ljudi varaju. Kranjčević, iako ne agilan, u građanskom i »pravničkom« smislu te riječi, nije bio čovjek slabe volje. Njemu je tek bilo preglupo da bi u izvjesnim stvarima uopće imao neku »volju«. Vladao je jednim nadmoćnim intelektom koji mu je davao da se u svaki pojav, svaki problem mogao lako uživjeti i do dna ga progledati. I u najapstraktnije sfere pratilo ga stalno i intenzivno osjećanje, jedna teška preosjetnost kroz sve spratove i labirinte duše. To ga je u očima »normalnog« čovjeka činilo »slabim«. U stvari, on je bio jedan *titan duševnosti*, osuđen da se izživi u čuvstvu i refleksiji, pravi tip hamletske konstrukcije.

Kako sam ličnost Kranjčevićevu dobro zadržao u pameti, nije ni čudo da mi je u času *kada sam prvi put ugledao Hamleta na pozornici*, spontano i nesvjesno iskočio pred oči — Kranjčević. Ima već poodavno

što se je to desilo. Onda je taj osjećaj njihove srodnosti ostao u meni nejasan i nefermiran; spajala ih neka nevidljiva spona u mom sjećanju. Nevidljiva, jer sujet i sredina u »Hamletu« nije davala nikakvih jasnih asocijacija na Kranjčevića. Taj moj naskroz spontani *doživljaj*, slutnja, što li, o njihovoj sličnosti, uvijek i stalno uz sliku zapamćenog živog Kranjčevića, ostade evo prvom polugom ovog mog psihološkog poređenja — zapravo naknadne eksplikacije jednog davnijeg direktnog osjećanja.

III.

IDEJA „KOMPARATIVNE
PSIHOLOGIJE VELIKOG
PESIMIZMA“.

1. *Bol kao prapodatak života. Sve kulture sviju vremena, od individualnog do najobjektivnijeg oblika reagiraju analogno na taj prapodatak: sveljudski pesimizam.*

»Studije«, tako sam označio ovo djelo. Mogao sam da kažem i »Fragmenti za psihologiju pesimizma«.

Koje cjeline? — *Kakove* psihologije pesimizma — fragmenti?

Ideju cjeline od koje sam ovdje samo dva ulomka izradio, iznosim ovdje ukupno, samo kao programnu skicu. To je ideja jedne posebne »*Komparativne psihologije velikog pesimizma*«. Jedno djelo takove psihologije, koliko sam ja istražio, dosad ne postoji. Pa niti na zamisao takovu nisam dosad nigdje naišao.

Ali za takav jedan ogranak psihologije, čini se da je počelo vrijeme dozrijevati. Iako se radi tek o skici, mi ćemo je ovdje ipak da bacimo na jedno šire platno.

Već ovi moji fragmenti ne prodoše bez jakog refleksa one velike cjeline o kojoj se ovdje radi. A ta cjelina je: *patnja, bol* — kao *elemenat života*. Bol je jedan temeljni podatak, primarni fakat, izražen u najraznijim oblicima, stepenima i opsezima. Ta bol ima svoju fiziologiju, biologiju i psihologiju, nerazdruživu i uklopljenu u opću fiziologiju i biologiju i psihologiju. Ali ona je i jedan veliki datum kulturne historije. Borba i razračunavanje s tim *prapodatkom* života iz-

vire iz najranijih kulturnih početaka; nastavlja se kroz sadašnjost u nedoglednost, javlja se u izrazu najraznih oblika, i u religijskom, i u umjetničkom, i u filozofskom obliku; pa i ondje gdje o njoj samoj nema izravnog govora. Sve imalo jače kulture, sviju vremena, sviju rasa i jezika, rekoše svoju na taj neminovni životni elemenat. Već po toj saglasnosti i po toj kulturno-historijskoj empiriji, bol je jedan temeljni sve-ljudski doživljaj. Bez obzira na prirodnu nauku o životu koja ga utvrđuje i kao sveživotni pojav. Analognosti u izrazu i u reagiranju, prave konvergencije u vremenski i prostorno najudaljenijim ljudskim sredinama, ukratko. *srodnosti sviju pesimističkih i malističkih izživljaja svega čovječanstva sviju kultura*, to je ovdje prvi zapažaj i prvo naše čuđenje. Jeftina mudrost da je čovjek ipak »svuda isti«, pa da je i taj fakat posve »prirodan«, ne će nas ovdje ni najmanje izbaciti iz tog čuđenja — i radoznalosti za bližim i dubljim pogledom u taj pojav. Pojav je u svome opsegu, u dubljini svog korijenja i bogatstvom svojih stalnih tipičnih oblika, i suviše grandiozan, a da nas ne zaokupi posebnim čarom svoje ljudskosti.

Već etnografija i folklor, pa normalna psihologija — kako je to dobro zapazio Kowalewski (u studiji koju prikazujemo dalje, u našem Dodatku!) — ukazuje na opću sve-ljudsku »pesimističku klicu«. Taj, rekao bih, »dispozicijski« pesimizam, ostaje u prosječnoj shemi životne fizionomije uravnotežen drugim faktorima, ne dobiva opsega i značaja totaliteta; ne pretvara se u neki čor-sokak čitave duševnosti. Pa ni

ondje gdje se razlijeva u šire plohe, ne mora još uvijek da daje onu temeljnu intonaciju života koja je bitna u izrazitom pesimizmu«. Tek ondje gdje bol daje temeljni životni ugodaj, stalan i realno-duševno proveden, tek tu može da bude riječ o gotovom pesimizmu. Pesimizam postaje centralnom orijentacijom čitave duševnosti, svi odgovori na život splinjuju se u jedan jedini: Ne! — Život i svijet »ne prima se«. Pitanje vrijednosti, jedne i totalne *vrijednosti svega*, odgovoreno je i »srcem i unom« *negativno*.

Međutim i takav pesimizam, u svim mogućim podoblicima i stepenima, i možda, u svojoj određenosti na izvjesne psihofizičke tipove, pa i na izvjesna razdoblja života, još uvijek ne stoji na najoštrijoj meti onog našeg. naprijed izrečenog čudenja. U tim, kako bi ih nazvao, »malim« pesimizmima, ostaje ipak neka značajna uskoća. To je većinom lični. »privatni« pesimizam, način ličnog osjećaja i raspoloženja, često tek posljedica tjelesne nalogodi baštinjenih i habitualnih bolesti, živčanog sustava, probave i slično. Možda kadgod i talog nesretnih životnih prilika, okrutni »dar sudbine«, i kako bi se sve to još moglo reći. Ali, u glavnom, taj pesimizam, ostaje »sam kod sebe«, kao svoj lični duševni doživljaj i — što je najbitnije: ne probija se do velikog i vidnog izraza u »objektivnom duhu« kulturne historije i ne traži da postane od ličnog doživljaja pojedince jedan općeljudski doživljaj, ili bolje uživljaj sa pretenzijom da se čuje, prizna i usvoji.

I mali bezimeni pesimisti sugerišu i »zlo djeluju« na svoju okolicu, ali sa zahtjevom

i valjda potrebom, *velike sugestije*, na koljena vremena i naroda *stupa* jedna druga vrsta pesimizma, proširenog i »objektiviranog« koji istupa za čovjeka i kozmos, dakle za *Cjelinu*, za *Sve* što nam je dato. Taj pesimizam s izrazom i težnjom na izvjesnu monumentalnost i vječitost jednog univerzalnog mjerila, taj eto pesimizam koji ja zovem, za svaki pojedini slučaj, i za sve takove slučajeve *velikim pesimizmom*, stao je na meti našeg razmatranja. On se javljao u vidnim, katkad *po sudbinu cijelih generacija i kultura osudnim i monumentalnim oblicima*, n. pr. u nekim religijama.

On se javljao i kao temeljni doživljaj možda najvećih spomenika svjetske umjetnosti, i muzičke, i likovne i pjesničke.

On je na svojim nevidljivim, ali dobro osjetljivim širokim plećima, izdigao na površinu i mnoštvo filozofema, i uopće razne goleme zamahe intelektualnog rada, čak i ondje gdje mu se ime nije ni spomenulo.

Taj »veliki pesimizam«, u svojim tipičnim i vidnim manifestacijama historijskog značenja omedio je ovdje jedan naročiti okvir našeg gledanja.

Mali, »privatni« pesimizam, i onaj prvi sveljudski dispozicijski pesimizam ostaju tek u predvorju (doduše, vrlo nužnom) ovog našeg omeđenja.

2. Nacrt za izradu jedne Poredbene psihologije velikog pesimizma.

Na tom omeđenom osnovu dobila bi sad naša ideja ove konture:

Sve tipijske formacije tog velikog pesimizma, originalne i paradigmatične po čitavu kulturnu historiju, trebalo bi uzeti pod jedan, ili bolje, jednak psihološki vid. Psihogenetičko, psihografičko, komparativno-psihološko, pa i patološko i biološko-fiziološko gledanje valjalo bi prema naravi predmeta kombinovati, dakako uvijek i na podlozi strogo historijskoj, individualno-biografskoj i opće kulturno-historijskoj.

U opsegu takove izradnje, u najuži okvir jednog jeditog takovog djela ušli bi od prilike ovi primjeri tipova:

Za najstariji i najširi od svih historijskih oblika: *religijski* oblik pesimizma koji je istupao s najjačom pretenzijom da bude »usvojen« i da upravlja životnim tokom čovječanstva, dolazi u obzir u prvom redu *Budha i budhizam*, sa svojom apsolutnom negacijom života-»sansare«. Zatim *kršćanstvo* sa svojim srodnim pesimizmom, gledom na »suznu dolinu« ovoga svijeta. Dakle primjer uvjetnog pesimizma, gledom na vrijednost »ovoga« života. Pesimizam Salamonove »Knjige propovjednikove« nema tolikog univerzalnog karaktera, a osim toga bi se mogao prije uvrstati pod drugi glavni oblik, sa svojim tipovima i podtipovima, a to je:

Pjesnički oblik pesimizma. Taj je u svojim primjerima i niansama svakako najbogatiji. Izbor primjera bio bi određen ukusom i gledištem promatrača. Tu bi se moglo postupiti ili prema raznim kulturama, ili historijskim periodima, ili i prema rasama, — ili napokon kombinovanim izborom prema svim tim, eventualno još i drugim vidicima. Osim toga bi izbor tipičnih primjera mogao biti uži ili širi. U najuži izbor mogli bi da uđu od prilike: *Sofoklo*, *Euripid*, *Shakespeare* (u svojim najjačim tragedijama i sonetima), *Byron*, *Leopardi*, *Dostojevskij*, *Tolstoj* i još koji primjer iz najnovije literature. *Za nas* — dolaze tu i naši najdublji predstavnici pesimizma Kranjčević i Njegoš.

Beethoven (kasnijih godina svog stvaranja) mogao bi da posluži primjerom pesimizma u jeziku muzike.

Filozofijski oblikovani pesimizam daje samo jednog izrazitog i velikog predstavnika: *Schopenhauera*. U najužem izboru njegov samcati primjer bio bi dovoljan; inače bi se moglo pokazati na mnoštvo filozofema u kojima imade jačeg ili slabijeg pesimističkog elementa: Plato, Stoa u antičkoj filozofiji; Pascal, Rousseau (samo »kulturni« pesimizam), Kant, Deussen, Ed. v. Hartmann i dr. u novijoj filozofiji.

Obradba ovih pojedinih primjera priljubila bi se, u prvom i izlaznom stepenu, posebnom naravi svakog tog primjera za se.

Na drugom stepenu valjalo bi izvesti i prvi sintetički potez: opći karakter religijskog, pa umjetničkog, pa filozofskog pesimizma, svako za se.

Religijski pesimizam valjalo bi zahvatiti u jednoj i sveljudskoj osnovnoj crti. Trebalo bi izvući na vidjelo njegov opće-psihološki i socijalni korijen i ogledati uvjete pod kojima je tim pesimističkim stavom i sugestijom te »nauke« pesimizma bio upravljani život koljena i naroda. Dakle: religijski pesimizam, i u osobi svog osnivača, i kao korespondentni opće-ljudski elemenat, i kao kulturno-historijski faktor. Nadalje: kako je pesimizam, kada i zašto, poprimio značaj religijskog totaliteta. Dakle, pesimizam kao integralan elemenat jednog naročitog religijskog doživljaja. Socijalni i kulturni i rasni momenat koji je pogodovao toj pesimističkoj religioznosti. Napokon, na jednoj tački još šireg izgleda: pesimistički elemenat sviju religioznosti uopće.

Sintetički zahvat na polju umjetničkog, napose pjesničkog pesimizma, ima da svlada mnogo širu i najraznolikiju gradu. Tu bi se mogle izvesti i neke parcijalne sinteze, uporednim promatranjem.

Takva jedna sinteza, i to upravo »hamletskog pesimističkog tipa« bila je predmetom ovih naših fragmenata o Shakespeareu i Kranjčeviću. Time je i jasno naznačeno, na kojem je mjestu stao i kako malen ostao ovaj samo donekle izradeni ulomak čitave široke koncepcije — i koliko široko polje ostaje, zasad, u projektu!

Djela, biografija, genealogija, sredina i kultura, historijski period, sve to prema naravi predmeta dolazi u obzir. Posebno gledište ostaje: traženje srodnosti i neovisnih analogija u golom nutarnjem psihičkom habitu, apstrahirajući od kulturnih i drugih

sekundarnih određenosti. Otud traženje tipičnih stavova pod najraznijim oblicima, i napokon pitanje: što bi u tim svim stavovima bilo zajedničko i temeljno, a što različito i više sekundarno. Posebni daljnji vidici, razumije se, da se ne mogu ovdje ni označiti, jer bi izišli tek udubljenjem u samu gradu. Ovdje mogu da budu naznačena, općenito, samo *polazna* određenja problema.

Napokon, za pesimizam kao filozofiju vrijedi u glavnom sve ovo dosadanje, i još sve ono što bi se nadalo psihološkim zadubljenjem ne samo u djela filozofskog pesimizma, nego i u podatke o životu i sredini pesimističkog filozofa. Tu bi nam dobro došla riječ Schopenhauerova da bi historiju filozofije trebalo fiziološki proučavati, jer, mi bi to sredstvo najradije baš na njemu prvom okušali. Tu bi trebalo pogledati: što imade posebno i specifično na filozofski izraženom pesimizmu, po čemu je »filozofski« i po čemu je »pesimizam«; i naposljetku po čemu je srodan, a po čemu različan od ostalih vrsta pesimizama. Po čemu filozofski pesimizam istupa kao »nauka«, sa zahtjevom na vrijednost, ispravnost i istinitost?

Na posljednjem i trećem stepenu izdiže se zadatak najdalje sinteze i najšireg poredivanja. Pogled se iznova osvrće na sve primjere i sve podvrste pesimizma. Rezultati parcijalnih sinteza, i u religijskom, i u pjesničkom i u filozofskom okrug, dolaze na kušnju najširih vidika.

Traže se posljednje stavke i izriču najdalje riječi o *jednom pesimizmu* u svim tim oblicima pesimizama.

U koliko imade (ako imade) samo jedan pesimizam i šta je u njemu neminovno, neotkidljivo? Pokušavaju se posljednje indukcije, uz deduktivna provjeravanja. Sta je zajedničko u svim velikim pesimizmima? Jedan pogled na cijeli pesimizam kao kulturno-psihički pojav. Sukus o udjelu patološkog momenta. Napokon: pokušaj za prevladivanje pesimizma, kao *problema*, psihološkom analizom i genezom njegove pojave. Tu bi imala da stane i *filozofija ove psihologije pesimizma*.

Nije valjda ni potrebno da spomenem kako bi u detaljnom metodu odlučila narav samog pojedinog predmeta, i kako bi ova stvar, jednom izrađena, sigurno i drugačijom izišla, nego što je tek skicirana u ovom približnom nacrtu.

Jednako se sobom razumije da se izlaganjem ove zamisli ni najmanje ne obvezujem na njeno puno izvođenje. *Nacrt sam iznio samo zato da ove fragmente smjestim bar u jednu skiciranu cjelinu*. Istina je da o pesimizmu imade već opsežnih djela gdje su dodirnuti, ili obradeni svi oni predstavnici pesimizma koje spomenuh; ali što ćemo, kad je psihologija stvaranja djela baš u tome, da čovjek, ako hoće da ima knjigu upravo po svome ukusu, mora sam pokušati da je i napiše. Tako valjda i nastaju uvijek nove knjige, a o starom predmetu.

Ove fragmente iznosim kao izvedeni dio moje, na gornji način oertane poredbene psihologije velikog pesimizma.

Kad bi mi za koje vrijeme posrećilo da ovim fragmentima uzmognem dodati bar još dva poglavlja: jedno o budhizmu (za reli-

gijski pesimizam) i jedno o Schopenhaueru (za filozofski) onda bi, uz jednu sintetičku nadopunu, bila potpuno ostvarena i uokvirena bar jedna mala komparativna psihologija pesimizma.

3. *Filozofska namisao Poredbene psihologije velikog pesimizma.*

Posljednju tačku gornjeg projekta odjeljujem ovdje u posebno poglavlje; s pogledom na filozofski doseg jedne izradene psihologije pesimizma završujem ovu fragmentarnu studiju.

Kao svaka psihologija, dandanas, tako može i psihologija pesimizma da bude i ostane sama sebi svrhom.

To je jedno. Ali ima i drugo: ona može da nastupi i s naročitom filozofskom intencijom.

Tu filozofsku intenciju hoću ovdje napose da podertam. Ona se može očitovati u glavnom dvostruko: već u samom smjeru i vrsti našeg psihološkog interesovanja, u postavljanju, odabiranju i posebnom formiranju problema, a onda još napose u posebnom priljublivanju samog metoda kojim ćemo se u tu svrhu poslužiti. Taj metod može da bude naskroz psihološki i čisto egzaktno psihološki, ali polazište i namisao može da bude filozofska. Uostalom, to vrijedi i za najveći dio one psihologije koja je po primjeru Wundta, Höffdinga, Külpea, Münsterberga, Stumpfa i dr. u posljednjoj liniji stalno kombinovala filozofski interes s psihološkim istraživanjem, tako te je uza svu svoju metodsku osobitost i autonomnost, po naravi sveg predmeta ostala u najbližoj blizini filozofije, po shvaćanju mnogih prvih psihologa još uvijek *filozofska disciplina*«.

Ovo neka bude, za našu skicu, dosta. Bez daljih i širih teoretizovanja, radije ću da ukažem na primjere. kako sam, lično, upotrebljavao psihologiju kao jedan metod filozofije. Ili možda bolje: kao jedan metodski stadij u koji hoću da izdignem razne »vjekovne« filozofske probleme, da im potražim korijen i genezu u čovjeku, da ih psihološki »naturaliziram«, osvojim jednu novu tačku vidika i tako ih možda posve — »razpsihologiziram«, ili barem u *jedan neposredniji, doživljajni oblik transformiram*.

Filozofskoj potrebi, nemiru, težnji, kako hoćete, ostaje uvijek na dnu jedno subjektivno izlazište i zalazište. Radi se o izvjesnom nutarnjem razračunavanju, uravnoteživanju, oslobađanju. Koga istinski tišti, taj će i mimo skolastizirani usus i učenu konvencionalnost potražiti i »trick«. Tražiće, mimo sva pravila, da te probleme opkopa, da im »zade za leda«, zgrabiće ih gdje su mu najbliži, najotvoreniji, ukratko, gledaće da ih se riješi kako može.

Primjeri onih filozofa koji su u jednom doživljaju spajali to izlazište i zalazište filozofije u sebi, jasno nam o tom svjedoče. Ništa nemaju s njima posla oni koji su stali negdje po srijedi toga razmeđa i pretvorili po koji odsjek toga filozofiranja (što je onima gornjima samo sredstvo) u posebnu učnost i stručnjaštvo koje je postalo samo sebi svrhom. U njih je terminologija filozofska izlazištem i zalazištem, i ona formulacija problema kako je nadoše školski određenu kao neki »prosjek historije«, u uvodnicima, rječnicima i kompendijima filozofije.

Oni i ne slute da je sve to u čemu se oni gube samo orude i alat. Prema istinskim filozofima oni se odnose kao muzički teoretičari i sastavljači klavirskih vježbenica prema kompozitorima stvarateljima. Njima je n. pr. nepristupna misao da bi cijelo to učeno, pravilno filozofiranje ostalo u sebi besmisleno kada bi se spoznajna katarza mogla krenuti drugim kojim smjerom: samo da dođe do onog oslobođenja i ravnoteže. Svo »znanje« i stručnjaštvo znači koliko i ništa, ako nema po srijedi te *organične* temeljne, t. j. lične i posebne filozofske intencije. Treba jedna istinska filozofska struktura, s cjelovitim svojim živcem, jasno i *posebno* osjećana iznad toga cijelog aparata, pa makar ta struktura i ne bila velikih genijalnih dimenzija.

Treba dobro pamtititi da po tom kriteriju može da bude, po svojoj duševnoj strukturi, filozofom i čovjek koji ne mlati filozofskom terminologijom, dok u isto vrijeme mnogi učeni, uvaženi stručnjak filozofije, znalac i terminolog, u biti svojoj nije filozof. Idealan je slučaj kada čovjek, po gradi svojoj filozof, zavlada suvereno i s aparatom (a ne da aparat zavlada njime), neidealno je kada čovjek ostane kod učene stručnosti, dok je opet najneidealniji slučaj da čovjek koji nema ni grade ni aparata, hoće ipak da se čita i njegova »filozofija«. To je diletantski snobizam, koji je n. pr. u posljednje vrijeme počeo u nas probijati vidno i nametljivo; uostalom jedan od simptomatičnih znakova naše polukulture.

Čemu ovaj cijeli umetak o iskonskom kriteriju filozofičnosti, pa još s oštrim na-

glaskom? Evo čemu: protiv onog skolastičkog duha »stručnjačkog bavljenja« i protiv one discipline leksikografske, za koju sam već iskusio da stoji na putu jednom takovom »nečuvenom htijenju u granicama filozofije« da se jedan filozofski problem može obići ili i otkloniti time da ga se psihološki razanalizira, raskopa, »razpsihologizira«, »defilozofira«! Ističem to, upravo u vezi s ovim svojim radom, jer su mi već dolazili terminološki stručnjaci i upozoravali me povodom nekih mojih ranijih radova, kako je psihologija ipak ukoričena u posebne korice. u posebnu knjigu (t. j. u posebnu nauku) — a filozofski problemi treba opet da ostanu u drugim koricama i da se imadu baš kao »filozofski problemi« (a nikad psihološki) i posebno raščinjati.

U tri moje ranije radnje: »Zašto se platonizam obično krivo razumijeva« (Nastavni vjesnik g. 1915./16.); »Die beiden Grundtypen des Philosophierens. Versuch zu einer psychologischen Orientierung in den philosophischen Strömungen der Gegenwart (Berlin 1918.) i u prvoj knjizi »Savremene filozofije« pošao sam eto — davno mi nije dao mira — načinom koji je inače danas sistemiziran u posebnu nauku pod imenom »psihologija«.

Tražio sam put koji će me zadovoljiti i dovesti do mog filozofskog cilja. Ako se sad sam taj način, put, kako hoćete, ispoljio ne kao obligatni filozofski, nego kao »psihološki« — to je meni bilo savršeno sporedno — a ostaće mi hogme i u buduće. Uza sva priznanja i pohvale i vani i kod nas vidim da me nije minuo prigovor radi »psihologi-

ziranja«, katkad tek »reda i discipline radi«, a katkad i radi moje prave »hereze« protiv biti strogo omeđene filozofije i strogo i jedino filozofski određenih problema.

I ovdje, u ovom djelu o pesimizmu, s ovim »psihološkim studijama«, kad sam ih već nekako morao nazvati, hoću da razračunam s jednim »filozofskim problemom«, t. j. s jednim *svojim duševnim problemom*, i to će biti sigurno najbolja riječ. Ono »psihološki« neka se dakle ne uzme u tragično-školskom smislu, kao da sam uzео jedan poseban, sretno ispipani isječak iz Psihologije, i sada da ga specijalno obradim. »Psihologija« je uopće i uvijek drugačija prema tome s kakvom se tendencijom, kojim smjerom, s kojim polazištem psihologizira. Bez izvjesne preformacije »problema« i smjera interesovanja nema psihologisanja. I naše psihologisanje ovdje imade svoj naročiti povod, smjer interesovanja i posebno formiranje problema.

Ono polazi od prvog konstatovanja da je religiozni oblik najstariji objektivno-historijski oblik u kojem se očitovao jedan generalni pesimistički stav.

Drugi stepen pesimističkog *problema* dosegnut je u filozofskom svom obliku, kao n. pr. u Schopenhauera i nekih drugih ranijih i kasnijih filozofija koje filozofskom dedukcijom i objektivnom argumentacijom htjede riješiti *pitanje* pesimizma.

Treći stepen za koji se ja ovdje borim imao bi da rasfilozofira to pitanje jednim načinom koji bi se mogao nazvati psihogenetičkom analizom. Psihološkim putem rješava se jedan »filozofski« problem, transformira

se u jedan introspektivno-psihološki problem i — polazi se napokon za tim da ta sama analiza u posljednjem svojem rezultatu, kao izvršena diagnoza i jedna naročita *nova svijest o svemu tome*, izade kao naknadni *ekvivalenat* za ono filozofsko traženje i uravnoteženje, što nas je u svom prvom polazištu *baš kao filozofsko* bilo povelu.

Ovo je način na koji bi se uopće mnogim tradicionalno-filozofskim problemima moglo »doći glave«. A ovo je i ishodište za naše postuliranje jedne Poredbene psihologije velikog pesimizma.

Mislim da je svak mogao konstatovati i na ovom fragmentu o hamletizmu i Kranjčeviću, da tog svog studija i analize *na Shakespeareu* i Hamletu nisam izvodio kao studij anatomije na parcovu. U stvari, svako studiranje ovakovih »objekata« znači studiranje svoje sopstvene duševnosti. To je upravo razračunavanje sa samim sobom, s izvjesnim doživljajnim elementima u sebi. Traženje višeg stepena svijesti o izvjesnim, možda i latentnim sastojcima svoga ja. Ovo je neophodna subjektivna strana ovakovog pothvata. Ovo je i razlogom zašto se u takovom naročitom psihologiziranju mora oživjeti sam objekat kao doživljaj, zašto se mora uživjeti i u sam izražaj i način toga objekta, na nekom razmaku studija upravo se stopiti i identifikovati s njim — da tek na kraju izidemo iz njega i nad njega. Taj »metodski ritam« mislim da se osjeća i u ovom mom pokušaju. Otuda i izmjena raznih intonacija u pojedinim odsječcima ove studije, od potpunog predavanja u ruke pjesnikove na jednom mjestu, hladne analize i

odmjerenih konstatacija na drugom. Sve to možda na prepast onih, koji od prave psihološke studije traže jezik i način školske disertacije.

Tek u čitavom opsegu jedne izradene poredbene psihologije pesimizma mogao bi da izbije i konačni filozofski ekstrakt. Tu bi bila data podloga za razračun s pesimizmom u cjelini. Tu bi, napokon, izbile i poluge da se i filozofski oblik pesimizma, onaj sa pretenzijom objektivne vrijednosti i objektivne raspravljivosti, pomoću psihologije prevlada. To znači: da se *snademo* prema cjelini pesimističkog fakta, u svim tim njegovim raznim oblicima. Ili, moglo bi se i tako reći, da se na toj proširenoj podlozi dohvatimo novog filozofskog uporišta. To uporište ne bi više bila nikakova »filozofija pesimizma« — jer i ta je bila psihološki oblik, ravan onim drugim oblicima — već jedino »filozofija« u tom širem smislu, u koliko je njom, kao filozofijom o pesimizmu, kao prevladavanjem pesimizma naznačeno i usmjereno neko novo snalaženje na sve strane. Put do toga jeste poredbena psihološka analiza koja može i sve dosadanje formirane »filozofije pesimizma« da jednako razanalizira, uporedo s ostalim izvanfilozofskim pesimizmima.

Dakle, najkraće stegnuto: Psihologija sviju pesimizama, kao sredstvo na putu od filozofije pesimizma« do jedne »filozofije o pesimizmu«.

Razumije se, *doseg i rezultati*, u ovom se nacrtu ne mogu predvidjeti. Ali naslutiti se mogu, već ovako unaprijed.

Uz lično-filozofski momenat, dakle potrebu intelektualno-osjećajne ravnoteže, izvjesnog »oslobodenja«, ili, kako bi se sve to moglo kazati, ukazuju se naročite perspektive i u socijalno-filozofskom, ili recimo, objektivno-etičkom smjeru.

Velika historijska činjenica zgroženja prvih genija nad *čovjekom*, njegovom čitavom građom i prirodnim faktičnim uslovima njegove moguće i žive etike koja postoji i koja se ne da ukloniti, sve to izlazi kao poseban, neobilazivi faktor u svakom daljnjem etičkom planiranju i normiranju. Pesimističku etičku konstataciju, dakle napose socijalni etički pesimizam — treba uzeti takođe kao jedan *etički fakt*. Taj fakt treba da se etički-psihološki pojmi, da se u nekom smislu i značenju (koje se ovdje ne može anticipirati) u etici budućnosti »smjesti«, ili ako hoćete »upotrijebi«.

Pesimizam na stvarnost *života*, njegovu škrtost i dispartnost prema »velikim htijenjima« upraviće nam pogled na revidiranje tih »htijenja«, na njihovo dublje genetičko i stvarno poimanje. Sveljudskost pesimističkog doživljaja, taj naročiti potez same poredbene psihologije pesimizma, izbija kao posebna spona, s posebnom panhumanom etičkom dinamikom. Svijest zajedničke, u najraznijim kulturama gotovo jednako izražene *boli života*, svijest sveljudskog drugarstva u jednoj *čovjekovoj* patnji, donosi u sebi i neku etičku valutu, jak momenat sveljudske duhovne životne zajednice, dokumenat srodnosti i bliskosti. Taj dokumenat upućuje na jedan analogni i zajednički cilj čovjekovih nastojanja i govori jasno o sveljudskom za-

jedničkom razumijevanju i gdje nikad sporazumijevanja nije bilo. Ma ostao taj etički facit raznokulturnog, raznovremenog i raznorasnog pesimizma čisto platonskog karaktera, on u duševnom zblizavanju naroda ipak ostaje nekim faktorom.

Schopenhauer je u svome djelu o sve-svjetskoj »volji« Die Welt als Wille und Vorstellung ukazao na patnju kao etičko-spojni momenat po kome se u čovjeku rada razumijevanje i samilost za bližnjega baš radi toga jer zna da je i drugi isto tako žrtvom svesvjetske volje kao i on sam. I kršćanstvo je u zajedničkoj patnji »u ovoj suznoj dolini« nalazilo oslon ljubavi i sve-ljudskog bratimljenja; ukratko i općenito: pesimizam, iako u svojoj biti negativan, nije bez svake etičke pozitivnosti.

Već kod naših dosadanjih prinjera, Shakespeara i Kranjčevića našli smo neki prirodni prijelaz i prelijevanje životnog pesimizma u univerzalno-kozmički. Pesimistički nalaz na čovjeku i životu prenosi se i na kozmos, atribut zla i nevrijednosti postaje univerzalan, proteže se na Sve kao cjelinu.

U filozofiji dolazi tako do »metafizičkog pesimizma«. I s tim pesimizmom kao filozofskim problemom, kao metafizičkim pitanjem drugačije će razračunati komparativno-psihološki utemeljeno gledanje na prvi korijen i sve moguće oblike pesimizma. Objektivno-metafizički karakter pesimizma kao »ispravne« i »neispravne« filozofije biće uklonjen desiluzacijom te objektivnosti; sviješću subjektivnog i psihološki uvjetovanog korijena svake takove problematizacije uopće. Osnovna intonacija cijelih pesimis-

tičkih filozofema biće »razpsihologizirana«. mnogi na toj podlozi konstruisani problemi ostavljeni po strani, zakrenuti, uklonjeni ili bar za 180 stepena zaokrenuti.

Ukratko: *psihološka jedinstvena svijest o faktu pesimizma* izvodi i novu orijentaciju prema jednom izvjesnom tipu metafizike.

Na kraju, da se još jednom zasebice istakne: čitavom tom *filozofskom funkcijom* poredbene psihologije pesimizma nije nigdje psihologija postavljena kao »ancilla philosophiae«. Naprotiv, psihologija ima da bude otvoreno, da se cijelim svojim slobodnim bićem izviije i ostvari. *Samim faktom njenog, čim dubljeg izvođenja i ostvarenja ispunjena je tim bolje i filozofičnost one njene misije kako je ovdje ocrtasmo.*

Glavno je: naš odgovor, reagiranje, oslobođenje. Taj odgovor ne mora da bude izrečen kao »filozofija« pesimistička ili protupesimistička. Bitno je da taj odgovor, taj način odgovaranja, za nas vrši »filozofsku funkciju«, t. j. da nam omogućuje jedno šire opće snalaženje, jedan viši stepen svijesti i intelektualnog prevladavanja te cjeline.

Jer, napokon, i filozofija je na kraju krajeva tek jedna forma diferenciranog *životnog reagiranja*. I ona je jedna forma izživljavanja života. I filozofirati znači: živjeti. To je zadnje opravdanje, zašto filozofiramo, zašto promatramo, zašto psihologiziramo. Kao što je n. pr. plač jedan od prvih najprimitivnijih fizioloških oblika za izvjesno »oslobodenje« naše nutrašnjosti — zašto da i filozofiju ne bismo mogli, negdje na dalekoj tački iste linije, shvatiti kao analogno takovo sredstvo višeg oslobađanja — *umom.*

Štaviše, možda bi se i to moglo kazati (iako bi bio drugi posao dokazati) da je najdublja, iskonska i sakrivena funkcija našeg uma u tom prevladavanju, intelektualizovanju i ekonomskom disciplinovanju čitavog onog bezdana dinamičkih, emotivnih potencijalnosti što ih u jednu riječ zovemo »psihom«.

Ne vrši li misao posao »snalaženja sa čuvstvima«, oslobadanja, dizanja nad čuvstva, duševnog uravnoteženja? Tu regulatornu službu »hladnog razuma« pozna dobro i pučka mudrost, dok je filozofija već odavno podigla žrtvenik visokoj vrijednosti »racionalnog principa«; u njemu je našla sami »dignitet« filozofije. Nije li u tome smisao i one stare riječi o »filozofiji tješiteljici«? Čitave generacije shvaćale su filozofiju kao »dietetiku duše«.

U jedno sakupljeno: mi sebi umom ispo- mažemo. Hrapavo mjesto, nesklad nastojimo nekako odfilozofirati (Nijemac bi ovdje zgodnije rekao wegphilosophieren). Naročito na čuvstva što nam sklad duševni teže da zakidaju, dižemo se reakcijom filozofiranja, ohlađivanja, intelektualiziranja.

Drugo je pitanje hoćemo li pri tome i uspjeti! Borba je katkad i teška. Kadgod će i samog borioca još jače da baci o tle. Eno Hamleta! Oružje se ljuto okrenulo na samog borca i otud »hamletizam«, strašan vir čuvstva i misli koji, kao svaki vir, poteže streljice na dno. I Hamlet, prvim instinktom, hoće da se »oslobada« svojom meditacijom i refleksivnim raskapanjem. Refleksijom bori se u početku za mir, ravnotežu i jakost djela. Ali ta ista refleksija ide toliko daleko da

udara na bezdan, beznadnost, bezizglednost. Prijelaza više ne nalazi. Efekat se pretvara u protivnost, i u tom je ona naročita »psihička tragičnost« hamletizma. Hamletu nije uspjelo da svoj prejak doživljaj racionalizuje, da čovjeku i svijetu »oprosti« u iscrpljenom i dovršenom »shvaćanju« toga svijeta.

Vulgarna riječ »Sve razumjeti znači sve oprostiti« dobiva ovdje svoj poseban sadržaj. Vrlo je značajno kako nam indirektno sam Hamlet na jednom mjestu naznačuje, kako filozofija ne može »sve« to da riješi i kao da iz tih riječi probija prikriveno osjećanje, da bi mir i ravnoteža ipak nastupila kad bi se i to moglo isfilozofirati! Ne zaboravimo koliko su oštro podertane riječi Hamletove: »Ima na nebu i zemlji više stvari — No što se u vašoj filozofiji sanja, Horacio!«

Horacije je klasično ime, i kao da nije slučajno što Hamlet baš to veli, i baš Horaciju, mirnom trezvenom, uravnoteženom »Rimljaninu«, ovdje možda i simboličnom predstavniku klasične, harmonične Mu drosti.

Hamlet u grižnji skepse ide tako daleko da osjeća rub tame i praznine. Prebacio se preko težišta ravnoteže, i to znači: oružje uma okrenulo se protiv njega.

I narav ljudska, u svoj svojoj niskoći, filozofski mu je nedokučiva, kada jednom ironijom Rosenkrantzu i Guildensternu odaje svoju željicu da to filozofija »iznade«: »Trista mu muka, ima u tom nešto više no prirodno, ako bi filozofija mogla da iznade šta«.

I o naročitom *filozofskom tipu Hamletovu* dalo bi se još štošta reći, čime bi naše

tvrđenje izišlo poduprto. Ali ovdje neka nam bude dosta i ovo negativno konstatovanje: *U Hamleta filozofija nije izvršila svoje životopomirno pozvanje.* »Pozvanje« velim čisto empirijski, na faktu historije filozofije, nipošto »normativno«. Hamlet je *ostao na neprevladivom čustvu zgroženja*; na njem je pao, i po njem baš postade *Hamlet*.

Unatoč sve releksije, *iracionalni bezdan* progutao je *Hamleta*. Štaviše, osjećaj toga bezdana bio je toliki, te se i sama ta refleksija magičnom nekom privlačivošću survala u jednom nepovrativom viru u dno toga bezdana, da u njemu samo još — zašuti zauvijek.

Ali tudi neuspjeh oduvijek je čovjeka nagouio da baš na istom mjestu iznova *pokušava uspjeh*. Možda je baš u tome ostao onaj privlačni žalac na *Hamletu* koji je tolike ljude privlačio da se njime bave i da revidiraju cijeli proces njegova pada — radi sebe. — Nema li možda u tom sakrivene težnje — da se ipak nađe drugi put nego što je onaj, kojim je nepovratno srnuo *Hamlet*? Nisu li sve to tek pokušaji spasavanja, oslobodenja *Hamletova* — t. j. oslobodenja samoga sebe?!

Priznajem. ovdje mi postaje preteško da se probijem u jasnoću. Vraćati se više ne mogu; s ovim dosadanjim razglabanjem jedan je već dio puta iza leda. I kad bi trebalo da se sad, u jednu riječ, položi račun, cio i posljednji račun, čemu na kraju krajeva ovo cijelo psihološko dubenje na prapodacima i korijenju sveljudskog pesimizma — kad će ti prapodaci i onako jednaki dalje ostati — onda bi mogao da odgovorim i evo odgovaram ovom jedinom malom i tihom, nipo-

što »visoko-završnom« riječi: možda je i to psihologiziranje nad pesimizmom samo jedan u nizu onih mnogih oblika u kojima čovjek mora da se kao crv previja. I sad, možda je u tom novom smjeru »previjanja« neko oslobođenje?

DODATAK,
INFORMATIVNI I BIBLIOGRAFSKI.

1. Za Hamleta.

Samo manji dio hamletološke literature. goleme i dosta stare. imade neko značenje za psihološki i filozofski problem »Hamleta«.

Njemačka literatura relativno je najbogatija. a ujedno i nama najpristupnija. Otkad je jedan od starijih njemačkih pjesnika uskliknuo: »Hamlet je Njemačka!«, odonda se Nijemci mnogo zadržavaju oko »Hamleta«, i dramatici. i estete. i filozofi i psihopatolozi. Za one koji bi htjeli čuti još koje mišljenje o Hamletu i istaknuću ovdje nekoliko djela. ali samo takovih koja rade naročito o Hamletu i daju nešto za psihološki pogled na Hamleta.

Na prvom mjestu ističem stajalište Hermannna *Türcka koji* u Hamletu vidi tip genialan. slično naprijed izloženom našem tumačenju. Djela: *Hamlet ein Genie* (2. izd., Berlin 1902.) i *Das psychologische Problem in der Hamlettragödie*. Leipzig 1890. u glavnom govore našem stajalištu u prilog. — Od *Türcka* imade i komparativna studija: *Faust, Hamlet, Christus*. 1917., 2. izd. 1921.

*

Ne psihološki, već *psihopatološki* uzimlju Hamleta poglavito *Delbrück*, *Ueber Hamlets Wahnsinn*, starije djelo na koje sam se već naprijed osvrtao, zatim *Friedrich*, čije je patološko gledište »blaže«: *Hamlet und seine Gemütskrankheit*. Heidelberg 1899., i napokon škola poznatog psihoanalitičara«

Sigmunda *Freuda* iz koje ističem specijalnu studiju o Hamletu od *Jones-a Ernesta* (preveo na njemački P. Tausig), *Das Problem des Hamlet und des Ödipus-komplex*.

Sam Sigmund *Freud* dodiruje Hamleta u svom djelu *Die Traumdeutung*, 7. Aufl. Wien 1922., (str. 199. i dalje, u 4. izdanju!). Isto iz njegove škole *Otto Rank*, *Das Inzestmotiv in Dichtung und Sage*, Wien 1912. (na str. 40. i dalje i str. 204. i dalje), i zatim od istog pisca: *Psychoanalytische Beiträge zur Mythenforschung*, Wien 1919. (na str. 72. i dalje). Prevelik bi nam prostor uzelo u ovoj kratkoj bibliografiji da izbliže donosimo tumačenja ovih naučenjaka.

S liječnicima Hamletovim razračunavao sam već naprijed na više mjesta. Kazao sam tamo općenito za cijeli tip ovoga shvaćanja: da ga smatram od sviju najpromašenijim i najpovršnijim jer psihopatologijom bit Hamleta i hamletizma ne samo da nije iscrpljena, već nije u svojoj posebnoj, baš hamletskoj, genijalnoj sferi ni zahvaćena.

*

Sa svojim shvatanjem da je Hamletovo biće nešto »osobito i abnormno« (»absonderliches, abnormes Verhalten«) stoji psihopatološkom pogledu nablizu i Friedrich *Paulsen*, berlinski profesor filozofije, koji ne može da u sebi sakrije školskog doktrinarnog etičara. U studiji *Hamlet. Die Tragödie des Pessimismus*, izašloj prvi puta u *Deutsche Rundschau* 1889. i ponovno 1900. u knjizi *Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles. Drei Aufsätze zur Naturgeschichte des Pessimismus*, brani se Paulsen od »plit-

koće« koju mu je kritika zamjerila povodom prvog publikovanja ove studije. Reklo mu se među ostalim i to da je njegovo tumačenje Hamletova karaktera »thoricht. geistlos, ungeraint«. Paulsen u drugoj redakciji vidno ublažuje tu svoju patološku notu, ali uglavnom ostaje uporno kod svoga, što je i posve prirodno. Hamlet je grozom doživljaja »otrovan« duševno i otud je pošlo sve na krivo. Ovo bi još išlo, ali dalje: Osjećanje i patnja silno se razbujala, ali volja, aktivnost propala je. Žuč mu se prosula u unutrašnjost. Hamlet je dakle duševno bolestan. Maska ludila nije mu koristila, i svak bi se drugi, normalan, drugačije na njegovu mjestu ponio. Zašto ne radi kao Laert, brzo i odlučno? (Zato, jer je — Hamlet, i nije, sto put nije Laert!) Ipak, Paulsen priznaje da Hamlet nije bolestan u kliničkom smislu, da njegova duševna pometenost (Gestörtheit!) nije tolika da bi onemogućila — »odgovornost« i savladavanje sama sebe. Hamlet je bolestan iz moralnih razloga. Njegova mržnja i osvetljivost da nema ništa plemenitog u sebi. Hamlet je pakostan (Bosheit) i svirep prema svojim žrtvama koje je s uspjehom demaskirao. U Hamleta imade jaka mefistofelska žila — i zato nije nikakav karakter za poštovanje i divljenje! — Može svak misliti kako mu drago, ali meni se čini da je glas kritike protiv Paulsena dobro pogodio njegovu plićinu. Iz Paulsena govori učeni filistar.

O mišljenju Paulsenova kolege Johannes Volkelta ne treba ni da govorim posebno. (Aesthetik des Tragischen 1897.) Tip je u temelju posve isti.

Da je Hamlet zapravo sam Shakespeare, ustvrdili su već nekoji stariji tumači, napose H. Taine. U nas se tome osnovnom pogledu, na Shakespearovu ličnu proživljenost Hamleta, pridružio M. Nehajev u svojoj Studiji o Hamletu koja je prvi puta izišla u »Savremeniku« g. 1915., kroz tri broja, i kasnije g. 1917. i kao posebna knjiga. Velika je informativna vrijednost ove studije, imenito pogledom na biografiju Shakespeareovu i genezu tragedije »Hamleta«. Samo manji dio, pri kraju studije, radi o karakteru Hamleta-Shakespearea. I Nehajev se oštro protivi patološkom tumačenju, smatrajući Hamleta najličnijim izrazom Shakespeareova genija. Hamlet je veliki patnik — s niskosti ljudske, razumije se i svoje. »Razgovor naš s Hamletom razgovor je lažljivog površnog čovjeka mase sa iznimkom, sa genijem«. U »Bilješkama« daje Nehajev dobrih podataka o raznim starijim tipičnim tumačenjima Hamleta.

»Hamlet je jedno veliko izdignuće čoveka nad samim sobom« veli Svetislav Stefanović u predgovoru svog prijevoda »Hamleta«. Ovaj kratki sastavak donosi dobrih pobuda za psihološko analiziranje Hamleta. Stefanovićev prijevod koji sam u ovoj radnji citirajući upotrijebio, mogao bi se općenito preporučiti, jer je dobar, i što je glavno vrlo jasan i čitak.

*

Iz ostale hamletološke literature koja ide više na cjelinu »Hamleta« tragedije, istaknuo bi još: Loening, Die Hamlet-Tragödie Shakespeares, Stuttgart 1893.; Vischer, Hamlet. Vorträge. 2. Reihe Bd. 1., Stuttgart 1899. (I Vischeru je Hamlet genij, i to baš »Phanta-

siegenie«) i *Gelber*, Shakespearsche Probleme. Plan und Einheit in »Hamlet«. Wien 1891.

Djelo Poljaka Stanislava *Wyspianskoga* koje je g. 1921. izišlo prevedeno u Matici Hrvatskoj daje za naše stajalište promatranja Hamleta vrlo malo. To je možda dobar pomoćni priručnik za pozorišne ljude, za glumce, reditelje i t. d.

2. Za Kranjčevića.

Što se je u nas tako malo, većinom *pri-*
godno pisalo o Kranjčeviću, biće znatan raz-
log i u tome što ga izvjesni faktori formalno
pokopaše za našu javnost, ne izdajući ni-
kako, četrnaest godina iza njegove smrti po-
novnog izdanja njegovih pjesama. *Gotovo*
četrnaest godina ne postoji Kranjčević u na-
šem knjižarstvu, i zato nije čudo da je go-
tovo zaboravljen, dok je mladoj generaciji
ostao nepoznat.

Ova je činjenica svakako jedno sramno
poglavlje naše, recimo kulture. Kranjčević
je naš Shakespeare, Goethe, Dante; mi bo-
lje ga nemamo, i zato imamo prema njemu
iste one dužnosti koje su ostale nacije izvr-
šile prema svojim najduševnijim ljudima.
Nadite u Njemačkoj cinika koji će Nijemcima
oduzeti Goethe-a — makar i na godinu dana!
— ili Talijanima Dante-a!

Za psihu »posljednjeg« Kranjčevića,
pred samu smrt, osobito značajna zbirka pje-
sama »Divot izdanje« koja je, da kažem naj-
blaže, nespretnošću tadanjeg odbora »Društ-
va hrv. književnika« izašla samo u 300 (slo-
vom tri stotine) primjeraka, osjeća se kod
svega toga kao najbolnji manjak. Te pjesme,
može se reći, za našu javnost naprosto ne
postoje. Zato sam i bio nešto opsežniji u citi-
ranju, gdje gdje i čitavih pjesama, jer znam
da će to mnogima biti jedina i prva prilika da
uščitaju nešto i od onog posljednjeg najne-
poznatijeg Kranjčevića.

Kad je g. 1918. bila deseta godišnjica smrti Kranjčevićeve, iznio sam u »Hrvatskoj Njivi« apel na našu javnost da se već jednom potakne pitanje izdavanja Kranjčevićevih pjesama. Nitko ni da pisne. Prava adresa na koju je ovaj apel bio upravljen nije se ni odazvala već je lijepo prešutila cijelu tu stvar. Momenat sveopćeg uzbuđenja g. 1918. u našoj zemlji bio je zgodan, da se tada stvar prešuti. Odonda do danas bačeno je u svijet more štampanog papira. Samo Kranjčevića nema — kao za ruglo. *Zato ovdje podsjećam iznova našu cijelu javnost na ovo neriješeno pitanje. Ono je pravo pitanje naše nacionalne i kulturne časti, ono je i jedna prijeka stvarna potreba!* Ovdje obnavljam još jednom svoj apel od g. 1918. da se ta sramota već jednom ukloni. Čuo sam da se u izvjesnom krugu u Beogradu ozbiljno pomišlja na to da se tamo odštampa cijeli Kranjčević. Izgleda da je to jedini preostali način da se već jednom i toj, i za nas Jugoslovane nečuvenoj inerciji udari u obraz.

*

Golema većina dosadanjeg pisanja o Kranjčeviću beznačajna je i vodena; dubljega i neprigodičnog uživljavanja u cjelinu njegove poezije — u psihu njegove poezije — jedva da je i bilo. Zato i ne mislim ovdje nabrajati sve te razasute članke po starijim godištima naših revija i dnevnih novina.

Od jačeg utiska bio je članak A. G. Matoša u »Savremeniku« g. 1908.: U sjeni velikog imena. Po Matoševu načinu ima tu izvrsno opaženih stvari. osobito ono o »suvišku bola«, dobre karakterizacije i pravog uživljavanja, ali i izvjesnih površnosti i ne-

pravednosti prema Kranjčeviću. Što su te nepravdosti duhovito izrečene, ne mijenja ništa na stvari. Međutim, stvar je bila tada i suviše svježja i bliza, i nije stoga čudo da Matoš, uz neke općenite dobre slutnje, nije mogao da dađe prave cjeline. Osim toga, način je Matošev ostao kozerski, feljtonski, fragmentaran.

Još za života Kranjčevićeva, povodom 25-godišnjice pjesnikovanja, izišao je u Sarajevu Spomen-spis koji je bio pjesniku donesen na bolesničku postelju u sarajevskoj bolnici, kratko vrijeme pred smrt (1908.). Uz ostalo donio je taj Spomen-spis i studiju *Ljudevita Dvornikovića: Filozofija Kranjčevićeve poezije*. Razumije se da je tu zahvaćen samo središnji, jaki, otporni period Kranjčevićeve poezije. »Divot-izdanje« nije tada još za javnost postojalo, i pjesnik nije još bio isplo do dna svoju »rednju kupu« — iako je već bio jako blizu dnu. I tako je dinamika, možda donekle i s obzirom na teško oboljelog Kranjčevića, najjače došla do izraza u ovoj studiji. »Originalnost dakle i veličina Kranjčevićeve poezije ne stoji u pesimizmu njegove filozofije, nego u osebujućem njegovom reagiranju na taj pesimizam. Dok smo u pjesnicima svjetskog bola vikli naći kao konačni akord neku zamiruću rezignaciju, koja nas rasplakuje nad samim sobom, to se Kranjčevićeva poezija pesimizma redovno svršava nekim snažnim, oštrim akordom otpora, gotovo prkosa. Zato završetci njegovih pjesama ne stvaraju plačljive sentimentalnosti...«

Ali, odonda, perspektiva se znatno pomakla. Rezignacija je ipak došla, i to u najstra-

šnijem obliku. Pjesme Divot-izdanja bile su već tada, u času dvadesetipet godišnjice, nepozovljivo na papiru. Umjesto prkosa bruji bol za skršenu srž života. Na preosjetnu vagu Kranjčevićeva života bolest je već bila bacila i svoj posljednji najteži uteg.

Povodom desetgodišnjice Kranjčevićeve smrti izišla je u Hrvatskoj Njivi (g. 1918. II. br. 43.) moja skica za psihu cjeline Kranjčevićeve poezije: *O psihu Kranjčevićeve poezije* (i posebno odštampano) gdje zastupam, uglavnom, isto mišljenje o genezi i psihološkoj naravi te poezije kao i u ovoj studiji. Na analogiju s hamletskim tipom nisam još došao u tom prigodnom članku.

Moje *Bilješke o Kranjčeviću kao čovjeku*«, izišle u 44. broju Hrvatske Njive, istog godišta, ostale su također s izvjesnim jubilaro-prigodnim obilježjem.

O velikim duševnim rodacima i prethodnicima Kranjčevićevim u *svjetskoj literaturi* nismo još uvijek na čistu. Isto tako ni u pogledu odnosa prema našoj domaćoj literaturi.

Srodnost sa Shakespearovim duhom u *Hamletu*« pokazuje se u ovoj mojoj studiji. Ali, kako rekoh, tu je neka druga, a ne »literarna« srodnost. Inače je bilo natucanja o srodnosti s Dostojevskim, Byronom, Verhaeronom, Leopardijem, Lenau-om, Alfredom de Mussetom, V. Hugo-om, pa čak i s Fr. Schillerom.

Od naših se spominjao Šenoa, Preradović, Jakšić, Vojislav Ilić, Rakić i Petrović Njegoš.

Jedino na Petroviću Njegošu zaustavio bih se ovdje, iako ga u studiju Kranjčevićevog pesimističkog tipa nisam dosad dodirivao. Uz Kranjčevića ovo je sigurno naš najmisaoniji pjesnik pesimizma s jakom filozofskom žicom, dođuše drugačijeg zvuka od Kranjčevićeve. Njegoš nije onako ogrezo u tom pesimizmu kao Kranjčević i dikcija je njegova herojski-epska, s nekom izvjesnom, ali dobro primjetljivom promatračkom udaljenošću od pesimističkog fakta svijeta i života. Kranjčevićev pesimizam, to je *on sam*, u svakoj i posljednjoj žilici svojoj. Psihološki uzeto, oni čine dva razna pesimistička tipa i zato bi Njegoša trebalo, baš s te psihološke strane, a ne samo filozofske, prikazati u jednom posebnom naročitom okviru.

Na Njegoša kao pesimistu-filozofa upozorio je Branislav Petronijević u svome djelu »Filozofija u Gorskom Vijencu« (ćir.) koje je u drugom popravljenom izdanju izašlo u Beogradu 1920. Od većih poglavlja toga djela I. Njegoš kao prethodnik Darwinov, II. Njegoš kao pesimist i III. Ostali filozofski pogledi Njegoševi i pojedine misli njegove, nas ovdje interesuje najviše drugo poglavlje. Petronijević polazi od osnivača pesimizma kao filozofske doktrine Schopenhauera i ističe napose da »težište Šopenhauerovog pesimizma ne leži u učenju o ništavilu nego u učenju o bedi života« (str. 50.) i daje zatim niz citata iz Gorskog Vijenca, iz kojih se ogleda Njegošev pesimizam i razlika od Schopenhauerovog pesimizma. Njegoš je skeptik.

on smatra »da je život i svet tako sumnjive egzistencije, da je već i time vrednost njegova u pesimističkom smislu dovoljno okarakterisana« (str. 59.). Bijeda života i stalna borba nalaze se također među glavnim instancijama Njegoševa pesimizma. Autor tvrdi da ta »borba« u Njegoša ima upravo pesimistički, a ne »darvinistički« značaj: »— da je njen značaj u prvom redu pesimistički« (str. 62.). Vrhunac baš toga pesimizma izriču stihovi: »Sv'jet je ovaj tiran tiraninu — A kamo li duši blagorodnoj! — *On je sastav paklene nesloge*«. U malo stihova Njegoš je izrekao gotovo sve moguće strane i moralnog i općeživotnog i kozmičkog pesimizma. Kao hrišćanski vladika Njegoš vjeruje ipak u jedan drugi viši svijet u kojem besmrtna duša ipak može da srkne prave i savršene sreće. Ovosvjetski pesimizam njegov uvire u onosvjetski, transcendentni *optimizam* (str. 72.). Njegoš dakle ulazi u tipični okvir *relativnog kršćanskog* pesimizma — *s obzirom na ovaj svijet i ovaj život*. U *onom* svijetu našao je Njegoš tvrdu stijenu i tu je bacio posljednje svoje sidro. Golema opreka prema Kranjčeviću tu je iskočila najjače: Baš tu tvrdu stijenu transcendentne utjehe pjesnik Trzaja nikada našao nije, s trpkim sarkazmom na imaginarnu i veliku Providnost Svijeta utonuo je bezglasno u Prazninu.

3. Za opću psihologiju pesimizma.

U velikoj literaturi o pesimizmu, filozofskoj i literarno-estetskoj zanimae nas ovdje samo ono što ima značaja za psihološku njegovu analizu. Sama »psihologija pesimizma«, može se reći, zasad još i *ne postoji*; osim nešto fragmentarnih početaka i umetaka u raznim djelima širega okvira, izradenih djela šire koncepcije nema.

Prvi sustavno-filozofski predstavnik pesimizma, Arthur *Schopenhauer* izveo je u glavnom svoj pesimizam spekulativno i deduktivno.

Empirijsko-psihološka teorija, koju je također dao, usput, stvorena je od oka, u naročitu svrhu, da i s te strane podupre već gotovu zgradu njegovog metafizičkog pesimizma. Njegovo metafizičko tumačenje svijeta kao izraza neke slijepe bezrazložne pravolje ostavljamo po strani. Schopenhauer u svom glavnom djelu *Die Welt als Wille und Vorstellung* (prvi put 1819. god.) polazi i s druge strane, od psihološke konstatacije. Temeljni psihološki podatak za motiviranje filozofskog pesimizma stoji, po njegovu mišljenju, u ovom vrlo nategnutom konstatovanju: Neugodnost je glavno i pretežno osjećanje života. Sva ugodnost znači samo kratki prestanak, momentano izlučenje tog neugodnog osjećanja. Prema tome, neugodnost je primarna i pozitivna, ugodnost je samo momentana negacija i prikrivanje tog osnovnog pozitivna.

»Svako udovoljenje, ili, kako se obično veli sreća, uvijek je u stvari nešto negativno i nikada pozitivno... I zato ne može sreća i zadovoljstvo da bude nešto više nego samo oslobođenje od nekog bola (Die Welt als Wille und Vorstellung. knj. IV. § 58.).

Krug života vodi preko prolaznih tačaka udovoljenja uvijek i jedino kroz niz najraznijih patnja: »Neprestani naponi da odagnamo patnju, postizavaju samo to da joj se oblik mijenja. Ona (patnja) je, u početku, neimaština, bijeda i briga za očuvanje života. Ako sad uspije, što vrlo teško ide, da se bol u tom obliku otjera, javiće se u tisuću drugih oblika, i to razno prema dobi i prilikama: kao spolni nagon, strasna ljubav, ljubomora, zavist, mržnja, strah, taština, lakomost, bolest i t. d., i t. d. Napokon, ako već ne može da se javi ni u kakovom drugom obliku, pomalja se u žalosnom sivom ruhu zlovolje i dosade protiv koje se preduzimlje ovo i ono. A ako nam uspije da i nju protjeramo, to će se teško zbiti a da bol u kojem od predašnjih oblika iznova ne upustimo, i stara igra počinje sad iznova. Jer svaki život ljudski klimata tamo amo između bola i dosade«. (U istom djelu, knj. IV. § 57.)

Bol i dosada, prvo kad radimo, drugo kad ne radimo, osnovni su i univerzalni osjećaji života. Ovdje Schopenhauer brzo opet skreće na slijepu »svjetsku volju« koja nas tjera da žudimo i radimo, t. j. da sebi bol u svim tim oblicima što obilnije pribavljamo. Zato ni ta njegova »psihološka teorija« nije čisto psihološka.

Na Schopenhaerovu srodnost s Platonom upozorava u nas posebnom studijom Mihajlo

Miron djelom *Platon i Šopenhauer*, Beograd-Sarajevo 1923. (ćir.). Za nas je ovdje od važnosti da i u pogledu pesimizma postoji između Platona i Schopenhauera izvjesna sa-glasnost.

*

Schopenhauera istaknusmo zato na prvom mjestu jer je on najpoznatiji i jedini veliki sustavno-filozofski predstavnik pesimizma. Ali kulturna historija dala je i prije njega jakih, kadgod i psihološki motiviranih pesimističkih izljeva. Već Budha je dao neku psihološku motivaciju i ljestvicu postupnog oslobođenja od života—»sansare«. U evropskoj filozofiji daje prva psihološka opažanja o pesimizmu Blaise *Pascal* (1623.—1662.). Patnja je beskrajna, ugodnost minimalna. Mi se vječito spremamo na život — a ne živimo nikad. Formula, po kojoj je suma bola u životu veća od sume ugodnosti, po-tječe još od *Pierea Morcau-a de Maupertuisa* (1698.—1759.).

Ocem teorijskog pesimizma smatra Eduard v. Hartmann Immanuela *Kanta*. Hartmann u svome djelu *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus* (Berlin 1880.) probire pesimističke izjave kod Kanta koje su u organičkoj vezi s njegovom etikom dužnosti. Ni u Kanta ni u Hartmanna nema naročite »psihologije pesimizma«. Ali zato je ima više u jednog predšasnika Kantova pesimizma u grofa *Veerij-a* koji u djelu *Meditazioni sulla economia politica* naročito ističe bol kao nešto primarno i jače od ugodnosti. Po Veerijevu shvaćanju bol je uvijek prva. Prije svakog užitka. Jedan užitak ne može da dođe neposredno za drugim, bol mora da

ih rastavlja. Boli koje polako prolaze ne izazivlju užitka, jer je prijelaz neprimjetljiv. Samo kontrast prema nekom prevladanom bolu dovodi nas do ugodnosti.

Inače pesimističko-filozofski teoremi od Hartmanna do danas nas ovdje manje zanimaju — jer ne rade izričito o psihologiji i psihološkom korijenu svega pesimizma.

Samo ćemo još istaknuti posebnu varijantu, recimo reduciranog pesimizma: »malizam« (od »malus«, zao, kao »pessimus« od »najgori« ili »veoma zao«) o kojem je riječ u našeg filozofa Branislava *Petronijevića*, u njegovom glavnom djelu »Prinzipien der Metaphysik« (Heidelberg 1912.).

*

Kako već rekoh, *naročite* literature za psihologiju pesimizma *nema ni danas*. Imade tek nešto *početaka*.

Ribotova djela spominjem na drugom mjestu (Psihologija čustva i volje; vidi o tom dalja poglavlja).

Johannes *Rehmke* napisao je *Zur Lehre vom Gemüt* (Berlin 1898.), ali to djelo samo dotiče pojav pesimizma. Gustav *Störring* djelom *Zur Lehre vom Einfluss der Gefühle auf die Vorstellungen und ihren Verlauf* (Leipzig 1896.) daje već više.

Za našu psihologiju »velikog pesimizma« vrijedno je djelo Kuna *Fischera* *Der Philosoph des Pessimismus, ein Charakterproblem*, Heidelberg 1897. Pa i *Paulsenovo* djelo *Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles. Drei Aufsätze zur Naturgeschichte des Pessimismus*, Berlin 1900. — što sam ga već naprijed u pogledu Hamleta potpuno odbio — daje

ipak, tu i tamo, prihvatljivih psiholoških opa-
žaja, napose kod Schopenhauera.

*

Veliku pažnju pobudilo je djelo Karla
Jaspersa Psychologie der Weltanschauungen
koje je izišlo u Berlinu 1919. i nedavno 1922.
u drugom proširenom izdanju. Ovo, ponešto
teškim stilom pisano, a nešto i preopsežno
djelo (486 str. velike osmine), prvo je od te
vrste i najšire koncepcije. Svrha mu je
»... nur zu verstehen, welche letzte Positio-
nen die Seele einnimmt, welche Kräfte sie be-
wegen«. Pisac daje i opću *metodiku* jedne psi-
hologije nazora o svijetu (*Weltanschauungs-
psychologie*). Zatim dolazi razmatranje uživ-
ljaja (*Einstellungen*) i napokon objektivni-
ranje toga u raznim slikama i pogledima na
svijet (*Weltbilder*). U opsežnom poglavlju
»Das Leben des Geistes« govori o pojavi bola
i naročito o *pesimizmu* i *optimizmu*. I jedno
i drugo samo su dva krajnja načina reagira-
nja (*Sackgassen*) u antinomijama granič-
nih situacija (*Grenzsituationen*). Bol i ra-
dost kao opreke vezane su nerazdjeljivo
jedna uz drugu. Oboje znači nešto posljednje
i nerastavljivo. Vrste reagiranja daju čitavu
sistematiku. Pesimizam i optimizam nastaju
ako se opreka bol-ugodnost, vrijednost-bez-
vrijednost apsolutivira i jedna od obiju
strana uzme za apsolutnu pretežitost. Tako
nastaje »Verabsolutivierung des Wertakzent-
charakters«. Osjećaj pesimiste ide na to da je
suma radosti u životu toliko manja od sume
bola, da bi bolje bilo da svijet ne postoji.
Razne podvrste pesimizma nastaju prema
tome, na koje posebne »granične situacije«
reagiramo, n. pr. borba, smrt, slučajnost,

krivnja i t. d. — Za specifičnu psihologiju velikog pesimizma u genija ne daje Jaspers jačih pobuda.

Ovo djelo upoznao sam već u prvom izdanju (drugo je izmijenjeno, i prema tom drugom izdanju donio sam citate), jer me je na nj upozorila ta okolnost što je u Vaihingerovima »Annalen der Philosophie« (Leipzig 2. Bd. 1921. IV. H.) Fr. Blaschke u jednom zajedničkom referatu prikazao ovo Jaspersovo djelo zajedno s mojim »Die beiden Grundtypen des Philosophierens. Versuch zu einer psychologischen Orientierung in den philosophischen Strömungen der Gegenwart«, (Berlin 1918.).

No kao što nisam u tome djelu našao nikakvih srodnosti s mojim »Grundtypen«, tako ni ovdje ne nadoh — u stvari psihologije pesimizma — nikakvih jačih saglasnosti ni bitnijih pobuda.

*

Djelo *Kowalewskog* Arnolda Studien zur Psychologie des Pessimismus (Grenzfragen des Nerven- und Seelenlebens XXIV. Heft.). Wiesbaden 1904. došlo mi je do ruku, dobrotom jednog kolege, tek onda kad su tri četvrtine ovog mog djela bile gotove. Ovo djelo donosi prvi pokušaj da se pesimizmu kao psihološkom pojavu pristupi egzaktnim i eksperimentalnim načinom. Ali tu se ne radi o izrazitom, »velikom« pesimizmu, već o *pesimističkom elementu normalne, prosječne svijesti*. »Sva moja opažanja odnose se na normalni, prosječni tip čovječijeg osjećanja« (str. 120., podcrtano u citatu). Taj opće-psihološki korijen pesimizma dotaknuo sam nužno i ja (kod Kranjčevića: poglavlje 4. Pogled na

prve psihološke uvjete i prvi korijen pesimizma) ustvrdivši da već počevši od očuta neugodno intonirani doživljaji pokazuju jaču tendenciju intenzivnosti i ekstenzivnosti u svijesti. To isto pitanje »simetrije« između ugodnog i neugodnog glavni je problem u ovoj radnji, i na svoje zadovoljstvo vidim da eksperimentalni rezultati i zaključci Kowalewskoga savršeno govore u prilog moje tvrdnje koju sam iznio na osnovu proste empirijske indukcije. Jedan dokaz više kako eksperimentiranje u psihologiji često tek potvrđuje ono što može da dokuči i prosta intenzivna i opsežna introspekcija. Time, u principu, ne mislim umanjiti nimalo vrijednosti egzaktnog metoda u psihologiji. Jer taj metod, ipak, i u takovom slučaju kada je golemim aparatom i obilaženjem dospio do saglasnog rezultata s prostom introspekcijom, ipak daje veću sigurnost, jasnost i određenost tako potvrđenog rezultata. Za latentne pesimističke uvjete u svakoj ljudskoj duševnosti daje Kowalewska radnja i vrijednih rezultata i vrijednih prijedloga i pobuda za dalja ispitivanja u tom pravcu.

Pošto je ovo pitanje normalno-prosječnog korijena pesimizma za našu stvar znatan predproblem, pogledaćemo uglavnom, *kako* je to pitanje zahvatio Kowalewski.

Malne sva ispitivanja za razna čula govore odlučno za *asimetriju* čustva: neugodnost je pretežnija, intenzivnija. Kako sam autor veli, *pesimizam dobiva znatnih psiholoških potvrda.*

Prvo; već fiziologija i anatomija govore za tu *asimetriju*. Po Sommeru n. pr. dolazi na jedinici kožne površine prosječno 13

osjetnih tačaka za studen, a samo 2 za to-
plinu! Osim toga su »studenene tačke« i *podraž-*
ljivije, nego li »topele tačke«.

Pisac, uzimajući stajalište prema pro-
blemu »dimenzijá« čustva, pristaje uz nešto
modifikovanu *dvodimenzionalnu* teoriju: *sva-*
ko je čustvo ili ugodno ili neugodno. I ovdje
se nakon opsežnih eksperimentiranja (oso-
bito Wundta i Titchenera) i opet došlo na
staru prostu opreku ugodno-neugodno. Za
nas je i to od znatne važnosti: jer *na tom dvo-*
dimenzionalnom karakteru čustva građeno
je i cijelo naše razmatranje psihologije pesi-
mizma u Hamleta-Shakespearea i Kranjče-
vića.

Dalje je Kowalewski što izveo, što proj-
cirao razne načine ispitivanja u pogledu si-
metrije ugodnog i neugodnog, i to za razna
čula: »Punktmethode« (za oko), »Klopftak-
te« (za uho), »Hüpfmethode« (za pokre-
te), i napokon za oko i njih neke prijedloge.
Svuda, koliko su eksperimenti dosegli i *kuda*
su dalje ukazivali, ostade utvrđena nesime-
tričnost kao *pretežnost neugodnog*. Uz ove
pokuse daje Kowalewski i mnoštvo pobuda,
i za ispitivanje na predodžbenom i pojmov-
nom stepenu, ali tu ostaje samo u najkrup-
nijim skicama.

Opći minus na račun ugodnog pola osje-
ćaja, izravnavava se po mnijenju Kowalew-
skog raznim faktorima (Ausgleichende Fak-
toren). Ravnovjesje nastupa ipak u normal-
noj svijesti: težnjom za odbijanjem i izbje-
gavanjem neugodnog; jačim, svjesnijim aper-
cepiranjem ugodnog; nadom; teleologijskom
utjehom nad zlom; vrijednošću neugodnog
kao čuvara od zla i drugim.

Tu je sad pitanje: je li dosta da samo ti faktori izravnanja« ispanu, — pa da nastupi automatski jedna preplava pesimizma iz onih normalnih »asimetričnosti?«

Moguće, ali samo za mali, obični tip »cendravca« koji stalno nad sobom plače.

Za »veliki« pesimizam, ne samo za se, već za Čovjeka, potrebno je još nešto *drugo!* A baš to posebno »drugo« studirano je u ovim fragmentima, na Hamletu-Shakespeareu i Kranjčeviću.

*

Novo djelo *O. Pfistera Zur Psychologie des philosophischen Denkens* (Schriften zur Seelenkunde und Erziehungskunst VI., Bern 1923.) dodiruje na rasutim mjestima i psihologiju pesimizma kojemu je, pored toga, namijenjeno i posebno poglavlje (str. 65.). Pfister provodi u glavnome *psihoanalitičko* gledište i jasno je da su time i rezultati njegovi u glavnom predodređeni. Prema tome, u biti patološkom gledanju, pesimizam je »neophodna posljedica introverzije« t. j. odvratanja od svijeta koji time postaje obezvrijeđen (entwertet). Pfister dalje govori o nedostatnosti (!) osjećajnog života, s čime je opet u vezi sukob s biološkom svrhom života i jaka disforija koja proizlazi iz patnja. »U pesimizmu gledom na vrijednost svijeta nalazimo jednu projekciju i to projekciju ukupnog osjećanja u spoljašnji svijet«, rečenica koju bih jedinu potpisao u ovom psihoanalitičkom navlačenju na neke od prije gotove methodske modele. Nadalje Pfister ističe kako se protiv pesimizma ne može ništa postići argumentima i »teoretskim diskusijama« kao što bi bilo nemoguće n. pr. reflekse svijetla na po-

vršini vode hvatati rukom. Ali zato je uspjevalo »jednim drugim putem« (pisac ne veli koji je to put) odstraniti taj, u svojim ekstremima »krvopijni nazor na svijet« (str. 66.). Na kraju ima napomena kako nekoji pesimisti optimističkim licem prikrivaju i utomljuju svoj pesimizam. Mnogi od najvećih svjetskih humorista (n. pr. Moliere, Henri Murger, Fritz Reuter, Wilhelm Busch, Raabe) u stvari su bili teški melanholici, upotrebljavajući masku vedrine da se naplate za svoje nutarnje patnje.

4. Za psihologiju genija.

Psihologija genija može se smatrati ili podlogom ili i ciljem jedne posebne psihologije genijalnih pesimista. Zato ćemo ovdje odvojiti i jedan naročiti pogled na literaturu o geniju uopće.

Klasičnost poznatih *Lombrosovih* teorija o bliskosti pa i identičnosti između psihopatije i genijalnosti danas je dobro izbljeđila. Cesare *Lombroso*, davši uistinu i trajno vrijednih pobuda, pucao je daleko preko cilja. Temeljno djelo *Genio e follia* prevedeno je u mnogo jezika; njemački izišlo i među izdanjima Reclamove Univerzalne biblioteke (*Genie und Irrsinn*). Zatim još *L'uomo di genio in rapporto alla psichiatria*, njemački prijevod 1880. i francuski 1909. G. 1904. izdao je Kurella, prema dodacima uz 6. talijansko izdanje ovog djela, posebnu knjigu: *Entartung und Genie, Neue Studien*.

*

Lombroso je našao nasljednika i među najnovijim psihijatrima, iako ne u svoj širini svoje teorije, a ono bar u pogledu naročitih primjera i odlika genijalnosti. U naročitim, *psihografskim*, studijama traga se danas osobito rado za patološkim simptomima na raznim velikim ljudima. Napose tipovi koji su u bilo kojoj formi sumnjivi s pesimizma. najviše su traženi objekti. Moglo bi se reći da je taj metod danas upravo u modi. Nesvjesne ozadine tom pojavu biće nešto i u da-

našnjem materijalno-kulturnom duhu vremena, a ne samo u egzaktnom duhu moderne psihologije i psihopatologije. U doba kad je svaki čovjek koji redovno ne prati burzovnih izvještaja, stanje tržišta i mogućnosti zarade, bar sumnjiv da je »lud« i izvanvremen, u takovo doba razumljiva je, pod općom sugestijom današnjeg »hipernormalnog« duha, da većina jačih nastranih tipova pada pod sjenku obnormalnosti. Danas je samo sit građanin »normalan«, svi prekonormalni — pogolovu geniji duševnosti — postaju eo ipso ludaci. I nauka je, i te kako, ogledalo svog doba!

*

Iz novije literature ističem vrlo instruktivno djelo i bogato materijalom: *Reibmayr A.*, Die Entwicklungsgeschichte des Talentes und Genies. u 2 knjige, 1908. Upozorujem na poglavlja: O socijalnoj sudbini genija, o karakteru genija, o samosvijesti, o nepraktičnosti genija i o mržnji talenta na genija. Iz njemačke literature još *Türck H.*, Der geniale Mensch, djelo koje je izišlo, poslije 1896., u jedanaest izdanja, najnovije 1920. *Gerhardi A.*, Das Wesen des Genies, 1. izdanje 1897., 3. izdanje 1908. Francusko djelo *Séailles G.* Essai sur le genie dans l'art (1883.) prevela je na njemački Marie Borst, Leipzig 1904.

5. Za psihologiju osjećaja.

Za psihologiju osjećaja služi još uvijek klasično djelo Th. Ribota *La psychologie des sentiments* (Paris, 9. izdanje 1903.), prevedeno i na njemački. Ribot upotrebljava naročiti metod: da pomoću bolesnih stanja objašnjuje normalna. Iz pojava raspadanja, degenerisanja, disolucije zaključuje Ribot na zakone evolucije. Na taj način postaje ovo djelo preko psihopatologije psihologijom osjećaja. Potanji prikaz metoda i tvrdjenja Ribotovih dao sam ranije u posebnoj studiji »Psihologija Th. Ribota« koja je izišla g. 1916.

*

Naročito na eksperimentalnoj podlozi dao je dobru psihologiju osjećaja danski psiholog A. Lehmann: *Die Hauptgesetze des menschlichen Gefühlslebens. Eine experimentelle und analytische Untersuchung über die Natur und das Auftreten der Gefühlszustände nebst einem Beitrag zu deren Systematik. Übersetzung von Bendixen, Leipzig 1892.* Ovo bi se djelo moglo preporučiti onima koji žele jedno po mogućnosti egzaktnije djelo moderne psihologije osjećaja. *Zieglerovo* djelo *Das Gefühl, eine psychologische Untersuchung*, 5. izdanje Berlin 1912. više je popularno i deskriptivno.

*

Ovoliko za čitaoca ove moje studije koji bi htio neposrednog pogleda u osjećajno-psi-

hološki osnov pesimizma. Ostalu, specijal-
niju literaturu za cjelokupnu psihologiju
osjećaja, zajedno s općom orijentacijom o sa-
dašnjem stanju te psihološke grane, dajem u
drugoј knjizi »Savremene filozofije« (Za-
greb, 1920.) str. 185.—191.

6. Za psihologiju volje.

Psihologija volje od posebne je značnosti za psihologiju pesimizma, naročito Hamletovog.

I ovdje dolazi u obzir na prvom mjestu Th. Ribot sa svojim-kombinovanjem patološkog i psihološkog metoda. Djelo *Les maladies de la volonté* prevedeno je i na jugoslavenski: *Bolesti volje*, preveo Vi. S. Vemić, Beograd 1914. Konačni cilj je analiza normalne volje, patološki metod samo je put do toga. U tekstu, u vezi s Hamletovim problemom, bilo je već govora o ovom djelu. — I ono je sadržajem prikazano u mojoj, naprijed spomenutoj monografiji o Ribotu.

*

Inače, literatura za psihologiju volje nije preobilna, pa ni sama njemačka. Zastarjelih monografija ima dosta, dobrih novijih vrlo malo. Istaknuti se može *Wentscher E.* *Der Wille*, Leipzig 1910.; *Ach N.*, *Über die Willenstätigkeit und das Denken*, Göttingen 1905., zatim djelo istog pisca o volji i temperamentu. Pregled i kritiku dosadanjih raznih teorija o volji daje A. *Goldscheider*, *Über die physiologische Psychologie des Willensvorganges*, izišlo u *Zeitschrift für Psychologie* g. 1916.

Za psihologiju volje kao i čustva dobro je prihvatiti i koji opći kompendij psihologije, kao n. pr. *Wundt*ove *Grundzüge des*

physiol. Psychologie, Ebbinghausov, Jodlov, Titchenerov ili Jamesov priručnik. Opsežne upute i prikazi tih svih djela nalaze se u drugoj knjizi »Savremene filozofije« pod »Psihologija«.

RANIJA DJELA ISTOG PISCA:

— *Savremena filozofija. Prva knjiga.* Izdanje M. Breyera, Zagreb 1919. Broširana Din. 25, u tvrdom originalnom vezu Din. 35.

— *Savremena filozofija. Druga knjiga.* Izdanje knjižare Z. i V. Vasića, Zagreb 1920. Broširana Din. 25, u tvrdom originalnom vezu Din. 35. (Opsežan prospekt dobiva se besplatno u knjižari Z. i V. Vasića, Zagreb, Akademički trg 8).

— *Die beiden Grundtypen des Philosophierens.* Versuch zu einer psychologischen Orientierung in den philosophischen Strömungen der Gegenwart. Berlin 1918. Izašlo kao 15. knjiga kolekcije »Bibliothek für Philosophie«, izdaje prof. Ludwig Stein u Berlinu. Broširano Din. 20.

— *Wilhelm Wundt i njegovo značenje.* (Prigodom smrti Wundtove 1. sept. 1920.) Zagreb 1920. (»Filozofijska biblioteka«, uredjuje Vlad. Dvorniković, br. 1.). Broširano Din. 5.

— *Filozofija u današnjoj Čehoslovačkoj.* II. dio, Zagreb 1921. Din. 3.
